

चित्तस्स दमथो साधु, चित्तं दन्तं सुखावहो ।'

(आफ्नो चित्तलाई वशमा लिन उत्तम हो ।

चित्तलाई वशमा राख्न सुखकर हो ।)

उत्तमपुरुष दीपनी

(A Manual of the Excellent Man)

मूल लेखक

भदन्त लेडी सयादो

अगमहापण्डित, डी. लिट्

मूलग्रन्थको अंग्रेजीमा अनुवादक

ऊ टीन ओ

(म्याउड)

मूलग्रन्थको सम्पादक

भिक्षु पेसल

अंग्रेजीको नेपालीमा अनुवादक

दोलेन्द्ररत्न शाक्य

चाकुपाट, ललितपुर

हाल : दथुलँ, गणेशस्थान (आल्को), ललितपुर

फोन : ५००६५४०, ९७४९-०५७७८५

प्रकाशक

ठाकुर व्यास खत्री

गुल्मी, वामी-२

पुस्तकको नाम — **‘उत्तमपुरिस दीपनी’**
Uttampurisi Dipani
(A Manual of the Excellent Man)

मूल लेखक — **भदन्त डा. लेडी सयादो**
(Venerable Ledi Sayadaw)
अग्गमहापण्डित, डी. लिट्

नेपालीमा अनुवादक — **दोलेन्द्ररत्न शाक्य**
(Dolendra Ratna Shakya)
चाकुपाट, ललितपुर
हाल : दथुलँ, गणेशस्थान (आल्को), ललितपुर
फोन : ५००६५४०, ९७४९-०५७७८५

प्रथम संस्करण — १००० प्रति

प्रकाशन : बि.सं. २०६७ आश्विन बु.सं. २५५४
ने.सं. ११३० जंला ई.सं. २०१० अक्टोबर

सर्वाधिकार — अनुवादकमा

(अनुवादकको अनुमतिविना यस पुस्तकको नयाँ संस्करणको प्रकाशन,
आसिक उद्धरण वा पंक्तिहरूको गलत ढंगबाट मुद्रण वा
उपयोग नगरिदिनुहुन ।)

मूल्य — गम्भीरतापूर्वक पठन गरिने कामनाका साथ ।

मुद्रण — **राजमति प्रेस**
नकबहील, ललितपुर ।
फोन : ५५३४५२७

सम्पादकको भनाइ

बर्माका बौद्धहरूको लागि भदन्त लेडी सयादोको परिचयको आवश्यकता छैन किनकि उहाँको कीर्ति चारैतिर फैलिएको छ । बर्मा बाहिरका धेरै बौद्धहरूले उहाँको कृति 'Manuals of Buddhism' पढेका छन् अथवा त्यसबाट उद्धरणहरू जस्तै कि 'मग्गङ्ग दीपनी' अथवा 'बोधिपक्खीय दीपनी' पढेका छन् । ती दुवै 'बुद्धिष्ट पब्लिकेशन सोसाइटी'बाट प्रकाशित भएका हुन् । विषयमाथि प्रसस्त प्रकाश दिने कामलाई नै 'दीपनी' भनिन्छ जुन शब्दबाटै उजागर हुन्छ । बुद्ध-शिक्षामाथि प्रकाश पार्न भदन्त लेडी सयादो ख्यातिप्राप्त हुनुहुन्छ । उहाँले ७० भन्दा बढी दीपनी लेखिसक्नुभएको छ । ती सबै कृतिहरूले उहाँको पालिग्रन्थ र अड्कथाहरूमा गहिरो अध्ययन रहेको देखाउँछ तर उहाँ बौद्धहरूलाई श्रद्धा र ग्रन्थाध्ययनमा मात्र सीमित नरहन सल्लाह दिनुहुन्छ । आर्य-सत्यको गहिरो अध्ययनबाट ज्ञान पाउन र विपश्यना ध्यान साधना अपनाउन भन्नुहुन्छ ।

भदन्त लेडी सयादो बर्माको परम्परागत विपश्यना ध्यानका 'जनक' हुनुहुन्छ । उहाँको प्रसिद्धि फैलनुपूर्व केही भिक्षुहरूले मात्र विपश्यना ध्यान गर्दथे । थोरै गृहस्थहरू पनि थिए । उहाँ ब्रिटिशराजको समयमा रहनुभएको थियो । त्यसबेला धेरै निर्दोष बौद्धहरूलाई इसाइ-धर्ममा दीक्षित गरिएको थियो । त्यही नै बेला अंग्रेज विद्वानहरू बुद्ध-धर्मको अध्ययन गर्दै थिए । श्रीमती क्यारोलिन राइस डेभिडले पालिमा केही प्रश्नहरू भदन्त लेडी सयादोसमक्ष राखेकी थिइन् । त्यसबेला तिनी पालिग्रन्थहरूको अंग्रेजीमा अनुवाद गर्दै थिइन् ।

यस संस्करणको कामको बारेमा केही बताउनु उपयुक्त हुनेछ किनभने यसको प्रकाशनले धेरै समय लियो । पछि सन् १९९१ मा नै होला एकजना अमेरिकन बौद्ध जेम्स प्याट्रिक स्टेवार्ड रोसले मलाई बेलायतको वेम्बलीस्थित

बर्मी बिहारमा आएर भेट गन्यो । उनले मलाई कम्प्युटर डिस्कको एक चाङ नै दियो । ती डिस्कहरूमा विभिन्न विद्वानहरूले लेखिएका ३० भन्दा बढी पुस्तकहरू रिकर्ड गरिएका रहेछन् । तीमध्ये धेरै त भदन्त लेडी सयादोकै थिए । श्री रोसले धेरै वर्ष लगाएर बर्मी सयादोहरूको कृतिहरू बटुल्दै अंग्रेजीमा अनुवाद गर्ने उल्लेखनीय काममा धेरै वर्ष बिताएका थिए । थाइलैण्डमा बस्दा उनले धेरैपल्ट बर्माको यात्रा गरे । यो यसैले हो कि समर्थवान अनुवादकहरू र टाइपिस्टहरू भेट्याउन सकून् जसले पुस्तकानुवाद गर्ने अभिभारा बोक्नमा उनलाई सहयोग गरून् ।

त्यसको लगतैका वर्षहरूमा मलाई जिम्मा दिइएको कामलाई मैले केलाउने काम गरे र प्रकाशन गर्न लायकका केहीलाई छाने । सबैभन्दा राम्रो लागेकोमा यही ‘उत्तमपुरिस दीपनी’ र ‘दान दीपनी’ थिए । यी दुवै पुस्तक भदन्त लेडी सयादोकै कृति थिए । यी दुवैलाई मैले सम्पादन गरे र केही प्रति प्रकाशित पनि गरे । तर यसैबीच मैले श्री रोससँगको सम्पर्क गुमाएँ । सन् १९९७ तिर मात्र मैले उनलाई पुनः बर्मा भेटेँ । त्यसैबेला बुद्धिष्ट पब्लिकेशन सोसाइटीका भिक्षु बोधिसँग केही पत्राचार गरे । उनले ‘उत्तमपुरिस दीपनी’लाई प्रकाशनयोग्य भएको बताए । बर्मामा रहनुजेल मैले त्यस पुस्तकलाई धेरैपल्ट केलाएर हेरेँ । आधुनिक पाठकहरूलाई पढ्नमा सुविधा होस् भनेर पालिका धेरै नै पंक्तिहरूलाई हटाइदिँएँ र त्यसका व्याकरणहरूमा पनि सकभर सुधार गरेँ । मलाई लाग्छ, यो काम स्वीकार्य नै हुनेछ । सरल र बोधगम्य बनाउँछु भन्दाभन्दै यसका मौलिक स्वरूप नै बदलिएला भन्ने पनि डर थियो तर पनि मैले लेखकको भावनालाई जस्ताको तस्तै राख्ने प्रयास गरे । साथै अबोधहरूको साथै बुद्ध-शिक्षाका नौला प्रत्यासीहरूलाई पनि सरल हुनेछ भन्ने आसा गरेको छु ।

पालि त्रिपिटकसँग परिचित हुनेहरूलाई सयादोज्युको कुरा बुझ्न त्यति कठिन पर्दैन होला भन्थान्छु । यसको कारण उहाँले लिनुभएका स्रोतका उद्धरणहरू सबैका रुचि अनुकूल नै हुन्छन् । त्यसैले मैले धेरै कुरा भन्न गइरहेको छुइँ जसरी म अन्य थुप्रै ग्रन्थहरूमा गर्दथेँ । सयादोज्युको मूल कथन यो हो कि धेरै अध्ययन मात्र गरेर पनि हामीलाई अपायलोकबाट मुक्ति दिलाउँदैन । विपश्यना ध्यान साधनाको अभ्यासद्वारा मिथ्याधारणा, सदा रहिरहने आत्माको उपस्थितिका धारणा, ‘म’ ‘मेरो’ भन्ने अवधारणालाई उन्मूलन नगरुन्जेल अपायभूमिमा खसिने डर रहिरहन्छ ।

नरकको विषयलाई लिएर विभिन्न मानिसहरूले प्रतिवाद गरेका छन् । कसैले 'christian connotation' भने त कसैले कम्प्युटरको ग्रामर चेकर अनुसार यसलाई आपत्तिजनक भने । तर मैले धेरै ठाउँमा यसै कुरालाई निरन्तरता दिएँ । यस सम्बन्धमा बुद्ध-धर्म र इसाई-धर्म वा अन्य धर्महरूमा कम्प्युटर मात्र विभिन्नता होला भन्ने ठान्दछु । मेरो विचारमा धार्मिक आस्थाको अभावमा अकुशल कर्महरू गरेर विषम परिणामको भागिदार हुनुपर्ने कुरामा अन्य धर्महरूले पनि खबरदारी गरेका छन् । नरकको कुरा उल्लेख भएकोमा भय लिन्छन् भने, पाठकवर्गले नरकको दुःखबाट बच्न विपश्यना ध्यानको अभ्यास गरोस् । आफ्नो शरीर र मनमा नित्य उदय र व्यय भइरहेका क्रियाकलापहरूलाई यथाभूत अनुभव गरेर बुद्ध-शिक्षाको अभ्यास गरोस् । उहाँ सयादोज्यूको बनाई बौद्ध-साहित्य अनुसार नै छन् त्यसैले तपाईंलाई कुनै शंका सन्देह छ भने उहाँले उल्लेख गर्नुभएको 'नखसिक्ख सुत्त' हेर्नुहोस् ।

मैले बारम्बार उल्लेख गरिरहेको, बर्माको दोस्रो संस्करण १९६९ को पुस्तक पालि साहित्य, अड्डकथा र टीकाहरूले भरिएको छ । तीमध्ये धेरैजसोलाई हटाइदिएको छु, अंग्रेजी अनुवाद मात्र प्रस्तुत गरेको छु । यो यसै कारणले हो कि सामान्य पाठकले पनि पढ्नु र बुझ्नु । स्रोत नखुलेकोमा उद्धरण चिन्ह प्रयोग गरेको छु ताकि पाठकले बुझ्नु कि ती सयादोका आफ्ना होइनन् । सयादोज्यूले दिनुभएको सुक्तिहरूलाई मोटो अक्षरमा देखाइदिएको छु ।

प्रारम्भिक खेसामा, तारिखबारे केही बेमेल देखिए । बी.ई. १३५९ (१९९८) १२६१ को सट्टा १९०० हुनुपर्थ्यो, १८९९ होइन । समाप्त भएको साल १२६२ लाई १९०१ भनिएको छ अतः मैले एकजना मित्रलाई १०० वर्षको क्यालेण्डर हेर्न भनें । त्यस क्यालेण्डर अनुसार सयादोज्यूले माउख थाउको प्रश्नसहितको पत्र ९ मार्च, १९०० मा प्राप्त गर्नुभएको थियो । उत्तर लेखिसिध्याउनुभएको मिति २८ अप्रिल थियो । (स्मरणहोस्, बर्माको नववर्ष अप्रिलमा सुरु हुन्छ ।) प्रारम्भिक उत्तर लेख्नुहुँदा मध्यरातमा तेलको दीयो बाली लेख्नुभएको थियो । यस संस्करण (अन्य पनि संलग्न छन्) सिध्याउन मलाई कम्तीमा पनि ८ वर्ष लाग्यो जबकि सयादोज्यूले यो पुस्तक सात हप्तामा सिध्याउनुभयो ।

निर्वाण-मार्ग प्रदर्शक, संघका संस्थापक उहाँ शाक्य राजकुमार तथागत बुद्ध परिनिर्वाण हुनुभएको पनि दुई हजार वर्ष बितिसकेको छ । माण्डले बर्माको राजधानी रहेन, राजा राजगद्दीबाट च्युत भए र बर्माबाट धर्म-

सूर्यको अस्त भयो । अहिले माण्डलेमा आधुनिक शिक्षित बर्मीजहरूको एक जमातले एउटा संघको स्थापना गरेको छ । उनीहरू बिदेशी भाषामा पनि बोल्दछन् र बुद्ध-शिक्षाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रसारणमा लागेका छन् ।

त्यस संघका मानार्थ सचिवमा माउड थाउ हुन् । उनी इन्सपेक्टर अफ स्कूलको कार्यालयमा क्लर्कको काम गर्छन् । माउड थाउ काम गर्नमा अथक र अबौद्ध धर्मगुरुहरूसँग धर्म सम्बन्धमा र धर्म सम्बन्धी समस्या सुल्झाउनमा छलफल वा साकक्षामा आफूलाई व्यस्त राख्छन् । उनले त्यस्ता अवसरमा अनेकौं बुँदाहरूको संकलन गरेका छन् । ती समस्याहरूको आधिकारिक समाधान वा निर्णय उनी चाहन्छन् । अतः परामर्शका लागि माण्डलेका संघनायक महाविसुद्धाराम सयादोको समीप उनी पुगे ।

उहाँ भदन्त सयादोज्यूले ती प्रश्नहरूलाई तावतिस देवलोकका राजा शक्रले बुद्धलाई सोधेका प्रश्न जतिकै गम्भीर र सूक्ष्म पाउनुभयो । उहाँले निष्कर्ष निकाल्नुभयो कि यस्ता प्रश्नहरू मोनिवामा बस्नुहुने लेडी सयादोज्यूले मात्र समाधान गर्न सक्नुहुन्छ । उहाँ विद्वान हुनुको साथै उदाहरणीयरूपले धर्ममा दीक्षित पनि हुनुहुन्छ । अतः उहाँले माउड थाउको प्रश्नसहित भदन्त लेडी सयादोज्यूलाई प्रश्नको उचित समाधानको लागि पत्र लेख्नुभयो ।

उहाँ भदन्त महाविसुद्धारामज्यूले पठाउनुभएको प्रश्नको उत्तर धर्मसम्मत हुनेगरी तुरुन्तै दिन सक्नुहुन्थ्यो तर उहाँ भदन्त लेडी सयादोज्यूले भट्टै उत्तर दिनुभएन । उहाँ यस सम्बन्धमा यकिन गर्न चाहनुहुन्थ्यो । उहाँले उक्त प्रश्नलाई तर्कसम्मत, धर्मसम्मत बनाउनुको साथै आफ्नोतर्फबाट उपमाहरू पनि जोड्ने विषयमा सोच्नुभयो ।

उहाँले प्रश्नको सीधा उत्तर मात्र दिनुभएन । प्रश्नोत्तरको क्रममा यसलाई प्रज्ञाज्ञानको विकास हुन दिन व्यावहारिक र व्यावहारिक विधिको चयन गर्ने उहाँको उद्देश्य थियो । यतिले मात्र पनि संसारबासीहरूमा पलाइरहेको सत्काय-दृष्टि उन्मूलन गर्न सकिने हुन्छ । त्यसैले यो 'उत्तमपुरिस दीपनी' पुस्तकको निर्माण भएको छ । यसद्वारा नामरूपका क्रियाकलापहरूका यथार्थ स्वभावलाई सहीरूपमा बुझ्न सकिने हुन्छ ।

भदन्त लेडी सयादोको प्रत्युत्तर

यो माउड थाउलाई सम्बोधन गरी लेखेको हुँ -

भदन्त महाविसुद्धाराम सयादोज्यूले सिफारिस गरी पठाउनुभएको माउड थाउको प्रश्नसहितको निवेदन-पत्र बर्मीज वर्ष १२६१ को तावाउडको दसौं वाक्सिड डे अर्थात् सन् १९०० को मार्च ९ तारिखमका दिन मलाई प्राप्त भयो । त्यो निवेदन-पत्रमा समावेस भएका विषय यिनै हुन् -

- क) व्याख्या गरिनुपर्ने धार्मिक पक्षका कुराहरू ।
- ख) विपश्यना भावनाको अभ्यासमा तपाईंको जान्ने इच्छा ।
- ग) अन्धलोकजनको मार्गबाट प्रज्ञावान र पुण्यात्मा (शीलवान) लोकजनको मार्गमा कसरी बढ्न सकिन्छ भन्ने कुराको अनुरोध ।

अन्धलोकजन भनेका ती हुन् जसमा ज्ञानको आँखा वा धर्म-चक्षु उत्पन्न भएको छैन, पुण्यात्मा (शीलवान) लोकजन ती हुन् जसमा धर्म-चक्षु उत्पन्न भइसकेको छ ।

प्रज्ञा-ज्ञानरूपी चक्षु चार प्रकारका हुन्छन् -

- क) सम्यक-दृष्टिको चक्षु,
- ख) ग्रन्थीयज्ञान वा बहुश्रुतको चक्षु,
- ग) भावनाबाट विकसित चक्षु जुन लोकुत्तर प्रज्ञाको समीपमा पुग्ने सम्यक-दृष्टि हो र
- घ) सम्यक-दृष्टिको ज्ञान वा लोकुत्तर प्रज्ञा-चक्षु ।

बुद्ध-शासनको अधि व पछि बुद्ध-शिक्षा मौनावस्थामा हुन्छ, त्यतिबेला ध्यान साधनामा विकसित पुण्यात्मा व्यक्ति जो प्रारम्भिक सम्यक-दृष्टिसहितको हुन्छ, तिनलाई पुण्यात्मा भनिँदैन । बुद्ध-शासनको समयमा पहिलो वा दोस्रो चक्षु कुनैले पनि पुण्यात्मा भनेर प्रमाणित गर्दैन । विपश्यना ज्ञानसहित भई

सम्यक-दृष्टि धारण गरेको व्यक्तिलाई मात्र पुण्यात्मा भन्न सकिन्छ । तिनले मात्र धातु र पच्यलाई बुझेको हुन्छ र सत्काय-दृष्टि र विचिकित्सालाई पूर्णतया हटाइसकेको हुन्छ ।

यस्तो व्यक्तिले मात्र चौथो प्रकारको चक्षु लोकोत्तर-प्रज्ञा विकसित गरेको हुन्छ । यसो गर्न चुकेमा, अर्को जन्म देवलोकमा पाउँछ अनि त्यो ज्ञान प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ । नचुकेमा, बुद्धको शिक्षा लोप भएको अवस्थामा त्यो व्यक्ति प्रत्येक-बुद्ध हुन्छ । प्रज्ञा-ज्ञानको आभारशीला स्थापित भइसकेको व्यक्ति देव वा मनुष्य भएर बुद्धको शिक्षालाई साक्षात्कार गरिलिने सक्ने हुन्छ । बुद्ध-शासन अहिलेजस्तै जीवित रहेको अवस्थामा व्यक्तिले विपश्यना ज्ञानको अभ्यास गर्दछ र पुण्यात्मा कहलाउँछ । त्यो अवस्थामा पुनर्दानशीलादि पुण्य कर्म गरेर मात्र पुग्दैन । न त ग्रन्थको अध्ययनले मात्र हुन्छ । ग्रन्थमा भनिएअनुसार यो कुरा पुण्यात्माको खुसीको लागि मात्र भनिएको होइन ।

बुद्धको मूल शिक्षालाई कथाकथित पण्डित बनाउँदाहरूको आक्रमणलाई संयमतापूर्वक सहन गर्न पनि धारण गर्न आवश्यक छ ।

समकालीनहरूमाभ्र छलफल गर्नमा मात्र सीमित हुनेभए आधिकारिक बनाइलाई मात्र चयन गरे पुग्थ्यो, व्यावहारिक उपमाहरू वा चित्रणहरूको आवश्यकता नै पर्दैनथ्यो । तर जब तर्कशास्त्रीहरू र विश्लेषक वा ज्ञानान्वेषकहरूका वा इतर मतकाहरूका सामु विषयहरू तेर्स्याउनुपर्ने हुन्छ, ग्रन्थमा उल्लिखित आधिकारिक कुराले मात्र पर्याप्त हुँदैन । त्यस्ता व्यक्तिहरूको मुखमा बुझो लाइदिन अनेकन प्रमाणिकतासहित भई सशक्त तर्क र व्याख्याद्वारा प्रस्तुत हुनुपर्ने हुन्छ । मेरो मूल अभिप्राय पनि यस्तै रहेको हुनाले र भदन्त महाविसुद्धाराम सयादोज्युको सिफारिसलाई पनि ध्यानमा राखी मैले मेरो उत्तरलाई 'खन्धवग्ग संयुक्त'को आधारमा प्रष्ट गरेको छु । बुद्ध-शिक्षामा तपाईंको पाइला दृढ होस् भन्ने हेतुले त्यस आधारलाई पनि बिस्तार गरेको छु । बोधगम्य हुन नसक्ने विषयमा स्पष्ट बुझाइको लागि ठाउँठाउँमा प्रचुर मात्रामा उपमा र चित्रणहरूको पनि चयन गरिदिएको छु ।

यसमा पालि उद्धरणहरूको कमी भएको महसुस नगर्नुहोला । धेरै उद्धरणहरू दिँदा भन्न खोजेको कुरालाई निष्प्राण बनाइदिन सक्दछ । पालिमा मात्र भर पर्नाले बनाइलाई सललल राख्न कठिनाइ हुन्छ । इतरमतकाहरूले चुप्पी साध्ने कुरालाई परे राख्नुहोस् । औपचारिक वक्तव्यमा धेरै कुरा भन्नु केही हुँदैन सिर्फ विपश्यना-ज्ञान चक्षु प्राप्त गर्ने कुरा मात्र महत्वपूर्ण हो । मेरो

शैली संक्षिप्त छ किनभने मेरो विषयवस्तुले खसोखास बनाइ माग्दछ । हुनसक्छ, कहींकहीं तपाईंलाई यसले कुरा नबुझिने गरी बताइएको जस्तो र संक्षिप्त भएको अनुभूति दिन सक्दछ । तपाईंलाई छिटो उत्तर दिन राति पनि टुकी बालेर लेखेकोले पनि यस्तो भएको हुनसक्छ ।

अतः म त भन्दछु – तपाईंले यसलाई प्रथमतः एकलै बसेर पढ्नुहोस् । आफूले बुझेपछि मात्र अरूलाई पनि देखाउनुहोस् । यदि कहीं अचिरो महसुस गर्नुभएमा भदन्त महाविसुद्धाराम सयाडोज्यूलाई सोध्नुहोला, अरूलाई होइन । राजगृहका राजा बिम्बिसारले तक्षशीलाका राजा पक्कुसातीलाई एउटा धर्मको पुस्तक पठाइदिनु हुँदा पनि उहाँले सबैको अगाडि उक्त पुस्तक नखोल्नुहोला भनेर लेखेका थिए । तपाईंले मैले दिएको उत्तर बुझ्नुभएको भए, अरूलाई सुनाउन चाहनुभएको भए वा यसमा केही कुरा थप्न चाहनुभएको भए, कहीं के थप्न चाहनुहुन्छ त्यो कुरा भदन्त महाविसुद्धाराम सयाडोज्यूलाई भन्न सक्नुहुन्छ । होइन भने, मलाई लेखिपठाउनुहोस् । केही अस्पष्ट भएको कुरालाई सामेल गरी मलाई शिघ्र लेख्न नबिर्सनुहोला ।

लेडी सयादो

क्यासोनको दोस्रो वाक्सिड डे, १२६२ बी.ई.
२९ अप्रिल, १९०० सी.ई.

पुण्यानुमोदन

दिवंगत पिता **तेजरत्न शाक्य** तथा माता **ज्ञानकुमारी शाक्य** को साथै
केही समयअगाडिमात्र आकस्मिकरूपमा अवसान हुन पुगेकी
अत्यन्त गुणोपकारी मेरी धर्मपत्नी

दिवंगत **हीराशोभा शाक्य**प्रति यो पुस्तक अनुवाद गरी धर्मदान गरेको
पुण्यले अनन्त दुःख-बन्धनबाट मुक्त रहेको अक्षय सुखावस्था
‘निर्वाण’को शिघ्र लाभको निमित्त हेतुको भूमिका खेल सकोस् भन्ने
कामनासहित पुण्यानुमोदनका साथ यो पुस्तक उहाँहरूमा सश्रद्धा र
सस्नेह समर्पण गर्दछु ।

दोलेन्द्ररत्न शाक्य
(पुस्तकका अनुवादक)

२०६७/०४/२५

पुस्तकबारे मेरो मन्तव्य

अनुवादक दोलेन्द्ररत्न शाक्यका पुस्तकहरूमध्ये अद्योपान्त हेरी मन्तव्य लेखेको यो दोस्रो पुस्तक हो । मन्तव्य लेखेको पहिलो पुस्तक **‘जिज्ञासुका लागि : बुद्ध-शिक्षा’** हो । उक्त पुस्तकमा गम्भीरतापूर्वक र विस्तृतरूपमा प्रश्नोत्तरको चयन भएको छ । यो पुस्तक ‘उत्तमपुरिस दीपनी’ बर्माका अग्गमहापण्डित लेडी सयादोले माउड थाउद्वारा सोधिएका प्रश्नलाई अति गम्भीरतापूर्वक र विचारणीय ढंगले निर्वाण-मार्गलाई निर्दिष्ट गर्नुभएको साथै अभिधर्मका विषयलाई पनि सरल हुनेगरी बोध गराइदिने प्रयास गर्नुभएको छ । हामी नेपाली सामान्य पाठकजनले यसलाई बुझ्न अलि बढी चिन्तन-मनन गर्नुपर्ने आवश्यकता टड्कारो छ । अनुवादकको भाषा सरल भएकोले यसलाई बुझ्न अभिधर्म अध्ययन गर्दाको जस्तो कठिनता हुनेछैन र अभिधर्म अध्ययन गर्नमा पनि यसले सहयोग गर्नेछ ।

प्रस्तुत पुस्तकमा पारमिता-धर्मलाई लक्षण, रस (कृत्य), प्रत्युप्रस्थान (जान्ने आकार), र पदस्थान (प्रत्यय) आदि किसिमले परिभाषित गरिराखेको छ । यसैले पनि दसपारमिता-धर्मलाई सजिलैसित बुझ्न सकिन्छ । पञ्चस्कन्धलाई नामरूपअनुसार विवेचना गरिराखेको छ । निर्वाणमुखीहरू र उक्त मार्गबाट विचलितहरू भनी दुई प्रकारका व्यक्तिहरू दर्शाइराखेको छ । पुण्यकार्य तथा दुःख-मुक्तिको बाटोमा हिँड्दा आउने विघ्न वाधालाई ‘पञ्चमार’को संज्ञा दिई वर्णन भएको छ । शरणागमनको विषयलाई पनि भिन्दै ढंगले परिभाषा दिइराखेको छ । चार प्रकारका बौद्धहरूमा हुनुपर्ने गुणधर्मलाई आर्यसत्यसँगै अवबोध गर्ने कुरा र प्रतीत्यसमुत्पादको विषयलाई पनि सरल ढंगले बुझिने गरी वर्णन गरिराखेको छ साथै विभिन्न उपमाहरू दिएर प्रष्ट्याइएको अति सुन्दर तथा प्रशंसनीय छ ।

‘बुद्धं शरणं गच्छामि’ भन्ने उच्चारण मात्रले पनि व्यक्तिको चित्त सन्तति कहाँ पुग्न जान्छ, कुन कुन गुणधर्मको पालन हुन जान्छ, कस्तो कुशल कर्मपथमा पर्न गई अकुशलबाट अलग्ग हुन सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न

यस पुस्तकलाई एकदुईपल्ट अद्योपान्त पढिदिनुभएमा स्पष्ट हुनेछ । फलस्वरूप धर्ममा श्रद्धा उत्पन्न भई दुःख-मुक्तिको मार्गमा अग्रसर हुन सकिन्छ ।

व्यावहारिक जीवनमा उपभोग गरिराख्ने लौकिक सम्पत्ति, पद-प्रतिष्ठा सबैलाई कम महत्व दिई लोकुत्तर मार्गको अनुशरण गर्ने बाटो खुलस्त पार्ने विषयका कुरा यस पुस्तकमा पाउन सकिन्छ । कुशलकर्म गर्दा पनि तृष्णा र दिट्टिलाई किनारा लगाउनुपर्ने कुरामा पनि जोड दिई अनिश्रयतिर (निर्वाणतिर) लाग्नुपर्ने संकेत लेखकले यस पुस्तकमा दिनुभएको छ ।

दसपारमिता-धर्मको 'क ख ग' पनि नजान्नेहरू र आफै बुद्ध भई जगतोद्धार गर्छु भन्ने धृष्टता गर्नेहरू सन्मार्गबाट अलग हुन्छन् । यदि पारमिता-धर्मलाई लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानअनुसार बुझ्न सकियो भने उनीहरूलाई भिन्दै आयाममा पुऱ्याइदिनेछ । मुखले मात्र बोधिसत्व-चर्या गर्छु भनेर आडम्बर मात्र प्रदर्शन गरिहिँड्नेलाई सजग पारिदिनेछ । होइन भने, दिशाहीन भुमरीमा फसी अन्तमा उनीहरूलाई समयले 'कुरौटे'को प्रमाणपत्र थमाइदिनेछ । त्यसरी त उनीहरू बुद्धको उपदेशबाट वञ्चित भएका भनी प्रमाणित हुनेछ ।

ध्यान भावनाको जतिसुकै अध्यास गर्छु भनेर जहाँको तहाँ थच्चिएर रहने साधक साधिकाहरूले पनि यो 'उत्तमपुरिस दीपनी' एकपल्ट ध्यान दिई पढिदिनुभयो भने प्रमाद-निन्द्राबाट भल्यास्स बिउँफन सकिएला भन्ने राय मेरो छ । साथै सम्यक-मार्गमा अधि बढ्न सकिने कुरामा पनि म विश्वस्त छु । यदि ध्यान साधना गरी सत्काय-दृष्टि एउटालाई मात्र पनि पातलो पाउँ लान नसके ध्यान साधना गर्दाको फाइदा नै के देखियो र ! मार्गफलको कुरा त एकातिरै राखौं । माउसुलीले घँटो अंगालेजस्तै साधनामा दर्प पाल्ने साधक साधिकाहरूलाई यो पुस्तक एउटा मार्ग निर्देशकको रूपमा प्रस्तुत हुन सक्दछ । यदि नरम हुन र सरलताको गुण आफूमा विकसित गर्न र आत्मभावलाई बिदा दिन चाहनुहुन्छ भने यो पुस्तकलाई पढिदिनु आवश्यक छ र यसमा निहित कुरालाई गम्भीर चिन्तनको विषय बनाइनुपर्दछ । यो पुस्तकलाई राम्ररी अध्ययन गर्नुभयो भने 'म', 'मेरो' भन्ने भावसहितको सत्काय-दृष्टिलाई शून्यले गुणन गरेजस्तै गरी जरैदेखि उन्मुलन हुन दिनुमा सहायक भएको महसुस गर्नुहुनेछ ।

घाउचोट लाग्दा घाउ हुनुको दुःख घाउचोट पाउनेले जति अनुभव गर्ने हो त्यति अरुले अनुभव गर्न नसकिनेजस्तै हामीले पनि भगवान बुद्धले

उपदेश गर्नुभएको 'दुःख-सत्य'लाई अवबोध गर्न सकिरहेका छैनौं । यो पुस्तकको अध्ययनले अलिकति भए पनि दुःख-सत्यको अनुभव गराइदिनेछ ।

'लकेशले कसरी विनास गर्दछ ?' शिर्षकमा उल्लेख भएजस्तै लोभीपना भएपछि भिक्षुको पनि शील नष्ट हुन्छ, ध्यानमा निष्क्रिय हुन्छ, अहितकारी पक्षमा लाग्न गई भिक्षुत्वलाई नै धक्का पर्न जाने मात्र होइन कि पुण्यक्षेत्रको लागि समेत अयोग्य हुनजान्छ । लोभ र भयको कारणले प्रवर्जित भएको हुनजान्छ । फेरि लोभीपनाले गर्दा उपासकोपासिकाहरूलाई पनि अर्कै किसिमबाट नकारात्मक प्रभाव पर्नजाने हुन्छ । आगोले पोल्दा आगोले त पोल्दो रहेछ भन्ने ज्ञान हुन्छ र अर्कोबाजी आगोलाई समाउन जाँदैन । यो सामान्य ज्ञानकै कुरो भयो । तर लोभरूपी आगोलाई बारम्बार समाउन जाने त्यागी वा गृहस्थलाई कतिको बुद्धिमान वा ज्ञानी भन्ने ? !

प्रिय वियोगको अनुभव गराइजाने, भन्ते गुरुमां भनेपछि नरम र मृदु वचनले युक्त भई कुरा गर्ने र त्रिरत्नप्रति श्रद्धाभावले विभोर हुने उहाँ अनुवादककी अत्यन्त गुणोपकारी धर्मपत्नी दिवंगत हीराशोभा शाक्य उपासिकाले हामी सबैलाई छाडेर गएको भए तापनि 'उत्तमपुरिस दीपनी'जस्तो उपदेशलाई सुन्न एवं अभ्यास गर्न पाई शिघ्र दुःख-वन्धनबाट मुक्त हुन सकून् भनेर निर्वाण कामना गर्दछु । पुस्तकको अनुवादकलाई त भनै साधुवाद !

अन्त्यमा, अनुवादक दोलेन्द्र सरले आफू स्वयं बिरामीको स्थितिमा भए पनि यस्तो सराहनीय महान उपदेशले ओतप्रोत पुस्तकलाई अनुवाद गर्नुभई हामीलाई बुद्धको विशुद्धि-मार्गबाट विचलित हुन नदिने दिशामा अथक प्रयास गर्नुभएकोले उहाँलाई पुनः साधुवाद दिन चाहन्छु । अनुवादकलाई सुस्वास्थ्य लाभ भएर फेरि पनि यस्ता अमूल्य उपदेशले पूर्ण पुस्तकहरूको लेखन तथा अनुवादन गरिरहन सकियोस् जसको अध्ययन र अनुशरणद्वारा प्राणीहरू एक एक पाइला गर्दै भव-दुःखबाट मुक्त हुने दिशातिर उन्मुख हुन सकून् भन्ने कामना पनि गर्दछु ।

२०६७/०४/२५

भिक्षु धर्मगुप्त
बौद्धजन विहार
सुनागुठी, ललितपुर ।

अनुवादकको आफ्नो कुरा

बुद्ध-शिक्षालाई प्रवचकले प्रवचनद्वारा, वक्ताले वक्तव्य एवं मन्तव्यद्वारा, लेखकले लेखनीद्वारा, दोभासेले भाषाको रूपान्तरणद्वारा, धर्म-मार्ग भुलेकालाई मार्ग निर्देशनद्वारा सही शिक्षा दिनु र सही मार्ग बताइदिनु जसबाट निर्वाणकामी प्रवचक, लेखक, अनुवादक स्वयंको पनि र श्रोता, पाठक र बटुवाको पनि मिथ्या-दृष्टिरूपी अन्धकार हट्न गई सम्यक-दृष्टिरूपी प्रज्ञा आलोकमा सही दिशानिर्देश पाऊन् भन्ने र बहुजनको हित सुखको उद्देश्यले पनि बुद्ध-वचनलाई धेरैले बुझ्ने भाषामा आआफ्नो परिवेसमा प्रचार गर्नु भन्ने भगवान बुद्धको वचनलाई यहाँ स्मरण गर्न र मनन गर्न उपयुक्त अवसर जुनिरहेको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

भदन्त डा. लेडी सयादोजस्तो प्रसिद्ध, अग्रमहापण्डित, धुरन्धर विद्वान, महान लेखक, धर्मज्ञाताका पुस्तकहरूलाई आफूले पनि पढ्न पाउनु र अन्य स्वजनहरूलाई पनि भाषान्तरणद्वारा पढ्ने अवसरको जोहो गरिदिन पाउनु र दीपनीजस्ता गम्भीर, पठनीय र निर्वाण-पथ निर्देशक पुस्तकको अनुवाद गर्ने जमर्को गर्न पाउनु मेरो अहोभाग्य हो ।

दीपनीहरू ७० भन्दा बढी छन् भन्ने सुनेको छु । तर मैले देखे पढे अनुसार ४७ वटा मात्र भेटिएको छु । मैले तीमध्ये ‘सम्मादिद्धि दीपनी’ लाई वि. सं. २०५८ मा नै अनुवाद गरिसकेको कुरा पाठकवर्गबाट छिपेको छैन । उहाँ भदन्त डा. लेडी सयादो भन्तेका दीपनीहरूमा मलाई प्राप्त नेपाली भाषामा अनूदित दीपनीहरूको क्रमवद्ध तालिका यस प्रकार छ —

प्र. साल	पुस्तक	अनुवादक	प्रकाशक
१) २०३८	बोधिपक्खिय दीपनी	नानीमैया मानन्धर	उपासकोपासिकाहरू
२) २०४२	मग्गङ्ग दीपनी	नानीमैया मानन्धर	गंगालक्ष्मी धारखा

३) २०४२	नियाम दीपनी	नानीमैया मानन्धर	प्रकाशक समूह
४) २०४५	चतुसच्च दीपनी	नानीमैया मानन्धर	रत्नमाया र लक्ष्मीमाया शाक्य
५) २०५८	सम्मादिट्टि दीपनी	दोलेन्द्ररत्न शाक्य	प्रकाशक समूह
६) २०५९	विपस्सना दीपनी	अष्टमुनि गुभाजु	रेवती बज्राचार्य
७) २०६०	कम्मट्टान दीपनी	महेन्द्ररत्न शाक्य	सम्पादन – भिक्षु शोभन
८) २०६७	उत्तमपुरिस दीपनी	दोलेन्द्ररत्न शाक्य	ठाकुर व्यास खत्री

नेपालीमा प्रकाशित दीपनीहरू यिनै हुन् । उहाँ भदन्त लेडी सयादोकै अर्को पुस्तक ‘पञ्च आलोक (Alin Kyan)’ आर. बी. वन्द्यज्यूबाट नेपालीमा अनूदित भई लक्ष्मीदेवी शाक्य, जोरगणेशबाट वि.सं. २०६६ मा प्रकाशित भएको थियो ।

यी दीपनीहरू मध्ये कुनै अंग्रेजीबाट त कुनै नेपालभाषाबाट नेपालीमा अनुवाद भएका हुन् । कुनै कुनैको त संस्करणहरू पनि प्रकाशित भइसकेका छन् ।

जे होस्, बुद्ध-शिक्षाबारेका पुस्तकहरूको लेखन, मुद्रण र प्रकाशन हुँदै जानु आफैमा राम्रो कुरा मानिन्छ । तर यसलाई तब मात्र सार्थक मान्न सकिन्छ जब ती पुस्तकहरूको पठन, चिन्तन र आत्मसात भई अभ्यासमा आउन सक्दछ । त्यसका लागि सचेत पाठकवर्गको भूमिका अहं रहन्छ । लेखन र अनुवाद गर्नेले मिहिनात गरी लेखिदिएको हुन्छ, प्रकाशन गर्नेले धनराशी खर्च गरी धर्मदानको उद्देश्यले प्रकाशित गरिदिएको हुन्छ । धर्मदान गर्नेले धर्मदान त गर्नु तर दान लिनेले दानको सही उपयोग गरिदिनेमा मात्र दिनेलाई आत्म-सन्तोष र लिनेलाई आध्यात्मिक लाभ मिल्न सक्दछ भन्ने मेरो धारणा रहँदै आएको छ ।

आजभन्दा एक वर्षअघि यस पुस्तकका प्रकाशक ठाकुर व्यास खत्रीजीले फोटोकापी गरिएको ‘उत्तमपुरिस दीपनी’को प्रति बोकेर मकहाँ आउनुभयो । साथमा अर्को फोटोकापी गरिएको प्रति ‘विज्जामग दीपनी’ पनि लिएर आउनुभएको थियो । स्वास्थ्यको प्रतिकूलता र अन्य पुस्तकहरूको पनि काममा व्यस्त हुनुपरेको कारणले एउटाको मात्रै अनुवाद गरिदिन सक्ने कुरा बताएँ । दुवैको अनुवाद भए हुन्थ्यो भन्दै थिए । मैले ‘उत्तमपुरिस दीपनी’ छानेँ । सायद दुवैको अनुवाद भइहाल्ला कि भन्ने आसले होला

उहाँले दुवै प्रति छोडेर जानुभयो ।

यस पुस्तकलाई अनुवाद गर्ने क्रममा एक किसिमको कताकता चुनौतीको पनि सामना गर्नुपरेको तथ्य छ । अंग्रेजी पनि बर्मीजको, कुनै कुनै शब्दार्थ नै शब्दकोषमा नपाइने, पाइए पनि भाषागतरूपको शब्दार्थ धर्मजस्तो संवेदनशील विषयको लागि काम नलाग्ने, कुनै खुट्याउनै नसकिने लामालामा वाक्य र वाक्यांशहरू त्यो पनि कुनैकुनैमा त क्रिया नै नदारद भएको, त्यस्तै प्रायःजसो आवश्यक शब्दको सम्भाव्य अर्थ (पालिमा वा अंग्रेजीमा) कोष्ठमा समेत नदिइएको इत्यादि कारणहरूले अनुवाद गर्ने काममा कठिनता र सुस्ति उत्पन्न भएको प्रतीतिको अनुभूति नभएका होइनन् । योभन्दा पहिले गरेका अनुवादहरूमा यस किसिमको समस्या तुलनात्मक दृष्टिले न्यून रहेको अनुभूति पनि स्मृतिमा ताजै छ । सायद, सबै अनुवादकहरूको यस्तै अनुभव रहेको हुनसक्छ ।

सम्भव छ, आफ्नै अल्प-ज्ञानको कारणले पनि ती कठिनाइहरू निम्त्याइएका हुन सक्छन् । तैपनि हतोत्साहित नभई काम गर्दै जाँदा ती सबै अप्ठ्याराहरूलाई चिर्दै अगाडि बढ्न राहत मिलेको तथ्यले सान्त्वना भने अवश्य दिएको छ । यो सान्त्वनाको पुष्टि धर्मगुप्त भन्तेको मन्तव्य र उहाँसँगको संवादले गरिदिएको छ । यसको साथै 'मुद्रणको लागि दिए हुन्छ, मैले अंग्रेजी पुस्तकबाट रूजु गरिसकेको छु, सललल गएको छ' भन्ने उद्गारले त म अति उत्साहित हुन पुगेको छु ।

यसको अनुवाद बर्मीज भाषाको प्रतिबाट भएको होइन, अंग्रेजी प्रतिबाट भएको हो । बर्मीज प्रतिको अनुपलब्धता र मुस्किलले उपलब्ध भए तापनि त्यसको विश्लेषण गरिदिने व्यक्तिको अप्राप्यता, प्राप्त भए पनि स्रोत व्यक्तिहरूको अस्वस्थता र व्यस्तताको कारणले उपलब्ध हुन नसकिएको सत्यता र प्रकाशकको ताकिता इत्यादिका कारणले अंग्रेजी प्रतिकै अनुवादमा अवलम्बन गर्नुपरेको वाध्यतालाई पनि नजरअन्दाज गर्न नसकिएको तथ्यलाई पाठकसामु उजागर गर्न चाहन्छु । मूल बर्मीज प्रतिसँग मिलान गर्दा नमिलेका वा छुटेका कुराहरू अवश्य हुन सक्छन् । विज्ञ पाठकजनले कहीं कतै ती बुँदाहरू समावेस भए हुन्थ्यो भन्ने लागेमा वा कहीं कतै कमी कमजोरी भेट्टाउनुभएमा सच्याई पढिदिनुहुन र त्यसको जनाउ दिनुहुन विनम्र अनुरोध गर्दछु ताकि अर्को संस्करणमा सच्याउन सकियोस् । अनुवाद गर्दा शब्दार्थलाई भन्दा भावार्थलाई महत्त्व दिने अनुवादकहरूको धर्मलाई भने मैले इमान्दारीका

साथ निभाइदिएको छु । साथै पठनयोग्य होस् र बुझ्न कठिनाइ नहोस् भनेर सतर्कता अपनाउने सम्बन्धमा प्रयास गर्न कन्जुस्याई गरेको छुइँ ।

प्रकाशक ठाकुर व्यास खत्रीजीले ल्याउनुभएको अंग्रेजी अनुवादको प्रतिको पेज नं. ८४ नभएकोले Internet को माध्यमबाट उक्त पेज नं. ८४ मा छुट भएको कुरालाई अनुवाद गरी राखिदिएको छु । यसलाई यस पुस्तकमा पेज नं. १२३ को 'आजकल आधुनिक देखि पेज नं. १२५ को सिरानमा 'बाटो तय गरिरहेको मात्र हो' सम्म हेर्न पढ्न सक्नुहुनेछ ।

समग्रमा, यो अनुवादले धर्म विषयमा मलाई एउटा अनौठो ऊर्जाको संचार गरिदिएको तथ्यलाई पनि लुकाउन मिल्दैन । यही तथ्यलाई अध्ययनशील पाठकवर्गले पनि महसुस गर्न सक्नेछन् ।

यस पुस्तकमा दिइएका उपमाहरूमा कुनै कुनै त नेपाली पाठकहरूलाई नपच्ने प्रकृतिका पनि छन् होलान् । पुस्तकको ठाउँठाउँमा आफूले नेपाली भाषाभाषीहरूलाई बुझ्नमा दुविधा नहोस् भनेर टिप्पणी पनि दिएको छु । लेखक महोदयले भनाई वा अंग्रेजीमा अनुवाद गर्ने अनुवादकले भनाई बुँदागत कुरालाई पनि पंक्तिमै राखिदिनुभएको रहेछ । यसले त पाठकलाई बुँदागत कुराहरूलाई पढ्दाखेरिको लागि र पछिको लागि पनि खोज्न कठिन हुने देखेर १, २, ३, ४ गरेर अनि क, ख, ग, घ, गरेर बुँदामा सजाइदिएको छु । । कुनैलाई त कोष्ठमा पनि राखिदिएको छु तर सबैलाई भने होइन । यसले अवश्य पनि पाठकलाई पढ्न बुझ्नमा सरलता थपिदिनेछ ।

यो पुस्तकको प्रकाशकको रूपमा गुल्मी जिल्ला, वामी २ निवासी सद्धर्मप्रेमी मित्र श्री ठाकुर व्यास खत्री देखापर्नुभएको छ । उहाँ एकजना विपश्ची साधक पनि हुनुहुन्छ र धर्मप्रति समर्पित व्यक्ति पनि हुनुहुन्छ । योभन्दा अघि पनि उहाँले मैले अनुवाद गरेको 'धर्म-रस' पुस्तकको प्रकाशन गरिसक्नुभएको थियो ।

उहाँ ठाकुरजी देसको एउटा सुदूर जिल्लामा बसेर पनि धर्मको सैद्धान्तिक एवं अभ्यासगत पक्षमा समर्पित व्यक्तिले धेरै ठूलो आस लिई आउनुभएको कारणले अनुवाद गर्न सकिदैन भनेर सोझै नकार्न सकिँ । त्यसैले पनि एउटाको भए पनि अनुवाद गरिदिने वचन दिएँ । एक, बिमारीको कारण, अर्को आँखाले पनि सकिदैन भनेर ईसारा दिएको र फेरि अर्को अरु पनि आफ्ना पुस्तकहरू अगाडि रहेका कारणले अर्को एउटाको अनुवाद गर्न नसकिने कुरा बताएको हुँ । उहाँले पनि आफ्नो इच्छा त पुग्ने भयो भनेर

हुनुपर्छ खुसीसाथ जानुभयो ।

पुस्तकलाई ओल्टाई पल्टाई सरसर हेर्दै गएँ । अधि उल्लेख गरिएका कठिनाइहरूले जिस्क्याइरहेको पाएँ । त्यसले त भन मलाई काम गर्ने हौसला प्रदान गर्‍यो । तर धेरै महिनापछि पनि ठाकुरजीबाट चाइँचुइँ केही आवाज नआएको हुनाले मैले पनि एकपल्ट घ्याच्च ब्रेक समात्न पुगें । धेरै महिनापछि उहाँ ठाकुरजीले फोनबाट ताकिता गर्नुभयो । आफैँ आएर पनि भेटेर 'लौ लौ' भन्नुभयो । फलस्वरूप मैले पनि अलि रफ्तारमै काम सिध्याएँ र अहिले यो रूपमा तपाईंको हातको शोभा बन्न आएको छ । प्रकाशनमा आउन सक्यो, खुसी लाग्यो । प्रकाशक ठाकुरजीलाई हार्दिक साधुवाद र मंगलमय कामना !

अत्यन्त व्यस्तताको बाबजुद पनि समय निकाल्नुभई, पुस्तकलाई अद्योपान्त हेरी अमूल्य मन्तव्य पनि लेखी आवश्यक परामर्श दिनुहुने श्रद्धेय धर्मगुप्त महास्थविर भन्तेज्यूमा हार्दिक कृतज्ञतासहित साधुवाद व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, यस पुस्तकलाई अनुवाद गरी मेरोतर्फबाट पनि धर्मदान हुन गएको पुण्यफलले केही कालअघि दिवंगत हुने अत्यन्त गुणोपकारी मेरी धर्मपत्नी हीराशोभा शाक्यलाई अनन्त सुखको अवस्था 'निर्वाण' साक्षात्कार गर्नमा हेतुको काम गरौस् भन्ने कामना गर्दछु ।

अस्तु !

भवतु सब्ब मंगलं ।

२०६७/०४/३०

दोलेन्द्ररत्न शाक्य

(अनुवादक)

म कृतकृत्य भएँ

व्यावहारिक सत्य-धर्मलाई निभाउने निहुँमा मलाई ठाकुर व्यास खत्री भन्ने गर्दछन् । बसोबासचाहिँ नेपालको पश्चिमतर्फको गुल्मी जिल्ला, वामी २ मा गर्दछु ।

मेरो अहोभाग्य हो कि म बुद्ध-शिक्षाको सम्पर्कमा आएँ । पूर्वाग्रहरहित, सम्प्रदायको दुर्गन्धबाट नितान्त अलग रहेको, जाति, लिङ्ग, वर्ण, सम्प्रदायसँग कुनै लेनदेन नभएको शुद्ध मानव-धर्मको रूपमा बुद्ध-शिक्षालाई लिन सकिने प्रशस्त आधार विद्यमान भएको तथ्यले मलाई यसतिर आकर्षित गर्‍यो । आकर्षणमा मात्र नअल्मलिई अभ्यासगतरूपमा पनि लाग्ने प्रेरणा पनि पाउँदै गएँ । यसैक्रममा दुःख-मुक्तिको अवस्था निर्वाणको साक्षात्कार गर्नको लागि एउटा मात्र बाटो छ, त्यो हो सतिपट्टान ध्यान अथवा विपश्यना ध्यान भनेर भगवान बुद्धले उपदेश गर्नुभएअनुसार सतिपट्टान र विपश्यना ध्यान शिविरहरूमा सम्मिलित हुँदै गएँ र यसरी अझ गह्रियोसित धर्मलाई अवबोध गर्ने अवसरहरू जुदैँ गइरहेको कुराको अनुभूति गर्न पाउँदा म आफू जीवनको सार्थकतातिर उन्मुख भइरहेको अनुभव गर्दैँछु । यसैले पनि म कृतकृत्य भएको छु ।

धर्म-यात्राको क्रममा धर्मसँग सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूमा भन्तेहरू, श्री सत्यनारायण गोयन्का गुरु, अन्य आचार्यहरू, कल्याणमित्रहरू, अन्य हितैषी वन्धुहरू मेरा उद्धारक एवं प्रेरणाका स्रोत बनेका छन् । उहाँहरूबाट शुद्ध-धर्मको सैद्धान्तिक एवं अभ्यासगत पक्षमा सकारात्मक योगदान पाएको छु, जसको पृष्ठपोषणले सत्य-धर्मको पथमा दृढताका साथ पाइला चाल्न बल मिलेको छ । यसैले उहाँहरूप्रति पनि कृतकृत्य भई आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

आफूले धर्म-पथको यात्री भई आध्यात्मिक सुखको रसास्वादन गर्न पाएकोमा हर्षानुभूति भइरहेको सन्दर्भमा अन्य वन्धुहरूलाई पनि यसको रस चाख्न दिनुपर्छ भन्ने मनसायले यस्तै जीवन जगतलाई चिन्ने चिनाउने धर्मका गम्भीर पुस्तकहरू बेलामौकामा प्रकाशित गर्दै धर्मदान गर्दै जाने धोको पनि

आफ्नो छँदैछ । यसै क्रममा कल्याणमित्र श्री दोलेन्द्ररत्न शाक्यलाई मेरो स्मृतिपटलमा ताजै राख्नुपर्छ । उहाँसँग मेरो भेट चार पाँचवर्ष जति पहिले भएको थियो । त्यसबेला उहाँसँग एउटा पुस्तक प्रकाशन गर्ने धोको पोख्दा उहाँले एउटा पुस्तक यो छ भनेर दिनुभयो । मैले राम्ररी पढ्न पनि पढिनँ । उहाँको कलमबाट काम नलाग्ने पुस्तक लेखिंदैन भन्ने मलाई पक्का विश्वास थियो र त्यही पुस्तकलाई प्रकाशन गरे । पुस्तकको नाम थियो — **‘धर्म-रस’** । त्यस पुस्तकलाई धेरैले रुचाएको फिडब्याक पाएको छु । अहिले पनि एउटा दीपनीकै प्रकाशन गर्ने मेरो धोकोलाई उहाँले पूरा गरिदिनुभएको छ । आफू बिरामीको अवस्थामा भएको सत्यलाई बिर्सेर पनि लगनशीलताका साथ पुस्तकको अनुवादमा लाग्नुभयो र आज यो पुस्तकले तपाईंहरूको हातको र काखको न्यानो पाइरहेको छ । यो पुस्तकको मूल लेखक भदन्त डा. लेडी सयादो, अग्गमहापण्डित हुनुहुन्छ । उहाँद्वारा लिखित दीपनीहरू बुद्ध-शिक्षाका अमूल्य निधि मानिन्छन् । उहाँले धेरै नै दीपनीहरू लेखिसक्नुभएको छ । तीमध्ये यो **‘उत्तमपुरिस दीपनी’** एउटा हो । यस पुस्तकको महत्त्व कति छ र कतिको पठनयोग्य छ भन्ने कुरा पढेपछि मात्र थाहा हुने विषय हो । आफ्नो व्यस्तता र अस्वस्थताको बाबजुद पनि नाई नभनी पुस्तकको अनुवाद गरिदिनुभएको साथै प्रुफ हेर्ने लगायत छपाई सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी बहन गर्नुहुने उहाँ मित्र दोलेन्द्ररत्न शाक्यप्रति म अनुगृहित छु र कृतकृत्य छु ।

साथै काठमाडौं निवासी हितैषी मित्र निरञ्जनमान तुलाधरज्यूलाई पनि प्रकाशन कार्यमा आवश्यक सहयोग गरिदिनुभएकोमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

पुस्तकलाई अद्योपान्त हेर्नुभई अमूल्य मन्तव्यको साथै पुस्तकलाई पठनीय भएको कुरा पाठकछेउ पोखिदिनुभएकोमा श्रद्धेय धर्मगुप्त महास्थविर भन्तेज्यूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, धर्मदान नै सर्वोच्च दान हो भन्ने बुद्धको वचनलाई शिरोधार्य गर्दै धर्मदानको रूपमा प्रकाशित यस पुस्तकलाई पढिदिनुभई लाभ लिइदिनुहुन समस्त पाठकवृन्दमा हार्दिक अनुरोध गर्दछु ।

अस्तु !

भवतु सब्ब मंगलं ।

२०६७/०४/२०

ठाकुर व्यास खत्री

(प्रकाशक)

‘उत्तमपुरिस दीपनी’

XX

(A Manual of the Excellent Man)

विषय सूची

सम्पादकको भूमिका	
भदन्त लेडी सयादोको प्रत्युत्तर	
परिच्छेद १	१ – ३१
क) पारमिता-धर्मको परिभाषा	२
ख) पारमिता-धर्मको व्याख्या	११
ग) महाभिनिहार	२०
परिच्छेद २	३२ – ८८
क) रूपका सात पक्षको पहिचान	३३
ख) वेदनाका सात पक्षको पहिचान	४७
ग) संज्ञाका सात पक्षको पहिचान	५१
घ) संस्कारका सात पक्षको पहिचान	५३
ङ) विज्ञानका सात पक्षको पहिचान	५८
परिच्छेद ३	८८ – ९४
क) विमुक्ति-धातु	८८
ख) निर्वाणरूपी सच्चा सुख	९१
परिच्छेद ४	९४ – ९६
दुई प्रकारका सामान्यजन (पृथक्जन)	९४
परिच्छेद ५	९६ – १०१
पुण्यकर्म गर्दा कसरी स्मृतिवान रहनुपर्दछ ?	९७
परिच्छेद ६	१०१ – १११
पञ्चमार	१०१
परिच्छेद ७	११२ – ११५
तीनरत्नको शरण कसरी लिनुपर्दछ ?	११२

परिच्छेद ८

११५ — ११७

चार प्रकारका बौद्धहरू

११५

परिच्छेद ९

११८ — १५४

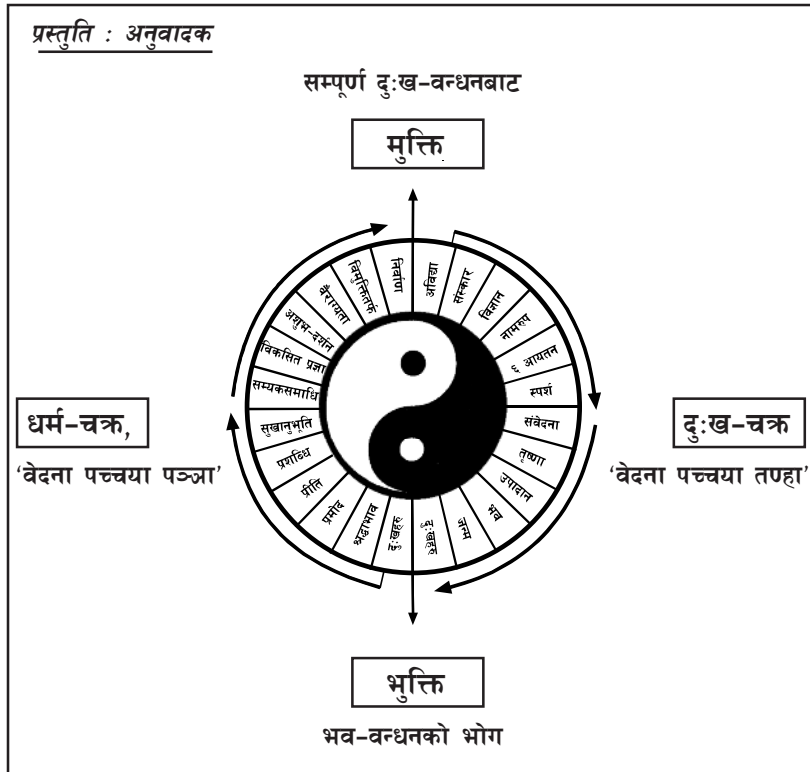
- क) चार आर्य-सत्यलाई अवबोध गरिनुपर्दछ ११८
- ख) प्रतीत्यसमुत्पादलाई अवबोध गरिनुपर्दछ ११९
- ग) प्रतीत्यसमुत्पादका कठिन बुँदाहरू ११९
- घ) चार आर्य-सत्यको व्याख्या १४५

परिच्छेद १०

१५५ — १६४

महान उपलब्धिबारेका शिक्षा

१५५

उत्तमपुरिस दीपनी

(A Manual of the Excellent Man)

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।
(उहाँ भगवान अर्हत सम्यकसम्बुद्धलाई वन्दना ।)

प्राक्कथन

म माण्डलेका स्कूल इन्सपेक्टर अफिसका क्लर्क माउड थाउले राख्नुभएको नौ वटा प्रश्नहरूको उत्तर दिंदैछु । यी उत्तरहरू त्रिपिटक ग्रन्थ र अष्टकथानुसार हुनेछ र उपसंहारमा बुद्ध-शिक्षाका आधारमा मेरो आफ्नो राय व्यक्त गर्नेछु ।

परिच्छेद – १

माण्ड थाउले माण्डलेबाट बर्मीज सम्बत १२६१ मा अर्थात् ९ मार्च १९०० मा मलाई पठाउनुभएको प्रार्थना-पत्रमा समावेस ९ वटा प्रश्नहरू छन् । पाँच आर्यश्रावकहरूले पूरा गरिने पारमिता-धर्मबारे पहिलो प्रश्न रहेको छ ।

पाँच आर्यश्रावकहरू –

अ) सम्यकसम्बुद्ध,	आ) प्रत्येक बुद्ध,
इ) अग्रश्रावक,	ई) महाश्रावक,
उ) प्रकृतिश्रावक ।	

क) यी आर्यश्रावकहरूले आआफ्ना लक्ष्य प्राप्तिका लागि कसरी पारिमिता-धर्म पूरा गर्दा रहेछन् ?

ख) के म बोधिसत्त्वकालदेखि सम्यकसम्बुद्धको अवस्थासम्ममा उहाँहरूद्वारा पूर्ण गरिने पारिमिता-धर्मको परिभाषा, प्रकृति र महत्त्वबारे उदाहरणसहित बुझ्न सक्दछु ?

पारमिता-धर्मको परिभाषा

पहिलो प्रश्नको उत्तरमा अर्थात् पारमिता-धर्मको परिभाषा, प्रकृति र महत्त्वको सम्बन्धमा भन्नुपर्दा पारमिता-धर्म जम्मा दस छन् भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

दस पारमिता-धर्म यिनै हुन्

“दानं शीलं च नेकखमं
पञ्चा वीरिय खन्ति च
सच्चाधिष्ठानं मेत्ता च
उपेक्खा पारमि दस ।”

१) दान पारमिता,	२) शील पारमिता,
३) नैष्कम्य पारमिता,	४) प्रज्ञा पारमिता,
५) वीर्य पारमिता,	६) क्षान्ति पारमिता,
७) सत्य पारमिता,	८) अधिष्ठान पारमिता,
९) मैत्री पारमिता	१०) उपेक्षा पारमिता ।

पारमिता-धर्मको स्वरूप

पारमिता-धर्मको स्वरूपलाई तिनीहरूका लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानको आधारमा देखाइन्छ । 'चरियापिटक'को अट्टकथा र शीलस्कन्धको टीकामा दस पारमिता-धर्मबारे यसरी उल्लेख भएको छ –

परिच्चागलक्खणं दानं,
देय्यधम्म लोभविद्धसनरसं ।
अनासत्त पच्चुपट्ठानं,
परिच्चाजितब्ब वत्थु पदट्ठानं ।

दान –

यसको लक्षण वस्तुको त्याग हो; यसको रस (कृत्य) दानद्वारा वस्तुप्रतिको आसक्तिको त्याग हो; दिइएको वस्तुप्रतिको अनासक्तिको भाव यसको प्रत्युप्रस्थान हो र यसको पदस्थान भनेको हातको वस्तु दानको रूपमा छोड्नु हो ।

- २) सीलनलक्षणं सीलं,
दुस्सील्य विद्धंसनरसं ।
सोचेय्य पच्चुपट्टानं,
हिरि-ओतप्प पदट्टानं ।

शील –

यसको लक्षण कायिक र वाचिक कर्म कुशल बनाउनु हो । यसको रस (कृत्य) कायिक र वाचिक अकुशल कर्मको विनास गर्नु हो, यसको प्रत्युप्रस्थान वाचिक कर्म शुद्ध गर्नु हो र यसको पदस्थान अकुशल कर्म गर्नमा लाज र डर उत्पन्न हुनु हो ।

- ३) कामतो भवतोच, निक्खमणलक्षणं नेक्खम्मं,
कामभवादिनवविभावनरसं ।
तस्सेव विमुखभाव पच्चुपट्टानं,
संवेग पदट्टानं ।

नेक्खम्म (त्याग) –

यसको लक्षण सांसारिक कामसुखको त्याग र भवबाट छुटकारा पाउनु हो । यसको रस (कृत्य) शुद्धिकरण हो र सांसारिक सुखानन्दको र भवको खतरालाई उजागर गर्नु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान सांसारिक भोग विलास पन्छाउनु हो र यसको पदस्थान दूरदर्शी भएर भावी कामसुखको भयङ्कर दुष्परिणामलाई देख्नु हो ।

- ४) यथा सभाव पटिवेधलक्खणा पज्जा,
विसयोभासनरसा ।
असम्मोह पच्चुपट्टाना,
समाधि पदट्टाना ।

पज्जा (प्रज्ञा, यथार्थ ज्ञान) –

यसको लक्षण वस्तुलाई यथार्थरूपमा देख्नु हो । यसको रस (कृत्य) सबै इन्द्रियजन्य आलम्बनहरूमा प्रकाश छर्नु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान दोधारमा वा अन्योलमा नपर्ने गरी यकिन दिलाउनु हो र यसको पदस्थान समाधि हो ।

- ५) उस्साहलक्खणं वीरियं,
उपथम्भनरसं ।
असंसिदन पच्चुपट्टानं,
संवेग पदट्टानं ।

वीरिय (वीर्य, उत्साह) –

यसको लक्षण उत्साह वा लगनशीलता हो । यसको रस (कृत्य) संगठित गर्नु वा डट्नु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान अथक प्रयास गर्नु वा लागी पर्नु हो र यसको पदस्थान जन्म, जरा, व्याधि, मरण र आइपर्ने अनेक दुःखभयदेखि त्रसित भएर अब भएन भनी तत्परतापूर्वक लाग्नुपर्ने काममा उद्यत हुनु हो ।

- ६) खमणलक्खणा खन्ति,
इत्थानिद्ध सहनरसा ।
अधिवासन पच्चुपट्टाना,
यथाभूतदस्सन पदट्टाना ।

खन्ति (सहनशीलता, क्षमा) –

यसको लक्षण सहनशीलता हो । यसको रस (कृत्य) प्रिय वा अप्रिय तत्वबाट विचलित नहुनु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान जस्तोसुकै विषम परिस्थितिमा पनि विचलित नभई समता कायम गर्नु हो र यसको पदस्थान वस्तुलाई जस्तोको तस्तै देख्नु हो ।

- ७) अविसंवादनलक्खणं सच्चं,
यथावविभावनरसं ।
साधुता पच्चुपट्टानं,
सोरच्च पदट्टानं ।

सच्च (सत्य, सम्यक वचन) –

यसको लक्षण वचनद्वारा कसैलाई पनि पथभ्रष्ट नपार्नु हो । यसको रस (कृत्य) देखे जानेकोबाट सत्यको प्रकाश पाउनु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान प्रिय तर स्वीकार्य वचन बोल्नु हो र यसको पदस्थान सबैसित सुमधुरता कायम गर्नु हो ।

- ८) बोधिसम्भारेसु अवस्थान लक्षणं अधिष्ठानं,
तेसं पटिपक्खाभिभावन रसं ।
तत्थ अचलता पच्चुपट्टानं,
बोधिसम्भार पदट्टानं ।

अधिष्ठान (अधिस्थान, दृढ निश्चयता) –

यसको लक्षण पारमिता-धर्म पूर्णताको लागि कुशल कर्मको सम्पादनमा दृढ निश्चय गर्नु हो । यसको रस (कृत्य) पारमिता पूर्ण गर्ने मार्गमा खडा भएका वाधा विरोधउपर विजय पाउनु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान आफ्नो कार्यमा अडिग रहनु हो र यसको पदस्थान पारमिता-धर्म पूर्णताको लागि अभ्यासरत रहँदा दान शीलादि पुण्यकर्ममा उद्यत रहनु हो ।

- ९) हितकारप्पवत्ति लक्षण मेत्ता,
हितुपसंहार रस ।
सोम्माभाव पच्चुपट्टाना,
सत्तानं मनापभाव दस्सन पदट्टाना ।

मेत्ता (मैत्री, विश्व बन्धुत्व) –

यसको लक्षण अरुको भलाइ वा हित सुख हो । यसको रस (कृत्य) अरुको हितसुखको वास्ता गर्नु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान सहयोगी भाव हो र यसको पदस्थान अरुको कल्याण कामना हो ।

- १०) मज्झत्ताकारप्पवत्ति लक्षणणा उपेक्खा,
समभावदस्सन रसा ।
पटिघानुनय वुपसम पच्चुपट्टाना,
कम्मस्सकता पच्चवेक्खना पदट्टाना ।

उपेक्खा (उपेक्षा, समता) –

यसको लक्षण निन्दा र प्रशंसाको घडीमा राखिनुपर्ने समताभाव हो । यसको रस (कृत्य) आफ्नो भावावेसलाई साम्य पार्नु हो । यसको प्रत्युप्रस्थान पक्षपात नगर्नु हो र यसको पदस्थान पूर्वकर्मको भूलक पाउनु हो ।

आधारभूत र आधारहीन पारमिताहरू

दस पारमिता-धर्मलाई 'आधारभूत' र 'आधारहीन' भनी दुई वर्गमा विभक्त गर्न सकिन्छ । आधारभूत पारमिता-धर्म कि त तृष्णामा कि त मिथ्यादृष्टिमा आधारित हुन्छन् ।

'भविष्यमा राम्रो भव पाउने इच्छाले गरिएका कार्य तृष्णामा आधारित भएर सम्पादन गरिएका हुन्छन् । विकारहरूको शुद्धि शीलादिद्वारा गर्न सकिन्छ भन्ने विचारसहितका कामहरू मिथ्याधारणामा आधारित भएर सम्पादन गरिएका हुन्छन् ।'

(विशुद्धि मार्ग)

माथिल्ला भवमा जन्म लिने इच्छासहितका पुण्यकर्म तृष्णामा आधारित हुन्छन् र यी पारमिता-धर्म पूर्णतातिर चालिएका पाइला होइनन् । पारमिता-धर्मको पूर्णताखातिर मनुष्य जन्म पाउने इच्छा गरिएको छ भने त्यस इच्छालाई आधारभूत भन्न सकिंदैन । उदाहरणको लागि बोधिसत्व भइबसेका 'चम्पेय्य' र 'शंखपाल' नामका दुई नागराजाहरूको सन्दर्भ छ ।

कोही भन्दछन्, "श्रमणत्व ग्रहण गर्नु वा दान, शील भावनाको अभ्यासले मात्र पनि विकारहरूको समन गर्नमा पर्याप्त भूमिका खेल्दछन्, अन्य अभ्यासको आवश्यकता पर्दैन ।" उनीहरू यही विचारलाई सही मान्दछन् । यसबाट उनीहरूलाई केही पुण्य त मिला तर उनीहरू आर्यमार्ग र फल प्रदायक विपश्यना ज्ञानको आवश्यकतालाई नकार्दछन् । कमाइएका पुण्य पनि मिथ्या-दृष्टिमा आधारित हुनाले पारमिता-धर्म को पूर्णतामा सहायक हुँदैनन् । यस्ता पुण्य फकिरहरूले खोजेकाजस्ता पुण्य हुन्छन् । यस्ता 'आधारित' पुण्यले पुनर्जन्मको जंजीरमा जकडिराख्छन् । यिनलाई पारमिता-धर्म भनिंदैन ।

दुई प्रकारका आधारहीन पुण्यहरू

'लोकुत्तर पुण्य र लोकुत्तर पुण्यको वीजसहितको लौकिक पुण्य भनी दुई प्रकारका आधारहीन पुण्यहरू हुन्छन् ।'

(विशुद्धि मार्ग)

माउड थाउको प्रश्न पारमिता-धर्मलाई भर दिने खालको पुण्यसँग सम्बन्धित हुनाले लोकुत्तर पुण्यबारे चर्चा गर्नु आवश्यक लागेन । सिर्फ आधारहीन लौकिक पुण्य जसले लोकुत्तर पुण्यलाई भर दिन सक्दछन् त्यसबारे मात्र चर्चा गर्नु उचित लाग्यो ।

दान, शील, नैष्कम्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री र उपेक्षाजस्ता राम्रो भवको लालसाविना, मिथ्या धारणाले प्रेरित नगरिएका, निर्वाणतिर लक्षित भएका, अनासक्तभावले सम्पादन गरिएका विशुद्ध चेतनायुक्त कर्महरू मात्र पारमिता-धर्म पूर्ण गर्न सहायक हुने तत्वका रूपमा गणना गरिन्छन् ।

आजकल यस्तो प्रार्थना आम भएको सुनिन्छ जस्तै 'हामी निर्वाण प्राप्त गर्न सक्षम हुन सकौं, अहिले निर्वाण प्राप्त भइनसकेको अवस्था छ, त्यसबेलासम्ममा सायद हामी =====' यस्तै यस्तै । दान-स्थलहरूमा दाताहरूले यस्तै प्रार्थना गरिरहेका सुनिन्छन् । संघनायकबाट पनि पुण्यानुमोदन गर्दा गराउँदा यस्तै प्रकारका प्रार्थना गर्न वा भन्न लगाउँदछन् । सांसारिक सुख सम्पत्तिको प्राप्ति र सुन्दर पुनर्जन्म प्राप्तिखातिर दाताहरूले यस्तै भनेको वा भन्न लगाएको रूचाउँछन् । यसले निर्वाणलाई लौकिक तृष्णाको दलदलमा डुबेको भिनो स्वर मात्र हो भन्ने प्रतीति दिन्छ । यो त लौकिकताको पक्षमा गरिएको अपिल नै हो । हामीमा पलाएको यो कत्रो तृष्णायुक्त कुरा ! यो कस्तो रूचि जगाउने गरी भनिएका कुरा हो ! वास्तवमा यस्ता पुण्य गराइको अवधारणालाई हतोत्साहित पार्नुपर्दछ । सुक्तिमा आउने 'इव' ले 'तस्स र इव' अर्थात् 'त्यही मात्र' भन्ने अर्थलाई बुझ्नुपर्दछ । माथि भनिएका प्रकारको लौकिक पुण्यलाई मात्र बुद्धले मान्यता दिनुभएको छ ।

प्रश्न : के तपाईं त्यस्ता कार्यहरू जुन दाताले अन्य लौकिक उपलब्धिसँगै गाँसिएर आएको निर्वाण प्राप्तिको कामनालाई पुण्यकर्म हुन् भनेर मान्नुहुन्छ ?

उत्तर : हो, तर म भन्दछु कि त्यसप्रकारका पुण्यकर्महरूले निर्वाण प्राप्तिको समयावधिलाई छोट्याउन भने सक्दैनन् ।

यसकुरालाई केही सान्दर्भिक दृष्टान्तहरूद्वारा बुझाउने छु ।

अन्धकारमय त्यो युगमा, जब बुद्धशासन ओभ्केलमा थियो, विपश्वी बुद्धको आगमनअघि एक ठाउँमा उखु खेती गर्ने दुई दाजुभाइ बस्दथे । कान्छोचाहीं जोतिक भन्ने धनाढ्य थियो । ती दुवैले एक प्रत्येक बुद्धलाई उखुको रस दानमा दिए । ठूलोचाहींले त्यस दानबाट प्राप्त पुण्यको सम्बन्धमा यस्तो कामना गरेछ, “उहाँ प्रत्येक बुद्धले जान्नुभएको धर्मलाई मैले पनि जान्न पाऊँ !” भाइचाहींले केही अरु पनि कुरा थपेर त्यस्तै कामना गरे । उनले लौकिक कामना एवं राम्रो भवको प्राप्तिको समेत कामना गरे । दाजुचाहींले विपश्वी बुद्धसँगको पहिलो भेटमै निर्वाण प्राप्त गरे । भाइचाहींको कामना ‘निर्वाण’ को समीप नभएको कारणले विपश्वी बुद्धको शिक्षाअन्तर्गत रही निर्वाण साक्षात्कार गर्ने मौकाबाट वञ्चित हुनुपन्यो । उनले गौतम बुद्धको शिक्षाअन्तर्गत मात्र भव संसरणबाट पार पाए, बीचका ६ बुद्धहरूको शिक्षाबाट आफूलाई वञ्चित गराए ।

यस कथा प्रसंगबाट तपाईंले यो शिक्षा पाउन सक्नुहुन्छ – जब तपाईंले पुण्यकर्म सम्पादन गर्नुहुन्छ, त्यसमा भविष्यमा सुख पाउने तृष्णालाई समावेस नगर्नुहोस् । तृष्णा समावेस भएमा तपाईंको कामना नै तपाईंको लागि जंजीर बन्नेछ । आफ्नो उत्तरोत्तर कल्याणको लागि भनेर त पुण्यकर्म गर्नुहुन्छ तर थाहा पाइराख्नुहोस् कि जति तृष्णा बलियो हुन्छ, त्यति नै निर्वाण प्राप्तिमा ढिलाइ हुन्छ । तपाईं नचाहेँदो कुरामा आफूलाई अलमलमा पार्नुहुन्छ । तपाईं लौकिक चाहनालाई किनारा लगाएर जब धर्म श्रवण गर्नुहुन्छ र पुण्यकर्म पनि गर्नुहुन्छ अनि मात्र तपाईंले सांसारिक गौरवलाई त्याग्न सक्नुहुन्छ । त्यसैले, हे माउड थाउ, तपाईंले यो कुरालाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ, मनुष्य जीवनको लालसा मानिसले यसैले गर्नुपर्दछ कि मनुष्य जीवन पाएर निर्वाण प्राप्तिको लागि अत्यावश्यक पारमिता-धर्मलाई पूर्ण गर्न सकियोस् । लौकिक सुख समृद्धिको लागि भनेर आफ्ना चाहना वा कामनाहरूलाई छताछुल्ल नपार्नुहोस् ।

पूर्ण भन्ने व्यक्तिको कथा प्रसंग पनि छ । मेण्डक महाजनका नोकर हुन्, पूर्ण । उनी मालिकका विश्वासी नोकर थिए र मालिकको

विश्वासी नोकर भएरै जन्मने आसक्ति उनमा थियो । एकदिन उसले एकजना प्रत्येक बुद्धलाई दान दिँदा उनै गुणी मालिककहाँ विश्वासी नोकर भई जन्मन पाऊँ भन्ने कामना गरे । उनको इच्छा पूर्ण पनि भयो । भावी जन्महरूमा उनै मालिकको नोकर भएर जन्मन पुगे ।

अर्को प्रसंग, चुल सुभद्रा गजराज बोधिसत्वकी पत्नी थिइन् । तिनले प्रत्येक बुद्धलाई दान दिएकी फलको रूपमा आफ्ना पतिसँग बदला लिन चाहिन् । तिनको इच्छा अर्को जन्ममा मात्र पूरा भयो । त्यसबेला तिनी महारानी भएर जन्म लिएकी थिइन् । त्यसै जन्ममा तिनले पूर्वजन्मको पतिलाई मार्ने योजना सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिन् । यो निन्दित कार्यले तिनी नरकगामिनी भइन् ।

अर्को प्रसंग कुस भन्ने बोधिसत्व र उनकी रानी प्रभावतीको सन्दर्भमा छ । पहिलेको कुनै जन्ममा दुवैले प्रत्येक बुद्धलाई दान दिएका थिए । नराम्रो चेतनासहित भएर दान दिएकाले ती दुवैले क्रमिकरूपमा दुर्घटनाको शिकार हुनुपयो ।

यी भए दोषपूर्ण चेतनाले युक्त भई पुण्यकर्म सम्पादन गरेका कारणले प्रतिकूल परिणामको सामना गर्नुपरेका केही दृष्टान्तहरू । यस्ता अनेक दृष्टान्तहरू जातक कथाहरू र लोक कथाहरूमा यत्रतत्र पाइन्छन् । धेरै कुरा त आफ्ना धर्मानुशासकहरूमा पनि निर्भर गर्दछ । पण्डित विधुरको कथामा चारजना महाजनको कुरा आउँछ । उनीहरूले चारजना भिक्षुहरूलाई भोजन दान गरेथे । ती चारजना भिक्षुहरू ऋद्धिमा सिद्धि प्राप्त थिए । अर्को जन्ममा ती चारजना महाजनहरूमध्ये एकजना नाग भए, एकजना गरुड भए, एकजना चक्रवर्ती राजा भए र अर्को एकजना तावतिस देवलोकका इन्द्र भए । पहिलो दुईजनाको सम्बन्धमा उनीहरूलाई गुरुले नराम्रो शिक्षा दिएका थिए । अतः आफ्ना गुरु वा परामर्शदाता रोज्दा खुब सतर्कता अपनाउनुपर्दछ किनभने नराम्रा शिक्षा वा परामर्शका कारणले हुनैनपर्ने किसिमले नराम्रो परिणाम भोग्नुपर्ने हुन्छ ।

निम्न, मध्यम र उच्चस्तरका पुण्यहरू

दस पुण्य पारमिताहरू प्रत्येकका निम्न, मध्यम र उच्चस्तरका भनी तीन श्रेणी हुन्छन् ।

**‘नाम कमाउने उद्देश्यले गरिएका पुण्य निम्नस्तरका हुन्छन् ।
फलको आसा राखेर गरिएका पुण्य मध्यमस्तरका हुन्छन् र
आर्यजनहरूको चरित्रानुकूल गरिएका पुण्य उच्चस्तरका हुन्छन् ।’**

(विशुद्धि मार्ग)

माथि उल्लिखित तीन श्रेणीमध्ये पहिलो देखौवा प्रकृतिका हुन्छन् । यस्ता पुण्यले कदापि भविष्यमा कल्याण गर्दैनन्, पारमिता पूर्ण हुने कुरा त परै जाओस् । दोस्रोचाहिँ पुण्य गर्ने इच्छासहितका हुन्छन् । यसमा दाताले योग्य र शुद्ध प्रतिग्राहकको चुनाव गरेका हुन्छन् ताकि पुण्यको फल महान होस् । यस प्रकारका पुण्यले लौकिक जगतमा ठूलै फल दिन्छ तर पनि यिनले पारमिता-धर्म पूर्ण हुने दिशामा कुनै योगदान दिन सक्दैनन् । तेस्रो प्रकारको पुण्यमा चित्तले पुण्यकर्म गर्नमा मात्र ध्यान दिएको हुन्छ न कि यसको फलमा । यसमा दाताहरू दान दिने भावनाले मात्र निर्देशित भएका हुन्छन् । वास्तवमा आफूसँग भएका वस्तु अरूसँग बाँड्नुपर्ने काममा उनीहरू तत्पर हुन्छन् । उनीहरूमा ती वस्तुप्रति आसक्ति कति पनि हुँदैन । उनीहरू आर्यजनहरूले गर्दै आएका अभ्यासको अनुकरण गर्दछन् । दान कसलाई दिने भनेर प्रतिग्राहकको चुनाव उनीहरू गर्दैनन् । जो आओस् – राम्रा, नराम्रा वा औसत – जसलाई पनि दान दिनमा तत्पर हुन्छन् । यस्तो प्रकारका दानलाई आर्यजनले गर्ने अभ्यास भनिन्छ । वास्तवमा यही नै पारमिता-धर्म परिपूर्ण गर्ने अभ्यास हो । यसरी फलको आसा नराखी दान कार्यमा मात्र चित्त लगाउने जस्ता उदात्त भावना अन्य पारमिता-धर्महरू पूर्ण गर्नमा पनि प्रयुक्त हुन्छ ।

**‘राम्रो भव पाउने र भौतिक सम्पत्ति पाउने लालसाले सम्पादन
गरिएका पुण्यकर्म निम्नस्तरका हुन्छन् । आफू मात्र तरेर जाने उद्देश्यले**

गरिएका पुण्यकर्म मध्यमस्तरका हुन्छन् । सारा सत्त्वप्राणीहरूको मुक्तिका लागि गरिएका पुण्यकर्मचाहिँ पारमिता-धर्म पूर्ण हुनमा सहायक हुन्छन् र यही नै उच्चस्तरका पुण्य हुन्छन् ।’

(विशुद्धि मार्ग)

जन्म-मृत्युको चक्करबाट उम्कनु भनेको र सुन्दर भव प्राप्तिको आसक्तिबाट उम्कनु भनेको उस्तै उस्तै हो । त्यसैले दोस्रो श्रेणीको पुण्य पनि निम्न हो किनभने यसले पनि पारमिता-धर्म पूर्णताको अभ्यासमा योगदान दिन सक्दैन । आफू मात्र मुक्त हुने अभ्यास प्रत्येक बुद्धहरूले र अन्य आर्यश्रावकहरूले गर्ने अभ्यास हो । सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरूको उद्धार गर्ने भनेको सम्यकसम्बुद्धहरूद्वारा अभ्यास गरिने पारमिता-धर्म हो ।

पारमिता-धर्मको न्याख्या

अब म प्रत्येक पारमिता-धर्मको अन्तर्निहित अर्थलाई बताउने छु ।

१) दान — दिनु, त्याग गर्नु । उदारतापूर्वक आफ्नो अधीनमा रहेको वस्तु बुद्धका श्रावक शिष्यहरूलाई दानमा दिनुलाई नै ‘दान दिनु’ भनिन्छ । बोधिसत्त्वहरू पुण्यात्मा, अपुण्यात्मा र मध्यस्थ पुण्यात्मा जो कसैलाई होस् दान दिने अभ्यासमा अभ्यस्त रहन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिसकिएको छ । बोधिसत्त्वहरू आफ्ना घरद्वारमा जो सुकै उभिन आए पनि दानको लागि उपयुक्त पात्र ठान्दछन् । यहाँ ‘पुण्यात्मा’को अर्थ ती आर्य श्रावकहरू हुन् जसलाई दिइएको दान सार्थक सिद्ध हुन्छ किनकि उहाँहरू धर्मलाई बाँड्ने काम गर्नुहुन्छ । यस्ता सुयोग्य प्रतिग्राहकहरूलाई यसरी सम्मानित गर्नुको पुण्यले दानलाई नै अर्थपूर्ण र सम्मानित बनाइदिन्छ ।

२) शील — शीलपालन । दुई प्रकारका शील हुन्छन् — वारित्तशील र चारित्तशील । तीन प्रकारका शारीरिक अकुशल कर्महरू र चार प्रकारका वाचिक अकुशल कर्महरूको त्यागलाई ‘वारित्त शील’ भनिन्छ र सम्यक चेतनासहित भई कुशल कर्महरूको सम्पादनलाई

‘चारित्त शील’ भनिन्छ । यो दोस्रोचाहिँ बुद्ध, धर्म र संघ साथै आफ्ना मातापिता, गुरुजन र आयुमा, स्तरमा र शीलमा अग्रप्रति दर्शाइएको आदर सम्मान हो जसलाई ‘अप्पचायन’ भनिन्छ । साथै अरुद्वारा गरि एको पुण्य कार्य वा सेवा कार्यलाई आफ्नै जस्तो ठानी हारगुहार गर्नु वा सहयोग गर्नुलाई ‘वेय्यावेच्च’ भनिन्छ ।

३) नैष्कम्य – गृहत्याग । निष्कमण, त्याग अलोभको चेतनाले प्रेरित भई गरिन्छ । अतः यो एक पुण्यकर्म हो । एउटा गृहस्थले पनि शरीर वा आहारमा अशुभ भावना गरी लोभ लालचलाई हटाउन प्रयत्न गर्दछ । यसले नैष्कम्यतामा बल पुऱ्याउँछ । यो पनि पुण्यकर्ममा गनिन्छ । अझ त एकान्त जीवन व्यतित गर्दछ वा प्रवजित भएर भिक्षुको जीवन लिन सक्दछ । त्योभन्दा सुन्दर त ध्यान अभ्यासमा लाग्न सक्दछ र प्रथम ध्यानलाभी बन्न सक्दछ । त्योभन्दा पनि सुन्दर त विपश्यना ध्यानाभ्यासद्वारा अर्हत्त्वको मार्गमा आरूढ हुन सक्दछ जुन नैष्कम्यका पुण्यकर्महरू हुन् ।

४) प्रज्ञा – यथार्थ ज्ञान । प्रज्ञा दुई प्रकारका हुन्छन् – लौकिक र लोकुत्तर । त्रिपिटकको अध्ययन गर्नु, अरूमा बुद्ध-शिक्षा प्रसारण गर्नु र प्रज्ञा पारमिता-धर्म पूर्ण गर्नु लोकुत्तर प्रज्ञा हो । अहानीकारक शिल्प विद्या जस्तै जोतिष विद्या सिकाउनु, मन्त्रोच्चारण गर्न सिकाउनु, श्लोक गाथाहरू पढाउनु, औषधि शास्त्र, विज्ञान सिकाउनु वा कलाकौशलहरू जस्तै प्रविधि, गणित, चित्रकला, काष्ठकला, धातु कला, ढुँगाको काम, सुनकर्मी विद्या, फलामको काम इत्यादिको शिक्षा दिनु वा वाणिज्य र कृषि सम्बन्धी काम इमान्दारीका साथ गर्न सिकाउनु वा अन्य दोषरहित व्यवसायहरू सिकाउनु लौकिक ज्ञानका कुराहरू हुन् । यी तीनै प्रकारका वृत्ति-व्यवसायका ज्ञान पारमिता उन्मुख भएर स्वच्छ मनले दिने काम गरिन्छ भने त्यो प्रज्ञा पारमिताको अभ्यास हो ।

५) वीर्य – उत्साह, लगनशीलता । चार सम्प्रधान (सम्यक व्यायाम) सँग मेल खाने भएमा त्यो उत्साह वा पराक्रम वा लगनशीलता

उत्तम हो । यसबाहेक अरुको हितसुखको लागि स्वच्छ मनले वा उद्देश्यले प्रयत्नशील भई गरिएका कार्यहरू सबै वीर्य पारमिता पूर्ण गर्नमा सहायक हुन्छन् । यसमा प्रयोगकर्ता सक्षम हुन् वा असक्षम, कुनै फरक पर्दैन ।

६) क्षान्ति — सहनशीलता, धैर्यता । क्षान्ति भनेको अरुद्वारा आफूप्रति गरिने दुर्व्यवहार र प्रतिकूलताको अनुभव हुँदा धारण गरिने धैर्यता वा सहनशीलता हो । बुद्ध भन्नुहुन्छ, “कट्याङ्ग्रिने जाडो वा प्रचण्ड गर्मीलाई सहन गर्न सक्नुबाट व्यक्तिमा सहनशीलता कति छ भन्ने कुराको मापन हुन्छ ।” बुद्धले अर्को किसिमले पनि क्षान्तिबारे बताउनुभएको छ । आन्तरिकरूपबाट उत्पन्न र बाह्य घटनाबाट उत्पन्न अप्रिय घटनाको अनुभव हुँदा शान्त हुनु नै क्षान्ति गुणको परिचायक हो । क्षान्तिले युक्त व्यक्तिले कुनै कुरालाई वा कुनै व्यक्तिलाई पनि वाधा दिने तत्वको रूपमा स्वीकार्दैन । चाहे तुफान आओस् वा खराब मौसम, पुण्यकार्यमा अघि बढि नै रहन्छ, त्यसको परवाह गर्दैन । आफ्नो लक्ष्यबाट ऊ विचलित हुँदैन । अविचलित मनले कुशलकर्ममा लागि नै रहन्छ । कसैसित पनि द्वेष र दुर्भाव राख्दैन । त्यस्तो सहनशीलताको गुणले युक्त हुनु नै धैर्यवान वा क्षान्तियुक्त हुनु हो ।

७) सत्य — मिथ्या भाषणबाट विरत, सत्ययुक्त वचन । सत्यता भनेको जस्तोसुकै अवस्थामा पनि असत्य वचन नबोल्नु र प्रिय तर सत्य वचन बोल्नु हो ।

८) अधिष्ठान — दृढनिश्चय, अटोट । व्यक्त होस् वा अव्यक्त आफूले जुन काम गरिछाड्छु भनी अटोट गरिएको हो त्यसमा अडिग रहनु वा दृढनिश्चय गर्नु वा त्यसबाट पछि नहट्नु नै अधिष्ठान हो ।

९) मैत्री — समभाव, अपनत्व । मैत्रीको अर्थ सबैलाई आफूसरह ठानी सबैको हितसुख चाहनु हो । जो कोही होस्, जोसँग साक्षात्कार भएको छ ऊप्रति मनमा सद्भाव र मित्रतासहित भई व्यवहार गर्नु नै मैत्री हो ।

१०) उपेक्षा – समता, अपक्षपाती । उपेक्षाको अर्थ सम र विसम परिस्थितिमा तटस्थ भई बस्नु हो । उपेक्षा गुणले युक्त व्यक्तिले आफ्नो हित गर्ने वा आफूलाई प्रशंसा गर्ने भनेर भेदभाव गर्दैन । अहित गर्ने वा निन्दा गर्ने भनेर मनमा द्वेष दुर्भाव राख्दैन । दयालु वा निर्दयीप्रतिको समान भावना नै उपेक्षा पारमिता-धर्मको सार हो ।

पारमिता-धर्महरूको सारलाई पुष्टि गर्ने केही दृष्टान्तहरू यहाँ दिइन्छ । सम्पूर्ण पारमिता-धर्महरूको सारभूत तत्व नै क्षान्ति र उपेक्षा हुन् । यी दुईमा स्थापित भएपछि मात्र बाँकी रहेका पारमिता-धर्महरूको पूर्णताको आसा गर्न सकिन्छ । जसरी नवजात शिशु मातापिताको स्याहारबाट मात्र जीवित रहन्छ, त्यसरी नै अरु आठवटा पारमिता-धर्मले यी दुई क्षान्ति र उपेक्षा पारमिताबाट निरन्तर स्याहार पाएपछि नै पूर्णता पाउन सक्दछन् । यहाँ क्षान्ति मातासमान हो भने उपेक्षा पितासमान हो ।

क्षान्ति र उपेक्षा मौजुद छन् भने यिनको प्रभावमा कुशल कर्महरू सम्पादन हुन्छन् । त्यसमा पनि नैष्कर्म्य उपस्थित भएन भने कुशल कर्महरू राम्रोसित पारमिता बन्न सक्दैनन् । नैष्कर्म्यको निर्देशनको अभावमा गरिएका पुण्यकर्मको फलमा आसक्ति हुन्छ र लौकिक लाभको कामना गर्न पुगिन्छ । अनि त पुण्यकर्मको फल भवको कारक-तत्व मात्र भइदिन्छ । त्यस्ता पुण्यकर्महरू पारमिता-धर्मको खातामा दर्ता हुँदैनन् । त्यसैले क्षान्ति र उपेक्षा मातापिताजस्ता हुन् भने नैष्कर्म्यलाई पारिवारिक डाक्टरजस्तै हो जसले अन्य पारमितारूपी बालबच्चाको हेरचाह गर्दछ ।

अर्को एउटा दृष्टान्त दिने हो भने आफ्नो जीवन रक्षाको लागि सबै प्रकारका वनस्पतिहरू माटो र पानीमा निर्भर गर्दछन् । माटो र पानी दुवै अनुकूल हुनुपर्दछ । त्यस्तैगरी अन्य पारमिता-धर्महरूको लागि क्षान्तिले मलिलो माटोको काम गर्दछ भने उपेक्षाले पानीको काम गर्दछ ।

यहाँ वर्तमान प्रसंगमा आएको उपेक्षा चार ब्रम्हविहारमा आउने उपेक्षामा केही मात्रामा भिन्नता छ । ब्रम्हविहारमा आउने उपेक्षाले सबै सत्वप्राणीहरूको कल्याणमा अपक्षपाती हुने कुरा बताउँछ । यसको अर्थ उदासीनता भन्दा फरक अर्थमा प्रयोग हुन्छ । यसको सही अर्थ समता

हुन्छ । पारमिता-धर्ममा आउने उपेक्षामा मानसिक समानता हो जसद्वारा आफूलाई प्रशंसा गर्ने र निन्दा गर्नेको बीचमा भेदभाव नगर्ने कुरा बुझाउँछ र दुवैको भलाइ गर्ने कुराको वकालत गर्दछ ।

पारमिता-धर्महरूको संयुक्त अभ्यास

बोधिसत्व हुँदाको असंख्य जन्महरूमध्ये एक जन्ममा बुद्ध बाँदरको नाइके भई जन्मेका थिए । एउटा ब्राम्हणले जंगलमा बाटो बिराए र एउटा गहिरो खाडलमा खस्न पुगे । ब्राम्हणको त्यो दुर्दशा देखेर त्यस बोधिसत्वरूपी बाँदरले उसमाथि करुणा राखी बचाइदिन प्रयत्न गरे । अन्त्यमा ब्राम्हणलाई बाहिर तानेर बचाए । बोधिसत्व त्यस कार्यबाट थकित भयो त्यसैले उनी ब्राम्हणको काखमा मस्तसित निदायो । ब्राम्हणले मनमनै सोच्यो – “आज मैले केही कमाइ गरेको छुइँनँ । म घर फर्कँदा स्वास्नी रिसाउने छिन् । यो बाँदरलाई मारेर यसको मासु घर लान पाए कति हुन्थ्यो ! स्वास्नी कति खुसी हुने छिन् ।” यो विचारले उसलाई सन्तुष्टि दिलायो । उसले नजिकैको एउटा ढुंगा उठाएर बाँदरको टाउकोमा बजायो । ढुंगाको हिर्काइले त्यस बाँदररूपी बोधिसत्वको टाउकोबाट रगत भलभली निस्क्यो । अतालिएर बादररूपी बोधिसत्व भट्ट एउटा रूखमा चढ्न पुगे । एक्कासी यस्तो घटना पनि घट्न सक्छ भन्ने कुरामा बोधिसत्त्वलाई विश्वासै लागेन । “अहो ! यस्तो मान्छे पनि संसारमा हुँदो रहेछ ।” भन्ने स्वर उनको मुखबाट फुत्त निस्कियो । अनि उनको मनमा विचार आयो – “यो जंगलमा बाघ, भालु, चितुवा आदि अनेक जंगली जनावरहरू छन्, कसरी यो मान्छेलाई सुरक्षितसाथ घर पुऱ्याउन सकिएला ।” यति विचार गरेर उनले ब्राम्हणलाई भने, “अब तिमी घरतिर लाग्नुपर्छ । म तिमीलाई यो जंगल छिचोल्ने बाटो देखाइदिन्छु तर मलाई तिमीप्रति भने विश्वास छैन । तिमी मेरो रगतको थोपालाई पछ्याउँदै आऊ । मचाहीं एक रूखबाट अर्को रूख हुँदै उफेर जान्छु ।” यसरी त्यो ब्राम्हण सुरक्षितसाथ घर पुग्यो ।

यस जातक कथाबाट थाहा हुन्छ कि बोधिसत्त्वहरूले पूर्ण गर्ने दस पारमिताहरूमा मैत्री नै पहिलो पारमिताको रूपमा देखापर्दछ ।

कथाअनुसार जब त्यस ब्राम्हणलाई आपतमा देख्दछ, उसलाई आफ्नै छोराजस्तो ठानी त्यस आपतबाट बचाउन प्रयत्न गर्दछ । यो नै मैत्रीको परिचायक हो । परिस्थितिको गहनतालाई ध्यानमा राखी त्यस ब्राम्हणलाई त्यस विसम अवस्थाबाट बचाउने जुन योजना बनाए त्यो प्रज्ञाको माध्यमबाट हो । आफ्नो पराक्रमको बलले त्यस योजनाको सफल कार्यान्वयन हुनु वीर्यको काम हो । खप्पर फुट्ने गरी लागेको घातक चोटलाई सहनु र त्यसमा कति पनि क्रोध र दुर्भावना नजगाउनु क्षान्तिको नमुना हो । त्यस कृतघ्न ब्राम्हणलाई त्यसै बीचमा अलपत्र छोडिदिएको भए सबै प्रयासहरू विफल हुन्थे । आफू त्यस दुष्ट क्रियाकलापदेखि प्रभावित नहुनु र रीस र बदलाको भावनाले रहित हुन सक्नु उपेक्षाको अभ्यास हो । बोधिसत्वमा उपेक्षा भावना अधिक मात्रामा नभएको भए त्यस कृतघ्न ब्राम्हण त्यहीँ छोडिन्थ्यो र मारिन्थ्यो । यी सबै क्रियाकलापबाट क्षान्ति र उपेक्षा दुई प्रमुख पारमिता-धर्म हुन् भन्ने कुरा सुस्पष्ट भएको छ ।

त्यस ब्राम्हणलाई त्यस्तो गहिरो खाडलबाट आफ्नो ज्यानसमेतको बाजी लगाई बचाउ गरेको काम वास्तवमा जीवनकै बलिदान हो । त्यस ब्राम्हणको जीवन बचाइदिनु जीवनदान नै हो । सरापको भाषा प्रयोग नगर्नु र पिट्न भनी हातसमेत नउठाउनु शीलाचरण हो । यस्तो सम्यक कर्म सम्पादन गरेर पनि बोधिसत्वले त्यस पुण्यबारे सोचनसम्म पनि सोचेनन् र फलको आसा पनि गरेनन् । त्यो उनको नैष्कर्म्य पारमिताको अभ्यास हो किनकि उनले उच्च भवको आसक्तिलाई त्यागे । राम्रो भवको प्राप्तिको आसक्तिले वा राम्रो भव प्राप्तिले पनि नैष्कर्म्य पारमितालाई धमिल्याउन सक्दछ । ब्राम्हणको ज्यान बचाइदिने वचनलाई पनि परिशुद्ध बनाए । त्यो सत्य पारमिताको अभ्यास हो । अन्त्यमा ब्राम्हणको अनुचित व्यवहारबाट अप्रभावित भई कार्य सम्पन्न गर्नु अधिष्ठान पारमिताको लक्षण हो । यो थियो बोधिसत्वले एउटै कार्य सम्पादनबाट दसै पारमिता-धर्मको सफल अभ्यास गरेको बारेमा चर्चा ।

तपाईंले बोधिसत्वको महान उद्देश्यप्रति जिज्ञासा राख्नुभएको सम्बन्धमा यो अति गहन र फराकिलो विषय हो । तथागत हुने महान

उद्देश्यको प्राप्तिखातिर हालिने जग र त्यसको उपलब्धिबारे सम्बोधिलाभको विषयमा ग्रन्थमा पन्ध्रवटा प्रश्नोत्तरयुक्त व्याख्या गरिएको छ । यहाँ त संक्षिप्तमा केही मात्र बताएको हुँ । यसबारे विस्तृतरूपमा जानकारी चाहिएमा ‘चरियापिटक’ अट्टकथा र ‘सीलक्खन्ध’ टीका हेर्नुहोला ।

पारमिता-धर्मका तीन स्तर

अब म दस साधारण पारमिता-धर्म, दस उप पारमिता-धर्म र दस परमत्थ पारमिता-धर्मबारे केही बताउन चाहन्छु ।

बाह्यालम्बनहरू जस्तै पत्नी र छोराछोरीहरू, सजीव र निर्जीव वस्तुहरू, व्यक्तिको आफ्ना चीजवस्तुहरूमार्फत साधारण पारमिता-धर्म पूर्ण गर्न सकिन्छ । टाउको, हातखुट्टा तथा अन्य अवयवहरू त्यस्ता आलम्बनहरू हुन् जसमार्फत उप पारमिता-धर्मलाई पूर्ण गर्न सकिन्छ । आफ्नो जीवननै त्यो आलम्बन हो जसमार्फत परमत्थ पारमिता-धर्म पूर्ण गर्न सकिन्छ ।

ती तीन प्रकारका आलम्बनहरूमा आफ्नो मातहतमा रहेका परिवार वा चीजवस्तुहरूको त्यागलाई साधारण पारमिता-धर्म भनिन्छ । आफ्नो शरीरका अङ्ग प्रत्यङ्गहरूको त्यागलाई उप पारमिता-धर्म भनिन्छ । आफ्नै जीवनको बलिदानलाई परमत्थ पारमिता-धर्म भनिन्छ ।

पहिलो दस पारमिता-धर्म अर्थात् साधारण पारमिता पूर्ण गर्नेले आर्यश्रावकको सम्बोधि प्राप्त गर्दछन् । पहिलो दस र दोस्रो दस गरी बीस पारमिता-धर्म पूर्ण गर्नेले प्रत्येक बुद्धको सम्बोधि प्राप्त गर्दछन् । तीसवटै पारमिता-धर्म पूर्ण गर्नेले सम्यकसम्बुद्धको सम्बोधि प्राप्त गर्दछन् ।

आर्यश्रावकहरूको तीनप्रकारका सम्बोधि

आर्यश्रावकका तीनप्रकारका सम्बोधि हुन्छन् —

- क) साधारण आर्यश्रावकका सम्बोधि,
- ख) महाश्रावकका सम्बोधि र
- ग) अग्रश्रावकका सम्बोधि ।

एक असंख्य वर्ष र एकलाख कल्प सम्म पहिलो दस पारमिता-

धर्म पूर्ण गरेर अग्रश्रावकको सम्बोधि प्राप्त गर्न सकिन्छ । यहाँ अग्रश्रावकको अर्थ गौतम बुद्धका दुई अग्रश्रावकहरू सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन हुन् ।

त्यही पारमितालाई एकलाख कल्पसम्म पूर्ण गर्नेले महाश्रावकका सम्बोधि प्राप्त गर्दछन् । यहाँ महाश्रावकको अर्थ ती आर्यश्रावकहरू हुन् जसको संख्या गौतम बुद्धको पालामा ८० जना मात्र थियो ।

साधारण आर्यश्रावकको पारमिता पूर्णताको सम्बन्धमा कतै कुनै उल्लेख छैन । कुनै अड्कथामा भेटिने केही तथ्यबाट यसबारे बुझ्नुपर्ने हुन्छ । अर्हतहरूको पूर्वजन्मको ज्ञान पाउने ऋद्धिबलबारे अड्कथामा भनिएको छ कि साधारण आर्यश्रावकले सयदेखि हजार कल्पमा पूर्वजन्मको अनुस्मरण गर्न सक्दछ । साधारणतया यसलाई साधारण आर्यश्रावकको पूर्णताको अवधि मानिएको छ ।

एकबाजी एउटा भ्यागुताले बुद्धको मधुर वचनसहितको धर्मोपदेश तन्मयतापूर्वक सुनिरहेको थियो । त्यसैबेला अकस्मात ऊ मारियो । धर्मलाई नबुझे पनि ध्यानपूर्वक सुनेको पुण्यको प्रभावले उसको जन्म देवभूमिमा भयो । त्यसको तुरुन्तै ऊ बुद्धप्रति श्रद्धा अर्पण गर्न बुद्धसमीप उपस्थित भयो र मनलाई एकाग्र गरी धर्मोपदेश सुन्यो र स्रोतापति फलमा प्रतिष्ठित भयो । अर्को जन्ममा उनले अर्हतत्वको फल प्राप्त गरे । यस घटनाबाट हामीलाई थाहा लाग्दछ कि केही जन्महरू मात्र यस्ता छन् जसमा श्रावक-सम्बोधि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

माथि उल्लिखित महाश्रावक र अग्रश्रावकको पूर्णावधिको सम्बन्धमा जीवित बुद्धबाट औपचारिकरूपमा स्वीकृति पाएपछिका हुन् । बुद्धले कहिले, कहाँ र कुन परिस्थितिमा कुन प्रकारको सम्बोधि प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी भविष्यवाणी गर्नुहुन्छ । यसलाई 'व्याकरण' वा 'वचन-प्राप्ति' भनिन्छ । यसलाई 'नियत विवरण' पनि भनिन्छ ।

यस्तो स्वीकृति वा निर्धारण हुनुपूर्व ती महाश्रावक र अग्रश्रावकहरूले पूर्ण गर्ने पारमिता-धर्मको समयावधिबारे ग्रन्थ मौन छ । कुनै दुई बुद्धको बीचको समयान्तर कति हुन्छ, त्यसको अनुमान गर्न सकिंदैन । जति पनि कल्प लाग्न सक्छ । जीवित बुद्ध छँदै वा बुद्धशासन छँदै मात्र

आर्यश्रावकको उदय हुन सक्दछ । त्यसैले यो बुझ्न आवश्यक छ कि माथि उल्लेख भएका अवधि सिर्फ गौतम बुद्धको सानिध्य पाएका आर्यश्रावकमा मात्र लागु हुन्छ ।

सारिपुत्रबारेको अट्टकथामा उल्लेख भएअनुसार तीन प्रकारका आर्यश्रावक हुन्छन् –

- क) श्रद्धाको आधारमा भर पर्ने,
- ख) वीर्य र अधिष्ठानको आधारमा भर पर्ने र
- ग) प्रज्ञामा भर पर्ने ।

तीनप्रकारका प्रत्येकबोधि

प्रत्येकबोधि पनि तीनै प्रकारका हुन्छन् । अट्टकथाले भन्दछ कि दस पारमिता र दस उपपारमिता दुई असंख्य वर्ष र एक लाख कल्पसम्म अभ्यास गर्नाले प्रत्येकबोधि प्राप्त हुन्छ ।

तीन प्रकारका सम्यकसम्बोधि

बुद्धका सम्यकसम्बोधि पनि तीनै प्रकारका हुन्छन् । ती हुन् –

- क) उग्घाटिटञ्जुबोधि
- ख) विपञ्चितञ्जुबोधि र
- ग) नेय्यबोधि ।

प्रज्ञामा निर्भर भई नियत विवरण प्राप्त गर्ने बुद्धले चार असंख्य वर्ष र एक लाख कल्पसम्ममा दस पारमिता, दस उपपारमिता र दस परमत्थ पारमिता-धर्महरू पूर्ण गर्नुपर्दछ ।

वीर्यमा निर्भर हुने बुद्धले आठ असंख्य वर्ष र एक लाख कल्पसम्ममा पारमिता-धर्महरू पूर्ण गर्नुपर्दछ ।

श्रद्धामा निर्भर हुने बुद्धले सोह्र असंख्य वर्ष र एक लाख कल्पसम्ममा पारमिता-धर्महरू पूर्ण गर्नुपर्दछ ।

यी कुरा प्राचीन अट्टकथामा संकलित गरिएका छन् । तैपनि यी तीन प्रकारमा बुद्धहरूले पूर्ण गर्नुपर्ने पारमिता-धर्महरूको अवधिको सम्बन्धमा फरक फरक मत व्यक्त गरिएका छन् । यी विचारहरू पछिल्ला ग्रन्थहरू

जस्तै अपदान अडकथा स्रोततका, तथागतूपत्ति, महावंसटिका इत्यादि टीकामा पाइन्छन् ।

यी विवादास्पद विषयका सम्बन्धमा टीकाकारहरूले 'सुत्तनिपात'मा दिइएका उपमाहरू उल्लेखनीय छन् । उनले भनेअनुसार रूख विरूवाहरूमा फूल फुल्न र फल लाग्न निश्चित समयको आवश्यकता पर्दछ । टामरिण्ड र जैकफुटजस्ता रूखमा जतिसुकै मलजल वा स्याहार सुसार गरे पनि एक, दुई वा तीन वर्षमा पनि फूल फुल्न वा फल लाग्न सक्दैन । बुद्धत्वका पूर्वाधारहरू पूर्णताको बारेमा पनि कुरा त्यस्तै हो । पारमिता-धर्म पूर्ण गर्न वेसन्तर राजाले जस्तो दिनदिनै दान दिएमा पनि बुद्धत्व यति छिटै प्राप्त गर्न सकिँदैन ।

ती तीनै प्रकारका बुद्धहरूको पूर्णताको अवधि फरक फरक नै हुन्छन् । (हेर्नुहोस् – सुत्तनिपात अडकथा) ।

महाभिनिहार

'महाभिनिहार'को अर्थ के हो त्यसलाई बुझ्नु अनिवार्य छ । महाभिनिहारको मूल, प्रत्यय र हेतुलाई पनि राम्ररी बुझ्नुपर्दछ । 'महाबोधि'लाई पनि यसको मूल, प्रत्यय र हेतुसहित राम्ररी बुझ्नुपर्दछ ।

'महाभिनिहार' भनेको के हो ? यो बोधिसत्वले पारमिता-धर्म पूर्ण गर्नु असंख्य वर्षपूर्व गरेको वाचिक र चेतसिक प्रण वा संकल्प हो । यो प्रण वा संकल्पलाई यसरी लिइएको हुन्छ –

'मानिसको रूपमा म आफ्नो सामर्थ्यलाई जानेर र उपयोग गरेर एकलै त्यस पारी पुगेर वा निर्वाण प्राप्त गरेर के प्रयोजन हुन्छ र ? म आफूले त्यस परम ज्ञानलाई प्राप्त गर्नेछु र देव मनुष्यहरूलाई पनि त्यस पारी वा निर्वाणमा पुग्न त्यस ज्ञानको उपयोग गर्नेछु ।'

यही प्रणलाई दस हजार चक्रवालमा प्रतिध्वनित गराइन्थ्यो । यही नै बोधिसत्वले प्रकट गरेको उत्कट इच्छा हुन्थ्यो किनभने उहाँबाट सम्यकसम्बोधि प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अभिप्रेरित भई यसरी उद्गार व्यक्त हुन्थ्यो –

‘म आफूले धर्मको अवबोध गरी अरुलाई पनि अवबोध गराउँछु । म आफू संसार-चक्रबाट उतीर्ण भई अरुलाई पनि उतीर्ण गराउँछु । म आफू भवसागर पार गरी अरुलाई पनि पार गराउँछु ।’

यस्तो दृढ प्रतिज्ञा र उच्च आकाँक्षाले सहित हुनुलाई ‘उच्चतम महाभिनिहार’ भनिन्छ ।

उच्चतम महाभिनिहारको लागि आवश्यक आठ बुँदाहरू –

त्यस उच्चतम महाभिनिहारलाई कार्यान्वयन हुन दिन यी आठ तत्वहरू पूर्ण हुन जरूरी छ –

‘मनुस्सत्तं लिङ्गसम्पत्ति, हेतु सत्थारदस्सनं ।
पब्बज्जा गुणसम्पत्ति, अधिकारो च छन्दता ।
अद्दधम्मसमोधाना, अभिनिहारो समिज्झति ।’

(अड्डसालिनी, बुद्धवंस)

- १) त्यो दृढ संकल्पित व्यक्ति मनुष्य हुनुपर्दछ । (मनुस्सत्तं)
- २) ऊ पुरुष नै हुनुपर्दछ । (लिङ्गसम्पत्ति)
- ३) उनको आध्यात्मिक परिपक्वता त्यही जन्ममा अर्हत-पद प्राप्तिका लागि पर्याप्त हुनुपर्दछ । (हेतु)
- ४) उनले जीवित सम्यकसम्बुद्धसँग साक्षात्कार गरेको हुनुपर्दछ । (सत्थारदस्सनं)
- ५) उनले प्रवज्जा ग्रहण गरेको हुनुपर्दछ । (पब्बज्जा)
- ६) उनले ध्यानको माध्यमद्वारा ‘पञ्च अभिञ्जा’ प्राप्त गरेको हुन्छ । (गुणसम्पत्ति)
- ७) बुद्धत्वको संकल्प गर्दै उनमा त्रिरत्नप्रति प्रगाढ श्रद्धा हुनुपर्दछ । (अधिकारो)
- ८) उनमा बुद्ध हुने उत्कट अभिलाषा हुनुपर्दछ । (छन्दता)

यदि यी गुणहरूले सम्पन्न भएमा त्यस महाभिनिहार फलिभूत हुन्छ । यसमा ‘हेतु’ अथवा मूल कारणको अर्थ चार प्रत्ययहरू र चार हेतु संयुक्त भएकोलाई भनिएको हो जसको बारेमा पछि चर्चा गरिने छ ।

‘अधिकारो’को अर्थ चाहिएमा जीवनसमेत त्याग गर्न सक्ने प्रणसहितको गुणको रूपमा लिइएको छ ।

‘छन्द’को अर्थ संकल्प वा अधिष्ठानसहितको उत्कट इच्छा हो जसअनुसार जे परिआएमा पनि वा कुनै पनि सम्भावित परिणामप्रति तदारुकता जनाउनु वा तन्तयार भइबस्नु हो । उदाहरणको लागि, यो सम्पूर्ण विश्व ब्रम्हाण्ड धारिलो र तिखो फलामे सुइराले ढाकेको छ र त्यसमा टेकेर गए मात्र बुद्धत्वको प्राप्ति हुन्छ भनेमा बोधिसत्वले त्यस्तो काम गर्न पनि कति पनि हिचकिचाउँदैन अथवा भनौं यो विश्व ब्रम्हाण्ड भत्भत्ति पोल्ने कोइलाले भरिएको भए पनि बोधिसत्वले त्यसमा टेकेर जान आनाकानी गर्दैन ।

यी दृष्टान्तहरू अड्कथामा दिइएका छन् । खडिरंगार जातकमा बताइएको छ कि यदि बोधिसत्वले ती धारिला फलामे सुइराहरूको पहाडलाई नै पार गरेमा बोधिसत्वको अधिष्ठान र पारमीको प्रभावले त्यो पहाड रूबीको पहाडमा परिणत हुनेछ र त्यस बलिरहेको कोइला कमलको फूलको सागरमा परिणत हुनेछ ।

ती आठ अङ्गहरूमा, प्रत्येक बोधिसत्वको संकल्प पूर्ण हुन यी तीन तत्वहरूले भूमिका खेल्दछन् –

क) जीवित सम्यकसम्बुद्धसँगको साक्षात्कार,

ख) प्रत्येकबुद्ध हुने संकल्पको घोषणापछि तीब्र श्रद्धाको संचार र

ग) प्रत्येकबुद्ध हुने बलियो अधिष्ठान वा अभिलाषा ।

आर्यश्रावकको सम्बोधिलाभको लागि यी तीन तत्वहरू आवश्यक हुन्छन्

क) प्रत्येकबुद्ध वा अर्हतसँगको साक्षात्कार,

ख) तीब्र श्रद्धाको संचार हुनु र

ग) अर्हत हुने उत्कट अभिलाषा ।

दुई मूल हेतु

माथि दिइएका आठ तत्वहरूमध्ये तेस्रो स्थानमा रहेको मूल हेतु हो । बुद्ध बन्न आकाँक्षा बोकेकामा अवश्य पनि यो हेतु हुनु जरूरी छ । बुद्धको सामु संकल्प प्रकट गर्दछ । प्रत्येकबुद्ध वा अर्हतपद प्राप्ति

लागि बुद्धको एस्युरेन्स पाउन त्यस संकल्पीमा पर्याप्त मात्रामा पारमिता-धर्मको परिपूर्णता हुनुपर्दछ । अनि यी अन्य दुई गुण पनि आफूमा हुनुपर्दछ –

क) करुणा-सम्पत्ति ।

ख) उपाय कौशल्य सम्पत्ति ।

यी दुई गुणले पनि सम्पन्न भएपछि मात्र बुद्धद्वारा बुद्ध हुनलाई भविष्यवाणी पाउन लायक ठहरिन्छ । 'महाकरुणा'को अर्थ अन्य प्राणीहरूउपर राखिने महादया र करुणा हुन् जसमा आफ्नो जीवनसमेत उत्कर्ष गर्ने प्रावधान समावेस हुन्छ । 'उपाय कौशल'को अर्थ अरुको कल्याण हुने काममा विविध उपायको कार्यान्वयन गर्नुको साथै परिआएको खतरा पनि मोल्न तयार हुने गुणले सज्जित हुनु हो । शाब्दिक अर्थमा यसले कुनै योजना वा कार्य सम्पादन गर्ने विशेष सीपलाई बुझाउँछ । यी दुई तत्वहरू पारमिता-धर्म सम्पादन हुनमा हेतुसदृश हुन् । यिनैको कारणले महाभिनिहार पूर्ण हुनमा पर्याप्तता जुर्दछ ।

चार प्रत्ययहरू

चार प्रत्ययहरू छन् जसलाई बुद्ध-भूमिका चार खुड्किलाहरू पनि भनिन्छ । यिनै चार प्रत्ययहरू बोधिसत्वका चार आवश्यक गुणहरू हुन् भनिएको छ । ती चार गुणहरू यिनै हुन् –

क) उत्साह – विशिष्ट शक्ति वा ऊर्जा ।

ख) उमङ्ग – तीक्ष्ण बुद्धि ।

ग) अवद्वान – उद्देश्य (लक्ष)मा दृढता र

घ) हितचर्या – अरुप्रति मैत्री र करुणा, आफ्नो हितसुखको तिलाञ्जली ।

चार हेतुहरू

चार मूल कारण वा हेतु हुन्छन् । ती यिनै हुन् –

क) पारमिता-धर्म यथेष्ट हुनु (उपनिस्सयसम्पत्ति)

ख) करुणा-धर्मसहित हुनु (करुणाज्भासयसम्पत्ति)

ग) साहस वा आत्म-नियन्त्रण हुनु (अविहञ्जसम्पत्ति) ।

घ) कल्याणमित्रताको गुण हुनु (कल्याणमित्तसम्पत्ति)

क) 'पारमिता-धर्म यथेष्ट हुनु' भन्ने गुणले अर्हतत्व वा प्रत्येकबुद्धत्व प्राप्तार्थ यथेष्ट मात्रामा पारमिता-धर्मको पूर्णता हो भनी बुझ्नुपर्दछ ।

ख) 'करुणा-धर्मले सहित हुनु' भन्ने गुणले करुणाले लवालव भएको हृदय हुनु वा मैत्री-गुणले ओतप्रोत हुनु भनी बुझ्नुपर्दछ ।

ग) 'साहस, धैर्य र आत्म-नियन्त्रणको गुणले सम्पन्न हुनु' भन्ने गुणले अरुको कल्याण हुने काममा अग्रसर हुने स्वाभाविक गुण-धर्म हो । बोधिसत्त्वहरू देवभूमिमा भोग गर्न पाइने विलासिताको जीवनलाई तुच्छ ठान्छन् किनभने त्यहाँ पारमिता-धर्म पूर्ण गर्ने अवसर पाइँदैन, खासगरी अरुलाई उद्धार गर्ने कामको अवसर न्यूनतर हुन्छ । शाब्दिक अर्थमा, 'अविहञ्ज'को अर्थ 'कहिल्यै पनि विचलित नहुनु वा नरिसाउनु वा दिक्क नहुनु' हो । यसको अर्को अर्थ 'जहिले पजि जागा रहनु वा तत्पर रहनु' पनि हो । पारमिता-धर्मको पूर्णताको अवधिबारे चार असंख्यवर्ष र एकलाख कल्पदेखि सोह्र असंख्यवर्ष र एकलाख कल्पसम्म हुने बताइएको छ । तैपनि बोधिसत्त्वलाई यस्तो लाग्दछ कि भोलि नै पूर्णता पाउन गइरहेको छ । अर्को किसिमले भन्नुपर्दा निर्धारित अवधिपूर्व नै प्रतीक्षित बुद्धत्वको प्राप्तिको अपेक्षा गरिरहेको हुन्छ । उनको लागि जति लामो अवधिसम्म प्रतीक्षा गर्नु परे पनि लामो अनुभूति हुँदैन ।

घ) 'कल्याणमित्रताको गुण हुनु' भन्ने गुणले सबै पूर्वजन्महरूमा, चाहे मनुष्यलोकमा होस् वा देवलोकमा, बोधिसत्त्वहरूले सन्तहरूकै सेवा, आदर र स्याहारमा आफू समर्पित हुँदैआएको कारणले अहिले पनि कल्याणमित्रहरूकै सामिप्य पाइरहने हुन्छ ।

बोधिसत्त्वका स्वाभाविक भुकावहरू

बोधिसत्त्वलाई अन्य ६ वटा प्राकृतिक भुकावहरूले सहित हुने वरदान पनि प्राप्त भएको हुन्छ । ती हुन् –

१) अलोभप्रतिको भुकाव –

बोधिसत्त्वले लोभको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

२) अद्वेषप्रतिको भुकाव -

बोधिसत्त्वले क्रोध वा घृणाको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

३) अमोहप्रतिको भुकाव -

बोधिसत्त्वले मोह वा भ्रान्तिप्रतिको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

४) नैष्कर्म्यप्रतिको भुकाव -

बोधिसत्त्वले इन्द्रियसुखको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

५) एकान्तवास वा अरण्यवासप्रतिको भुकाव -

बोधिसत्त्वले समाजमा वा समूहमा बस्दाखेरिको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

६) भव-चक्रबाट छुट्नेप्रतिको भुकाव -

बोधिसत्त्वले जन्म-मरणको चक्रमा फसिरहनुको दोषलाई स्वभावतः दृष्टिगत गर्दछ ।

यी प्राकृतिक भुकावहरूको महत्व

जसरी रूखलाई भित्री सारतत्त्वले ठड्याइ राख्दछ, यी ६ प्राकृतिक भुकावहरूले पनि बोधिसत्त्वलाई मजबुत र अविचलित बनाउँछन् । यी ६ भुकावहरूले सहित भएको व्यक्ति गृहस्थ भए पनि ऊ गहिरो पानीमा डुबेको मुख नभएको पानीले भरिएको सुकेको र खोको तरबुजाजस्तै हुन्छ । ती भुकावहरूले शून्य व्यक्ति गहिरो पानीमा डुबेको चौडा मुख भएको माटोको भाँडोजस्तै हुन्छ । गृहस्थहरूमा पनि यी ६ भुकावहरूले सहित भएका पनि हुन्छन् । तिनीहरू गहिरो पानीमा डुबेको तरबुजाजस्तै हुन्छ । भिक्षुहरूमा पनि यी ६ भुकावहरू नभएका पनि हुन्छन् । तिनीहरू छिपछिपे पानीमा डुबेको चौडा मुख भएको पानीको भाँडो समान हुन्छन् । सामान्य पुद्गलहरूको संसार गहिरो पानीभैँ हुन्छ र भिक्षुहरूले उपभोग गरिरहेका सरसुविधाहरू जस्तै कि सुरक्षित विहारहरू, सुन्दर फर्निचरहरू, पौष्टिक खाना इत्यादि छिपछिपे पानीभैँ हुन्छन् ।

१) अलोभमा भुकाव नभएकाहरू लोभ लालच हटाउने कुरा सुन्नै चाहँदैनन् । भीना मसिना वस्तुको स्वामित्वले पनि उनीहरूलाई

पहाडले थिचिराखेको महसुस गर्दछन् । तर अलोभमा ज्यादै भुकाव हुनेहरूका लागि चक्रवर्ती राजाको गौरव पनि तृण बराबर हुन्छ ।

२) अद्वेषप्रति भुकाव नहुनेहरूले क्रोध गर्न हुँदैन भन्ने कुरा सुन्नै चाहँदैनन् । ससाना कुरामा पनि उनीहरू उत्तेजित हुन्छन् । सुकेको घाँस वा पातमा आगोको भिल्को पर्दा प्रज्वलित भएभैं उनीहरू रिसले सल्किहाल्छन् । तर अद्वेषप्रति भुकाव हुनेहरूले क्रोधको ज्वालालाई तुरुन्तै निम्न दिन्छन् जस्तै हरियो घाँसको थुप्रोमा खसेको आगोको फिलिङ्गोबाट आगो सल्कन सक्दैन ।

३) अमोहप्रति भुकाव नहुनेहरूले धर्मोपदेश वा ज्ञानगुणका कुरा सुन्नै चाहँदैनन् । उनीहरू सत्य-धर्मको भीनो किरणसम्म पनि पाउन मन पराउँदैनन् । भनाँ भने त्यस किरणमा चौरासी हजार मैनबत्तीको प्रकाश समाहित हुन्छ । उनीहरू पञ्चस्कन्धको यथार्थ स्वभावबारेको ज्ञान नपाएर निष्पट अन्धकारमा रूमल्लिरहेका हुन्छन् । अन्धकारमा रूमल्लेरै उनीहरू एक जन्मबाट अर्को जन्म लिंदै जन्मलाई व्यर्थ खेर फालिरहेका हुन्छन् । उनीहरूमा विद्यमान अविद्याको अन्धकार पनि जन्मान्धको भैं अन्धकार हुन्छ । चौरासी हजार सूर्यको प्रकाश भए पनि जन्मान्धले त्यो प्रकाशलाई कहाँ देख्न सक्दछ र ?

४) नैष्कर्म्यता (त्याग) प्रतिको भुकाव नहुनेहरूले गृहस्थ जीवन वा सांसारिक जीवनमा सम्पत्तिको त्याग वा प्रवृजित जीवनका लाभहरूको बारेमा सुन्नै चाहँदैनन् । दान, शील भावना वा आठ शीलको पालनबाट पाइने फलप्रतिको आसक्तिले उनीहरूले पाउने ती फल पारमिता-धर्ममा परिणत हुनमा तगारा बन्दछन् । त्यस आसक्तिको कारणले रोप्न भनेर छुट्याइएको बीउलाई धमिराले खाएभैं अथवा भाइरस, सलह र अन्य बालीनाशक कीराले राम्ररी लगाइएको बालीलाई खाएर ध्वस्त पारेभैं उनीहरूलाई सखाप पारिदिन्छन् ।

५) एकान्तबास वा अरज्यबासप्रति भुकाव नहुनेहरूले अरज्यमा बिताउने एकान्तबासको जीवनको विषयमा सुन्नै चाहँदैनन् । उनीहरू

भीडभाडमा नै रमन चाहन्छन् र आफूलाई मानिसको जमातबाट अलग पार्ने चाहँदैनन् । उनीहरू सतही मित्रताद्वारा आकर्षित हुन्छन् र सहचारीको सम्पर्कमा रहन चाहन्छन् । एक किसिमले उनीहरू जेलरको निगरानीमा रहेका कैदीसरह हुन्छन् ।

६) भव-चक्रबाट छुटकारा पाउनेप्रति भुकाव नहुनेहरूले गृहस्थ जीवन वा सांसारिक जीवनको असारताको बारेका उपदेशहरू सुन्ने चाहँदैनन् । उनीहरू भव-संसारणको मोहमा फसेका हुन्छन् । भव-आसक्तिले उनीहरूलाई धर्मको अभ्यासमा लागेर मार्गज्ञान आर्जन गर्न दिइरहेको हुँदैन । उनीहरू भोज भतेर गर्न, मन्दिर विहार बनाउन, विहार तथा गुम्बालाई चन्दा दिन र धर्मशाला वा रेष्टहाउस बनाउन वा तिनका लागि अर्थदान दिनमा मात्र सन्तुष्टिको अनुभव गर्दछन् । शील पालन गर्नु, सामान्य उपासक उपासिका भई बाँच्नु, श्रद्धावश श्रामणेरत्व ग्रहण गर्नु र धर्मदेशना वा पुस्तक लेखनमा मात्र सीमित भइरहन रुचाउँछन् । यो त पुण्य गराइ मात्र भयो जसले संसारमा बाँधिराख्दछ र भव-चक्रमा फन्फनाइराख्दछ । यो त त्यो ब्रिटिश राजजस्तै हुन्छ जसमा आफ्ना मान्छेहरूलाई ससाना व्यापार गर्ने निहुँमा आफ्नो राजमा स्वतन्त्रता दिएर भित्र्याउँछन् तर विद्रोहको भयले हतियार राख्न दिँदैनन् ।

यहाँनिर दुई प्रकारका भवासक्तिको अस्तित्वलाई बुझ्नुपर्दछ – एक, भविष्यमा राम्रो भवको लालसा जगाउनु र अर्को, वर्तमान जीवनप्रति मोह पाली त्यसैमा लुत्पुतिनु । वर्तमान जीवनले त निर्वाण प्राप्तिको लागि सुन्दर अवसर प्रदान गर्दछ । त्रिपिटक ग्रन्थमा निर्वाण प्राप्तिको दिशामा अग्रसर हुन आवश्यक अभ्यासगत शिक्षाहरू यत्रतत्र दिइएका छन् । आज आफूलाई बौद्ध भनाउँदाहरू समेत वर्तमान जीवनप्रति मोह गर्दछन् र आफ्नो शरीरलाई बेहद् मायाँ गर्दछन् अनि सम्बोधिको लागि आवश्यक अनुशासन पालन गर्नमा भने हिचकिचाउँछन् । यो साझै दुःखको कुरा हो कि उनीहरू अलिकति पनि समाधि-लाभ गर्नमा उत्सुकता देखाउँदैनन् जुन प्राचीन ऋषिमुनिहरूले बुद्ध-शिक्षा नपाए पनि गर्दथे ।

बोधिसत्त्वका चार खास विशेषताहरू

अब म बोधिसत्त्वका चार प्रमुख विशेषताहरूको चर्चा गर्नेछु । यिनले बोधिसत्त्वलाई भावी प्रत्येकबुद्धसित पृथक पार्नेछन् । यिनले बोधिसत्त्वलाई घाँटीको मालालेभैं सुस्पष्ट र शोभायमान बनाउने छन् ।

१) इन्द्रिय — पञ्च इन्द्रियहरू । नङ्गने श्रद्धा (श्रद्धा), अथक वीर्य वा पुरुषार्थ (वीरिय), अविचलित स्मृति (सति), बलियो समाधि (समाधि) र दोषरहित प्रज्ञा (पञ्जा) नै पहिला कडी हुन् जसले बोधिसत्त्वलाई विशिष्ट बनाउँछन् ।

२) पटिपत्ति — अभ्यास । बोधिसत्त्वले आफ्नोभन्दा अरूको उपकारमा आफूलाई समर्पित गरेको हुन्छ । आफूले गरिदिएको उपकारबापत केही पाउने आसा राखेको हुँदैन । न त उपकार ग्राहकको अगाडि वा पछाडि त्यसको उल्लेख नै गर्दछ । प्रतिग्राहकले हातमा टोकिदिए पनि कल्याण-कार्यबाट पिठ फर्काउँदैन । आफ्नो प्राण संकटमा परे पनि परोपकारी कामबाट हात भिक्दैन । वर्तमानको लागि यो बोधिसत्त्वको कल्याण कामनाको प्रतीक हो । शीलको पालन र सम्पादन गरिएका परोपकारी कार्यबाट आर्जन हुने पुण्यले उनलाई निर्वाण मात्र प्राप्त गर्ने लक्ष्यभन्दा उच्चस्तरको दृष्टि प्रदान गरेको हुन्छ । उनको त सम्यकसम्बोधि प्राप्त गर्ने लक्ष्य हुन्छ ताकि उनले अरूलाई पनि निर्वाण-मार्गमा निर्दिष्ट गर्न सकोस् । उनको यो अभ्यास भविष्यको लागि हुन्छ । यी दुई पक्षीय अभ्यासले पनि बोधिसत्त्वलाई पृथक बनाउँछ ।

३) कोसल्ल — कौशल्यता तथा कार्य कुशलता । यसलाई बोधिसत्त्वलाई चिन्तन-मननद्वारा प्राप्त ज्ञान (चिन्तामयजाण) र सतर्कता (तङ्गनुपत्तिजाण)द्वारा अपनाइने हुनाले यसले बोधिसत्त्वलाई कहिल्यै असफल हुन दिँदैन । प्रत्येकबुद्धका भावी शिष्यहरूमा पनि यी दुई गुण विद्यमान रहन्छन् तर पनि तिनीहरूले यदाकदा भूल गर्न सक्दछन् । तर बोधिसत्त्वको सम्बन्धमा यी दुई गुण भएको कारणले भूल गर्ने दोष हुँदैन । यो विशेषताले गर्दा निर्वाणमुखीहरूमा बोधिसत्त्वलाई विशिष्ट बनाइदिएको हुन्छ ।

४) अज्भासय – भुकाव, लगाव । ग्रन्थमा यस विषयलाई पारमिता-धर्मको परिप्रेक्ष्यमा स्पष्टसित बताइएको छ । म यहाँ संक्षेपमा मात्र यसको चर्चा गर्नेछु । दानको सम्बन्धमा, उदाहरण दिनुपर्दा, बोधिसत्व दान दिन भने पछि हुरुक्क हुन्छ । आफूसँग दातव्य वस्तु भएर पनि प्रतिग्राहक सामुमा नहुँदा बोधिसत्व खिन्न हुन्छ । जब दान दिन पाएको हुन्छ, उसको चित्त हलुको हुन्छ र दान दिनमा सावधानी पनि अपनाउँछ । दान दिने उत्साहलाई दानको परिमाणले उनलाई केही असर पार्दैन । कसैले उससँग केही मागेमा जात र मतलाई नहेरिक्न खुसीसाथ दान दिनमा तत्पर रहन्छ । यसो गर्दा उनले आफ्नो आवश्यकताको वास्ता राखेको हुँदैन, अरुको आवश्यकता पूर्ण हुन दिनुमा मात्र उनको ध्यान रहन्छ । यस विषयमा ‘बुद्धवंश’मा यस्तो लेखिएको पाइन्छ –

‘यथापि कुम्भो सम्पुञ्जो

दान पारमिता-धर्मको परिच्छेदबाट उद्धरण गरिएको यस गाथामा ‘भुकाव’बारे यसरी भनिएको छ –

‘जसरी तेलले भरिएको भाँडो घोप्ट्याउँदा सबै नै तेल पोखिन्छ, एक थोपा पनि बाँकी रहँदैन, त्यस्तै बोधिसत्वले दान दिँदाको अवस्था हुन्छ । चाहे त्यो दान-ग्राहक मगन्ते होस्, चाहे जँड्याहा, चाहे त्रिरत्नको शरणगामी होस् वा पञ्चशील पालक, चाहे उत्तम, मध्यम वा अधम जोसुकै भएता पनि दान दिने बेला त्यो कस्तो मान्छे हो, दान दिन योग्य अयोग्य कस्ता हुन् भनेर भेद गर्दैन । कञ्जुस्यार्ई नगरिकन विना भेदभाव मुक्त हस्तले दान दिनमा ऊ सदैव तयार हुन्छ ।’

विभिन्न प्रकारका भिक्षुकहरू चाहे राम्रा चाहे नराम्रा जो सुकै हुन् दान लिन भनी संघारमा उभिन आएकालाई बोधिसत्वले यस्तो उस्तो भनी भेद गर्दैन । त्यस्तै दान दिने कुरामा भिक्षुकको श्रेणीलाई हेरी यति उति दिने भनी पक्षपातपूर्ण व्यवहार गर्दैन । यसप्रकारको पक्षपातरहित भई दान दिने गुण बोधिसत्वको अर्को विशेषता हो ।

अन्य शेष ९ पारमिता-धर्महरूको सम्बन्धमा पनि केही भिन्नतासहित यो दानको दृष्टान्त लागु हुन्छ । पालिभाषाको ज्ञान नहुनेहरूले माथि

दिइएको गाथामा भनिएको कुराको सारलाई यसरी बुझ्न सक्दछन् ।

आजभोलि बुद्ध बन्ने अभिलाषा बोकेका मानिसहरू पनि छन्, बुद्धिको स्तरमा भए पनि तर उनीहरू सामान्य शिष्य बन्नमा चाहिने योग्यता पनि राख्दैनन् । तृष्णाजनित कार्य नै उनीहरूको पहिचान बनिदिएका छन् जुन आज लोकप्रिय बन्न र पछि गौरवपूर्ण फल प्राप्त गर्न उन्मुख हुन्छन् ।

‘केही नपाउने काम कसले पो गर्दछ ?’ यसो भन्नेलाई यहाँ एउटा कुरा बोध गराउनु छ । ‘राम्रो काम गरेर राम्रो फल पाउने कामना गर्नु स्वाभाविकै हो ।’ तर याद गर्नुहोस्, भविष्यमा राम्रो फल पाउने कामना नगरिकन गरिएको कामले सोचेभन्दा ठूलो पारितोषिक दिन सक्दछ । विशेष महत्त्वपूर्ण कुरा त के भने यस्ता कामले निर्वाण प्राप्तिको दिशामा आवश्यक पर्ने पारमिता-धर्मको पनि जगेर्ना हुनजान्छ । राम्रो फल पाउने कामना लिएर पुण्यकर्म गरिन्छ भने त्यो फल प्राप्तिमै सीमित हुन पुग्दछ र यसले पारमिता-धर्म पूर्ण गर्नमा कुनै योगदान दिन सक्दैन । यहाँनिर बीउविजनमा लाग्ने विनासकारी कीराको उपमालाई स्मरण गर्नुपर्दछ ।

कोही भन्छन्, कर्मिकरूपमा माथि पुग्नु राम्रो हुन्छ तर अहिल्यै निर्वाणको लागि यो सम्भव छैन । त्यसैले राम्रो भव पाउन र समृद्ध भविष्य पाउन पुण्यको संचय किन नगर्ने ? उनीहरूलाई मेरो भन्नु यति नै छ –

साना वनस्पति वर्षायाममा अंकुरित हुन्छन् । तिनीहरूमध्ये एउटा मात्र सुख्खा गर्मीका महिनाहरूसम्म वा अर्को वर्षायामसम्म जीवित रहन सकिने हुन्छ । यो एउटा मात्र विरूवा पनि अति कडा र बलियो हुनुपर्दछ ताकि यसले जमिनको भित्रसम्म आफ्नो जरा गाड्न सकोस् । यसरी तीन चार ऋतु बितिसक्दा ती विरूवाहरूले हावा र पानीको कडा प्रहारको भय लिनु नपर्ने हुन्छ ।

यसै उपमाद्वारा बुझ्न सकिन्छ कि बुद्धको शासन छँदा नै पारमिता-धर्मको सुरुवात गर्नुपर्दछ । हामीले अहिले अनुकूल समयमा कमाएका ससाना पारमिता-धर्म अर्को बुद्धको पालामा पनि विकसित

भइरहने वा बाँचिरहने कम मात्र सम्भाव्यता रहन्छ । वर्तमान बुद्धशासन लोप भएपछि ती पुण्य पारमिताहरूले आफ्नो पहिचान गुमाइसक्नेछन् ।

बुद्ध-शासन लोप भएपछि त्यस्ता सानातिना पुण्यकर्मको सारतत्व निश्चय नै हराउन पुग्दछ । ज्यादै थोरै मात्र त्यस अन्धकारको युगबाट बच्न सफल हुन्छन् । त्यस अन्धयुगमा सम्यक-दृष्टि लुप्त हुन्छ र मिथ्या-दृष्टिको बोलवाला हुन्छ । थोरै पुण्य कर्ममात्र पूर्ण गर्नेहरू मिथ्या-दृष्टिमा पर्दछन् र उनीहरूले कमाएको पुण्यको सारतत्व गुम्न पुग्दछ । जो दुई वा अनेक भवमा बारम्बार मिथ्या-दृष्टिमा परेका सत्त्वहरूको अवस्थाको कल्पना गर्नुहोस् । यो कुनै व्यक्तिले गरेको पुण्यको अस्थिर स्वभाव हो । भित्रसम्म त्यस पुण्यले जरा पत्रेको हुँदैन र स्थिरता प्राप्त गरेको हुँदैन । प्रायःजसो प्राणीमा कोपिलेमा पुण्यको विनास हुने हुन्छ । अनेकौं जन्ममा उनीहरूले भूना पुण्य कमाएका हुन्छन् तर अर्को जन्ममै तिनको क्षय हुन्छ । सत्त्वहरूको जमातमा यसरी पाउने र गुम्ने काम निरन्तर भइरहन्छ । अतः क्रमिकरूपले परिपक्वता प्राप्त गर्ने कुराको कुनै अर्थ हुँदैन । गलत धारणामा निर्भर हुनु साह्रै निरीह विषय हो र पारमिता-धर्म पूरा होला भन्ने आसैआसमा जन्मजन्मान्तर बित्दै गइरहेको हुन्छ ।

ती माथि उल्लिखित चार प्रत्ययहरू, चार मूल हेतु र ६ भुकावहरू आर्य दृढ-संकल्पको उदघोषण गर्ने साथै पारमिता-धर्म पुरा गर्ने आधारहरू वा तत्वहरू हुन् ।

आर्य दृढ-संकल्पको घोषणापछि र भावी बुद्धत्वको पक्का उम्मेदवार भएपछि, बोधिसत्त्वलाई पाँच बल, चार प्रमुख उच्च विशेषताहरू, करुणा र उपायको दुई योग्यताहरू, चार भूमि, ६ भुकावहरू (अज्झासय) इत्यादि स्वतः प्राप्त हुन्छन् । मलाई लाग्दछ, तपाईं माउड थाउको प्रश्नको जवाफमा यति मात्र भने पनि पर्याप्त हुन्छ । म अरु लामो व्याख्या गर्नेतिर लाग्दिनँ ।

परिच्छेद २

माउङ थाउको दोस्रो प्रश्न यी बुँदाहरूसित सम्बन्धित छन् –

- १) पञ्चस्कन्धको परिभाषा, विशेषता र महत्त्व;
- २) चार आर्य-सत्यको परिभाषा, विशेषता र महत्त्व;
- ३) चार आर्य-सत्यको आधारमा पञ्चस्कन्धको व्याख्या;
- ४) आर्य अष्टांगिक मार्गको परिभाषा, विशेषता र महत्त्व;
(निर्वाणसम्म पुऱ्याउने यसको प्रयोतात्मक उपयोगसहित)

रूपका सात पक्षहरूलाई दृष्टिगत गरिनुपर्दछ

पञ्चस्कन्धको परिभाषा, विशेषता र महत्त्वलाई बुझ्ने दुई विधिहरू छन् – सुत्तन्त विधि र अभिधम्म विधि ।

सुत्तन्त विधि भनेको सामान्यजनलाई दिइएको बुद्धको धर्म-देशना विधि हो । बुद्धले सामान्यजनलाई प्रज्ञाज्ञान बढाउने व्यावहारिक विधि र मार्गाङ्ग प्राप्तार्थ दिइएको संक्षिप्त तर बोधगम्य उपदेश हो जसबाट यसै जीवनमा मार्ग र फल प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

अभिधम्म विधिचाहिँ धर्मका सबै पक्षहरूको विश्लेषणात्मक गम्भीर देशना हो । यसमा ध्यान र प्रज्ञा विकासको अभ्यासबारे केही सुभाष दिइएको छैन । योचाहिँ खासगरी उत्तम पुरुषहरूको विश्लेषणात्मक ज्ञान (पटिसम्भिदा ज्ञान) लाई तीक्ष्ण गर्नको लागि दिइएको छ । सामान्यजनलाई ध्यानको अभ्यास गराएभै यो त्यति सरल छैन किनकी यो ज्यादै नै सूक्ष्म छ । उदाहरणतः सानो डुङ्गा हुनेले खोलामा जीविकोपार्जनको लागि मात्र सो डुङ्गाबाट ओहर दोहर गर्नुपर्दछ । उसले गहिरो सागरमा आफ्नो डुङ्गा लैजाने धृष्टता गर्न हुँदैन । समुन्द्र वा सागरको यात्रा चलाउनेले सागरमा चल्ने ठूला जहाजको मालिक हुनुपर्दछ ।

आजकल मानिसहरू धार्मिक जीवन रोज्छन् तर मार्गज्ञान हासिल गर्न भने होइन, पुण्य संचय गर्न र पारमिता-धर्ममा क्रमिकरूपमा

परिपक्वता हासिल गर्न । तिनीहरू विपश्यना ध्यान साधना त्यति मन पराउँदैनन् । बुद्धि विकासार्थ ग्रन्थ अध्ययन गर्नु, सिक्नु सिकाउनुमा नै आज खास रुचि भइरहेको छ । त्यसैले अभिधम्म विधिने रुचिकार भएको पाइन्छ । तैपनि यस पुस्तकमा म सुत्तन्त विधिको नै विवेचना गर्दछु ।

“भिक्षुहरू, क्लेशहरूको निवारणार्थ रूपादिको यथार्थ प्रकृतिलाई बुझेर धर्म र विनयमा र रूपादिको ७ पक्षहरूमा पोख्त भएर जीवन बाँच्छ भने त्यो भिक्षुलाई पूर्णता प्राप्त वा उत्तम पुरुष भनिन्छ ।”

“भिक्षुहरू, ती ७ पक्षहरूमा कसरी पोख्त हुनुपर्दछ ? भिक्षुहरू, यहाँ एक भिक्षुले रूपादिको सच्चा प्रकृतिलाई अवबोध गर्दछ, रूपादिको उत्पत्तिलाई अवबोध गर्दछ, रूपादिको निरोधलाई अवबोध गर्दछ, रूपादिको निरोध गर्ने उपायको अभ्यासलाई अवबोध गर्दछ, रूपादिमा आनन्द (सन्तोष)को अवबोध गर्दछ, रूपादिको दोषलाई अवबोध गर्दछ, रूपादिको दोषबाट मुक्ति पाउने कुरालाई अवबोध गर्दछ ।”

- ▶▶ “भिक्षुहरू, रूप के हो ? रूपमा चार धातुहरू जस्तै कि पृथ्वी, जल, ताप र वायु र तिनीहरूबाट प्राप्त हुने रूपका २४ गुणहरू समाविष्ट हुन्छन् । यसैलाई रूप भनिन्छ ।” (१)
- ▶▶ “जतिञ्जेल आहार पाइन्छ रूप पनि उत्पत्ति हुन्छ । आहार सिद्धिएमा रूपको पनि समाप्ति हुन्छ । यसलाई रूपको उत्पत्ति र विनास भनिन्छ ।” (२ र ३)
- ▶▶ “रूपको निरोध गर्ने मार्गको अभ्यास के हो ? मैले उपदेश गरेको आर्य अष्टांगिक मार्ग नै यही अभ्यास हो जस्तै सम्यकदृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वचन, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि । यी आठ अङ्गहरू नै अभ्यासका मार्ग हुन् ।” (४)
- ▶▶ “रूपादिको आधारमा उब्जिने सुख र आनन्द नै यसबाट पाइने सन्तोष हो ।” (५)
- ▶▶ “रूपादिको अनित्यता, असन्तुष्टता (दुःख) र अस्थिरता नै यसको दोष हो ।” (६)

►► “रूपादिको प्राप्तिको चाहना र आदिनव (दोष)को त्याग नै यसबाट बच्ने उपाय हो ।” (७)

(सत्तद्धान सुत्र, खन्धवग्ग, संयुक्त निकाय)

रूपादिको सच्चा प्रकृति

- १) रूपका ४ धातुहरू नै यसको प्राथमिक तत्वहरू हुन्
– ठोस, तरल, ताप र हलनचलन ।
(पृथ्वी, जल, ताप र वायु) – ४
- २) पाँच इन्द्रियहरू – ५
– आँखा, कान, नाक, जिब्रो र काय ।
- ३) पाँच आलम्बनहरू – ५
– रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्श ।
- ४) लिङ्गभाव – १
– स्त्रीभाव र पुरुषभाव ।
- ५) जीवित्तिन्द्रिय रूप । – १
- ६) हृदय-वस्थु । – १
- ७) आहारज रूप । – १

रूपादिका १८ प्रकार यिनै हुन् ।

१) चार धातुहरू :

- क) कडापन र नरमपनको भिन्न मात्रा ठोसका गुण हुन् । औपचारिक भाषामा यसलाई ‘पृथ्वी-धातु’ भनिन्छ ।
- ख) तरलता (संयोजन) संयोजनका गुण हुन् । औपचारिक भाषामा यसलाई ‘जल-धातु’ भनिन्छ ।
- ग) उष्ण र शीत तापका गुण हुन् । औपचारिक भाषामा यसलाई ‘अग्नि-धातु’ भनिन्छ ।
- घ) हलनचलन, सुन्निनु, खुम्चिनु, दवाव दिनु, आड दिनु हलनचलनका गुण हुन् । औपचारिक भाषामा यसलाई ‘वायु-धातु’ भनिन्छ ।

चार धातुहरूको संश्लिष्टरूपको अवधारणाको कारणले मानिसहरू यसै रूपलाई सिंगो शरीर हो भन्थान्छन्, परमार्थ अर्थमा बुझ्दैनन् । यसलाई विपश्यना ज्ञानको माध्यमद्वारा मात्र अवबोध गर्न सकिन्छ । जब परमार्थ ज्ञान जाग्दछ, अनि ठोस नामको कुनै अणुको पनि अस्तित्व छैन भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

ठोस, हलनचलन र अग्नि-धातु यी तीनलाई स्पर्श गरेर अनुभूत गर्न सकिन्छ । सानो बच्चालाई पनि थाहा छ कुन वस्तु नरम छ कुन वस्तु ठोस छ तर तिनीहरूले पृथ्वी-धातु भनिने वस्तुको परमार्थ रूपलाई बुझ्न सक्दैनन् । उनीहरूले कुनै वस्तु तातो छ कि चिसो छ भनेर थाहा त पाउँछन् तर परामार्थतः अग्नि-धातुलाई चिन्न सक्दैनन् । त्यस्तैगरी कुनै कुरा चलेको, दविएको, फुलेको र आधार बनेको त थाहा पाउँछन् तर त्यसको परमार्थ रूपलाई वायु-धातु भनी जान्दैनन् । यदि कसैले चार धातुहरूको धारणालाई अन्तिम सत्यको रूपमा साक्षात्कार गर्दछ भने उसलाई रूपादिको ज्ञानमा पोख्त भएको भनिन्छ । यही नै अवबोधको प्रथम पक्ष हो ।

२) पाँच आयतनहरू

आँखा, कान, नाक, जिब्रो र काय आयतनहरूबाट सम्बन्धित विज्ञानहरूको उत्पत्ति हुन्छन् । काय विज्ञानचाहिँ शरीरभरि भित्र र बाहिर फिजिएको हुन्छ । यी कर्मजनित रूपका गुणहरू हुन् । यिनीहरू आन्तरिक आयतन हुन् ।

३) पाँच आलम्बनहरू

यी पाँच आलम्बनको खास व्याख्याको जरूरत नपर्ला । ठोस, ताप र हलन चलनको सम्बन्धमा काय-स्पर्शको मात्र उल्लेख भए पुग्ला । यी तीन धातुहरू स्पर्शका आलम्बनहरू हुन् । जलधातुलाई छुन सकिदैन । पानीमा हात हाल्दा, चिसो तातोको अनुभव मात्र हुन्छ । यसको दवावको पनि महसुस हुन्छ । अंजुलीभरि पानी लिँदा यसको वजनको अनुभूति हुन्छ । हातले पानीको सतहमा पिट्दा यसको कडापन

महसुस गर्न सकिन्छ तर पनि यसको संश्लिष्ट रूपको अनुभव गर्न सकिँदैन ।

(अंग्रेजीमा अनुवादकको पाद-टिप्पणीलाई पनि यसैमा गाभी अनुवाद गरिदिएको छ । – अनुवादक)

४) लिङ्ग भाव

क) स्त्रीभाव जसको कारणले शरीरभरि यस्ता गुणहरू प्रकट हुन्छन् जसले गर्दा कुनै व्यक्तिलाई स्त्री वा स्त्री हुने कारणसहितको भनिन्छ ।

ख) पुरुषभाव जसको कारणले शरीरभरि यस्ता गुणहरू प्रकट हुन्छन् जसले गर्दा कुनै व्यक्तिलाई पुरुष वा पुरुष हुने कारणसहितको भनिन्छ ।

५) जीवितेन्द्रिय रूप

त्यो जीवितेन्द्रिय जसले जीवन दिन्छ अथवा त्यो जीवितेन्द्रिय कर्मजनित रूप हो जुन शरीरभरि व्याप्त रहन्छ ।

६) विज्ञानको आयतन (मनोआयतन) अथवा मनलाई हृदय-वत्थु भनिन्छ । यसैबाट क्रुर वा मृदु विचारको प्रवाह हुन्छ ।

७) आहारजरूप

रूपको त्यो तत्व हो जसले सम्पूर्ण शरीरलाई पोषण गर्दछ । यसलाई चार धातुको आधार भनिन्छ । यसलाई आहार-तत्व पनि भनिन्छ । यो तत्वको मौजुदगीले जन्मेका सम्पूर्ण जीवहरूलाई खानाको आवश्यकता भएको कुरा ईंगित गर्दछ । यो एउटा दियोभैँ हो । निरन्तर बल्लको लागि यसमा तेलको आपूर्ति भइरहनुपर्दछ ।

माथि उल्लिखित अठार प्रकारका रूपको लागि चाहिने गुणहरूमा चार धातुहरू रूखका जरा, फेद, मूलहांगा र सहायक हांगा भैँ हुन् । बाँकी रहेका चौधवटा त्यस रूखका पातहरू, फूलहरू र फलहरूभैँ हुन् । जब ती चार धातुहरूको अनित्यतालाई दृष्टिगत गरिन्छ, ‘म’ ‘मेरो’ भन्ने भ्रम समाप्त हुन्छ । अनि प्राप्त रूपले संज्ञामा अवरोध

ल्याउँदैन । यो कुरा बुझ्नुपर्दछ कि बुद्धले चार धातुको बारे बताउनु त भयो तर किन परिभाषित गर्नु भएन । किनकि यी चार महाभूतहरू स्वयं सिद्ध छन् ।

सबै किसिमका रूपहरू सजीव हुन् वा निर्जीव, अन्ततः अणुमा बदलिन्छन् । अभि विश्लेषण गर्ने हो भने तिनीहरू ती अठार प्रकारका रूपादिका प्रजातीय गुणहरूमध्ये कुनै एकमा समाविष्ट हुन्छन् । आफ्नो भावनामयी ज्ञानको लागि तपाईं आफ्नो शरीरलाई नै हेर्नुहोस् । यदि ती चार धातुहरूमा परमार्थतः स्पष्ट साथ हेर्ने हो भने यसै उदाहरणबाट ब्रम्हाण्डका अनन्त रूपलाई दृष्टिगत गर्न सकिन्छ । अतः यी चार धातुलाई नै सूक्ष्मरूपमा भाविता गर्नुपर्दछ ।

प्राप्त रूपका क्रियाकलापहरू त्यति प्रमाणिक हुँदैनन् किनभने ती एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित र सूक्ष्म छन् । प्रष्ट देखिने वा प्रमाणिकलाई परीक्षण गर्नुहोस्, दृष्ट नहुनेलाई हेर्ने जमर्को नगर्नुहोस् । नभए, हाप्रो प्रयास मात्र खेर जानेछ । चार धातुमध्ये कुनै एकमा मात्र ध्यान केन्द्रित गर्नुहोस् । कुनै एकलाई मात्र स्पष्टताका साथ देख्नुभयो भने बाँकी रहेका तीन पनि सुस्पष्ट हुनेछन् ।

हाप्रो शरीर अन्तिम सच्चाइहरूको समुच्चय हो । प्रत्येकको सार यसैमा निहित छ । जसरी आँखाको ज्योति कम हुनेले पढ्दा चश्मा लगाउँछन् त्यस्तै बुद्धको शिक्षालाई पनि परमार्थ सत्यलाई देख्न प्रयोग गर्नुहोस् । शरीरभित्र दृष्टरूपमा रहेको ती सत्यलाई देख्नुहोस् । तपाईंभित्र निरन्तररूपमा उदय भइरहने कुरालाई देख्न सक्नुहोस् । प्रयत्न र ध्यान पर्याप्त मात्रामा छ भने तपाईंले धर्मलाई राम्ररी बुझ्नुहुनेछ । तपाईंलाई विभिन्न प्रकारले प्रेरित गर्दछु किनकि यो काम त्यति सरल छैन ।

पहिलो पक्ष, रूपमा सन्निहित धातुलाई ठीकसँग हेरिनुपर्दछ अनि परमार्थतः धातुहरू सुस्पष्ट हुनेछन् । यसलाई समुहगतरूपमा हेर्दा अन्योलमा पर्न सक्दछ । यसलाई दृढतापूर्वक जोड दिएर भन्न त सकिन्न किनकि यदि पहिलोलाई राम्ररी आफ्नो पकडमा पार्न सकिएन भने बाँकी पक्षहरूलाई अवबोध गर्न सकिँदैन । त्यसैले यसलाई दृष्टिगत गर्न छुटाउन हुँदैन ।

रूपको उत्पत्ति र निरोध

यहाँनिर दोस्रो वा तेस्रो पक्ष अर्थात् आयतन र आलम्बनलाई हेरिनुपर्दछ । निरन्तररूपमा उत्पत्ति भइरहनुलाई 'समुदय' भनिन्छ । निरोध हुने वा विलय हुनेलाई 'निरोध' भनिन्छ । समुदयलाई दुई अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । पहिलो, निरन्तर कलापहरूको उदय भइराख्नु र दोस्रो, पहिलो कलापको समाप्तिपछि अर्को कलापको उदय हुनु ।

'निरोध'लाई पनि दुई अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । निरन्तर कलापको निरोध हुनु र परिनिर्वाणपछि जब त्यहाँ कुनै नयाँ अस्तित्वको शेष रहँदैन, पुनर्जन्म प्राप्तिबाट निवृत्त हुनु । यसलाई 'निर्वाण निरोध' पनि भनिन्छ ।

जीवन संचालनार्थ आहार चाहिन्छ । यो पनि दुई प्रकारको हुन्छ भौतिक आहार र मानसिक आहार । भौतिक आहार आहारज पक्ष हो । मानसिक आहारको अर्थ स्पर्श, चेतन-तत्त्व र विज्ञान हो ।

'त्यो पूर्वकर्म जुन जन्म मरणको चक्रको पछिपछि आइरहन्छ, त्यसलाई खेतसँग दाँजिएको छ, प्रतिसन्धि-चित्तलाई बीउसँग, कर्मका पछिपछि आउने तृष्णालाई माटोको उर्वरा शक्तिसँग दाँजिएको छ – कम्मं खेतं विञ्ज्राणं विजं तण्हा सिञ्चो ।'

माथिको उक्ति अनुसार कर्म, चेतनाको मनोआहार हो, प्रतिसन्धि-चित्त विज्ञानको आहारा हो जसले पुनर्जन्मको लागि नयाँ भव-बीज प्रदान गर्दछ र रूपस्कन्ध वा शरीर पनि प्रदान गर्दछ । मैनबत्ती बाल्दा लप्को सँगै प्रकाश फैलिन्छ । त्यस्तै पुनर्जन्ममा पनि प्रतिसन्धि-चित्तको उदयसँगै रूपको पनि उदय हुन्छ । रूपको प्रारम्भिक प्रकटीकरण बीउ अंकुरित हुनुजस्तै हो । हाम्रो पूर्ण विकसित शरीर प्रतिसन्धि-चित्तबाटै विकसित भइरहेको हुन्छ । यो क्रिया बीज अंकुरित भएर रूखमा परिणत भएभैं हो । यो पनि बुझ्नुपर्दछ कि प्रतिसन्धि-चित्त भएपछि नै अंकुरण हुन सक्दछ । जब मानिसको मृत्यु हुन्छ र प्रतिसन्धि-चित्तको उदय भएन भने जीवको पूर्वकर्मको भण्डार रिक्तिभएर बीजांकुरण भन्ने नै हुँदैन ।

बुद्धको भनाइको अर्थ पनि यस्तै नै छ ।

**“जब आहार पाउँछ, रूपको पनि उदय हुन्छ,
जब आहारको निरोध हुन्छ, रूपको पनि निरोध हुन्छ ।”**

यो समुदयको दोस्रो अर्थको ब्याख्या हो । यस अनुसार नयाँ रूप-स्कन्धको निरन्तर निर्माण हुनु हो । निरोधको बारेमा पनि यस्तै हो । निरोध भनेको भव-चक्रबाट पूर्ण छुटकारा पाउनु हो । दोस्रो प्रकारको उदय र व्ययको कुरा त प्रष्टै छ । यो कुरा प्रज्ञाज्ञानको विकासको लागि त्यति महत्वपूर्ण छैन । यहाँ उदय र व्यय भइरहने क्रियाको जानकारी हुनु नै सान्दर्भिक र महत्वपूर्ण कुरा हो ।

एउटा दृष्टान्त प्रस्तुत छ –

मानौं, एउटा मानिसको आकारको पुतलाको कदसम्म आगोको ज्वाला दन्कियो र यो ज्वाला सयवर्षसम्म बलिरहयो रे । कल्पना गर्नुहोस्, दिनरात बल्नको लागि त्यसमा कति इन्धन चाहिएला । त्यो ज्वालाको जीवन इन्धनमा निर्भर गर्दछ । मान्छेको कदसम्म आउने त्यस ज्वाला त्यति बेलासम्म रहिरहन्छ जब त्यसले आफूलाई चाहिने भरपूर इन्धन पाइरहन्छ । इन्धनको मात्रा कम भए ज्वालाको उचाइ पनि कम भएर जान्छ । इन्धन समाप्त भएपछि त्यो ज्वाला निभ्छ । अब सोचौं, त्यस ज्वालालाई दिनभरि बल्न दिनगन्ती सुरु भएदेखि कति इन्धनको आवश्यकता पर्‍यो होला । दिनदिनै भर्दै रहनुपर्ने तेलको सम्बन्धमा विचार गर्नुहोस् । अनि तेल थपिएपछि त्यो ज्वालाको नवीकरण कसरी हुँदोरहेछ भन्ने कुरामा पनि ध्यान दिनुहोस् । तेल सकिदैजाँदा त्यो ज्वाला पनि मधुरो हुँदै जान्छ । तेलले नै ज्वालालाई बालिरहेको रहेछ भन्ने कुरा पनि जान्नुहोस् । अब तेल सबै सिद्धिएको र तेल थपेर बलेको आगोको ज्वालालाई तुलना गरिहेर्नुहोस् । मानौं कि नयाँ थपिएको तेल रंगीन छ भने बलेको ज्वाला पनि त्यही रंगको हुन्छ । सेतो रंगको तेल थपिए त्यो तेलबाट सेतो ज्वाला उत्पन्न हुन्छ । सेतो इन्धन समाप्त हुन्छ अनि रातो इन्धन थपिन्छ भने त्यो सेतो ज्वाला रातोमा बदलिन्छ । फेरि पहेंलो इन्धन थपिएमा पहेंलो ज्वाला देखिन्छ यस्तै यस्तै । त्यस्तै पुरानो

र नयाँ ज्वाला उत्पन्न भएकोलाई पनि तुलनात्मक दृष्टिले हेर्नुहोस् ।

पहिले नै धारण गरेको धारणाले संज्ञालाई पनि अवरोध गर्दछ । प्रज्ञाद्वारा यी पहिलेका धारणाहरूलाई हटाउनुहोस् । रंगविहीन सामान्य ज्वालामा समेत गहिरिएर हेरेमा निरन्तरको परिवर्तनलाई प्रष्ट देख्न सकिन्छ । प्रत्येक गतिले परिवर्तनशीलतालाई बुझाउँछ । त्यो परिवर्तन पुरानोबाट नयाँमा बदलिएको हुन्छ । जब नयाँको उत्पत्ति हुन्छ, पुरानोको विलय हुन्छ । नयाँको उत्पत्ति 'समुदय' हो । पुरानोको विलय 'निरोध' हो ।

हाम्रो शरीर उष्णताबाट उत्पन्न रूप हो जुन मृत्यु नहुन्जेल रहिरहन्छ । माथिको उपमाअनुसार दियो र बत्तीभै हो । कर्मजरूप, चेतनाको कारणले उत्पन्न रूप र आहारज रूप यी सबै मिलि 'व्यक्ति' भन्ने भ्रम सृजना गर्दछ जुन माथि दिइएको दृष्टान्तमा मानिसको साइजको ज्वालाभै हो । व्यक्तिले दिनदिनै लिइने आहार दैनिकरूपमा तेल थप्दै जानुजस्तै हो ।

खाइने खानाबाट शरीरले क्यालोरी पाउँछ । आहारा लिंदा र पचाउँदा शरीरको सूक्ष्म रूप घट्दै जान्छ । जब आहारा नियमित रूपमा पाइँदैन वा सकिन्छ, शरीरलाई बन्न दिने मसिना रूप र कर्मज रूपले काम गर्न छोड्छ । लिइने आहारमा शरीरको भौतिक संरचना निर्भर गर्दछ । पहिले खाएका आहारा सिधिनु र पुराना रूपको निरोध हुनु सँगसँगै घटित हुने घटना हुन् । त्यस्तै सँगसँगै उत्पन्न पनि हुन्छन् । पछि खाइने आहाराको उत्पत्ति र नयाँ रूपको उत्पत्ति पनि साथसाथै हुन्छ ।

यदि तपाईंले प्राणीहरू आहारा पाउनको लागि संघर्ष गरेको कुरामा ध्यान दिनुभयो भने प्राणीहरूमा कुन गतिमा रूपको परिवर्तन हुँदा रहेछन् भन्ने कुरा थाहा पाउनुहुनेछ । अनि जन्मेदेखि आफ्नो लागि वा आयु बढाउनको लागि कुन रूपमा प्राणीहरू लागिपर्दछन् भन्ने कुरा पनि प्रष्ट हुन्छ । जसरी विभिन्न रंगको इन्धन थपिँदै जाँदा रंगको परिवर्तनशीलतालाई दृष्टिगत गर्न सके जस्तै प्रत्येक नयाँ आहाराको तेज सकिएपछि रूपमा आउने परिवर्तनलाई पनि बुझ्नुपर्दछ । क्षण प्रतिक्षण

परिवर्तन भइरहने कुरालाई बुझ्नुपर्दछ । आहारा ग्रहण गर्दा नयाँ ताजा रूपको उदय हुन्छ र सन्धो अनुभव गरिन्छ र नयाँ जीवन पाएको अनुभूति हुन्छ । त्यसलाई ‘समुदय’ भनिन्छ । खाना खाएको ५-६ घण्टापछि जसरी शक्तिको क्रमिक ह्रास हुन्छ र खाना हजम हुन्छ त्यसलाई ‘निरोध’ भनिन्छ । त्यसैले बुद्ध भन्नुहुन्छ, “आहारा पाउँदा, रूपको उदय हुन्छ र जब आहारा पाईदैन, रूपको पनि क्षय हुन्छ ।”

रूपको निरोधतिर लैजाने मार्गको अभ्यास

रूपको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पक्षको ज्ञानलाई ‘लौकिक सम्यक-दृष्टि’ भनिन्छ जसको भाविता गरेपछि ‘लोकुत्तर सम्यक-दृष्टि’ अथवा मार्ग ज्ञानमा विकसित हुन्छ ।

सम्यक-दृष्टिको अपरिहार्य मित्रको रूपमा रहेको सम्यक-संकल्प पनि दुई प्रकारका हुन्छन् – एक लौकिक सम्यक-संकल्प र अर्को मार्ग ज्ञानको सम्यक-संकल्प । माथिको उपमामा लष्कामा आउँदै गरेको परिवर्तन प्रक्रियालाई दृष्टिगत गर्ने सम्यक-दृष्टिको कार्य हो । यसलाई अगाडि ल्याइदिने सम्यक-संकल्प हो । सम्यक-संकल्पको उदय भएपछि मात्र सम्यक-दृष्टिले प्रश्रय पाउँछ । साधकमा भएको रूपको उदय र व्ययको ज्ञान सम्यक-दृष्टिको उपस्थितिको कारणले सम्भव हुन्छ । सम्यक दृष्टिलाई प्रकाशमा ल्याउनु नै सम्यक-संकल्पको काम हो ।

सम्यक-संकल्पले कसरी काम गर्दछ ?

यसले जीवनमा आइपर्ने दुःखमा हाम्रो ध्यान केन्द्रित गराउँछ । प्राणीमात्रमा आहाराको आवश्यकता हुने, नियमितरूपमा आहार ग्रहण गर्नुपर्ने, कम्तीमा पनि दिनको दुईपल्ट, पेट टन्न हुनेगरी खाँदा कस्तो अनुभव हुन्छ, भोकलाग्दा कस्तो अनुभव हुन्छ, खान नपाई मर्नलाग्दा कस्तो अनुभव हुन्छ इत्यादिको सत्य ज्ञानले महसुस गराउँछ । एशिया महादेशमा घोर अनिकाल हुँदा कस्तो परिणाम ल्याइदिन्छ र सिंगो महादेश चिहानमा परिणत हुन सक्छ भन्ने काल्पनिक परिणतिको बारेमा गौर गर्न लगाउँछ । यिनै सोचहरूलाई नै ‘सम्यक-संकल्प’ भनिन्छ ।

यदि शरीरमा निरन्तररूपमा परिवर्तन भइरहेको कुरामा ध्यान दिइयो भने एउटै बैठकमा पनि शारीरिक कलापहरूको उत्पत्ति र विनास भइरहेको कुराको ज्ञान पाउन सकिन्छ । प्रारम्भमा ध्यानमा बस्दा कुनै खास अनुभव हुँदैन किनभने त्यतिखेर शरीर सुखासनमा हुन्छ । केही समयपछि खुट्टामा वा अन्य भागमा तातिएको अनुभव हुन्छ, ताप बढ्दै गएको महसुस हुन्छ, भ्रममाएको अनुभव हुन्छ, घोचेजस्तो वा पोलेजस्तो अनुभव हुन्छ अनि खुट्टामा आरामको स्थिति हुँदैन । यस्ता अवश्यंभावी परिवर्तनहरूलाई प्रष्टै निरीक्षण गर्न सकिन्छ ।

आफूभित्र प्रत्यक्ष घटिरहेका घटनाहरूलाई प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा बादलको थुप्रोभैँ निरन्तररूपमा उत्पन्न भइरहेका रूपकलापहरूको उदयलाई देख्न सकिन्छ । अनि हावाले बादललाई उडाएर लगेभैँ उत्तिखेरै विनास भइरहेको रूपहरूलाई पनि देख्न सकिन्छ । यो सम्यक-दृष्टिको कार्य हो । प्रष्टै देखिने कुरामा ध्यान केन्द्रित हुन दिनु सम्यक-संकल्पको काम हो । सम्यक-संकल्पको ठीक उपयोगद्वारा नै सम्यक-दृष्टिले घटनाको यथार्थ स्वभावलाई दृष्टिगत गर्न सक्दछ । वास्तवमा यस्ता घटनाको पर्यवेक्षण कुनै पनि आसनमा बस्दा पनि गर्न सकिन्छ । हामीले त्यसमा ध्यान केन्द्रित गरे पनि नगरे पनि घटनाको उदय र विनास भइरहन्छ नै ।

लोकुत्तर ज्ञानको रूपमा सम्यक-दृष्टि र सम्यक-संकल्पलाई स्थापित गरिनासाथ तीन तत्वहरू परिपक्व हुन्छन् जसले सबै प्रकारका शारीरिक र वाचिक दुष्शीलतालाई हटाउन सक्दछ जसको लागि भित्र लुकेर रहेका भावहरूलाई विकसित गर्नुपर्दछ । ती तीन तत्वहरू हुन् – सम्यक-वचन, सम्यक-कर्म र सम्यक-आजीविका । अनि सम्यक-व्यायाम आउँछ जसको अर्थ हो काममा लगनशील हुनु । यसलाई 'आतप्प' को पनि संज्ञा दिइन्छ । आतप्पको अर्थ हुन्छ – विकारलाई उपसमन गर्न उद्यत रहनु । सम्यक-व्यायामलाई दिइने अर्को नाम हो 'सम्मप्पधान' । यसका तीन पक्षहरू हुन्छन् – आरम्भ, निक्कम र परक्कम । 'आरम्भ' भनेको तुरुन्त काम थालिहाल्ने हो । 'निक्कम' भनेको सचेतता हो जसले आलस्यता, सुस्ती र मदमस्त रहने कुरालाई कुनै स्थान दिँदैन ।

‘परक्कम’ भनेको उत्साह, पराक्रम हो जसले सम्यक व्यायामलाई कमजोर वा मन्द हुन दिंदैन । यसै सम्यक-व्यायामको अभावको कारणले मानिसहरू ध्यान समाधि र मार्गज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

‘सम्यक-स्मृति’ भनेको निरन्तरको सजगता हो जसले मनलाई ध्यानको आलम्बनबाट एकपल पनि विमुख हुन दिंदैन ।

‘सम्यक-समाधि’ भनेको मनको अटल र सन्तुलित अवस्था हो जसले आलम्बनबाट ध्यानलाई चिप्लन दिंदैन ।

यी पछिका मार्गका ६ अङ्गहरूको पनि प्रत्येकका दुई पक्ष हुन्छन् - लौकिक र लोकुत्तर । यहाँ हामीहरू लोकुत्तर पक्षसँग मात्र सरोकार राख्दछौं ।

यी आठै अङ्गहरू आर्य-मार्ग धर्म हुन् । यी आठमा, सम्यक-वचन, सम्यक-कर्मान्त र सम्यक-आजीविका साधकले सम्यक-ज्ञान प्राप्त गरेपछि स्वतः प्रकट हुने गर्दछन् । विपश्यनाको लक्ष्य भनेको शरीरको यथार्थ स्वभावलाई परमार्थतः अवलोकन गर्नु हो । यसले नै मोहलाई हटाइदिन्छ । विपश्यना ज्ञानको उन्नतिको लागि सम्यक-स्मृति, सम्यक-व्यायाम, सम्यक-समाधि र सम्यक-संकल्प आवश्यक हुन्छ । यी चार अङ्गहरूको साथमा सम्यक-दृष्टि पनि अन्तरमनको यात्राको लागि तयार हुन्छ । यात्राको लागि ठीक मार्ग पत्रन तीन हात बित्ता वा मानिसको औसत उचाइको आवश्यकता पर्दछ । यो यात्रा भनेको शरीरभित्र घटिरहेका घटनाहरूलाई टाउकोदेखि पैतलासम्म यथार्थतः निरीक्षण गर्नु हो । अनि धारणाले संज्ञालाई बिस्तारै ठाउँ दिन्छ । यो संज्ञालाई दृढतापूर्वक अनुशरण गर्दै साधकले सात दिनमा निर्वाणको द्वारमा ढकढक्याउन थाल्दछ । सात दिनमा नभए एक महिनाको समय पनि लिन सक्दछ अथवा एक वर्ष, दुई वर्ष, तीन वर्ष वा सात वर्षसम्म पनि लिन सक्दछ । यो कुरा त्रिपिटकको अनेक प्रसंगमा वा ठाउँठाउँमा स्पष्टसाथ उल्लेख भएको छ । दोस्रो अर्थमा निरोधको अर्थ निर्वाण पनि हो । यसको अर्थ पञ्चस्कन्धको पुनर्जन्मको पूर्णतया क्षय वा निरोध हो । यही नै ‘लोकुत्तर निरोध’ हो ।

रूपमा अस्साद वा आकर्षण

“त्यो सुख वा आनन्द जुन रूपबाट पाइन्छ, त्यसैलाई रूपबाट प्राप्त सुख वा अस्साद भनिन्छ ।”

रूपको बारेमा पोख्त हुनुपर्छ भन्ने पाँचौ पक्षमा ‘अस्साद’ को अर्थ त्यो आनन्द हो जुन अनुकुल र राम्रो लोकमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । ती लोकहरू – समपन्न मनुष्यलोक, ६ देवलोक अथवा ब्रम्हलोकहरू हुन् । यसको अर्थ ती लोकहरूमा जन्मदा स्वस्थ शरीरयुक्त हुनु, सुखानन्द भोग गर्न पाउनु हो । अहिले हामी मानवलोकको व्याख्यामा मात्र सीमित हुन्छौं ।

जब सुन्दर आकार र रंगको सुन्दर वस्तु आँखाको सम्पर्कमा आउँछ, देखिने काम हुन्छ, अनि सुखद् संवेदनाको उत्पत्ति हुन्छ । जसरी कमिलालाई मह र चाकु मनपर्छ, संसारी व्यक्तिलाई पनि सुख र आनन्द मनपर्छ । जसरी भुसुना बत्तीको ज्वालाको सिकार हुन्छ, संसारी व्यक्ति पनि सुख र आनन्दको सिकार बन्दछ । यो हो रूपको सुखद् पक्ष अर्थात् आँखाद्वारा दृष्ट वस्तुबाट प्राप्त हुने आनन्द ।

यस्तैगरी जब कर्णप्रिय आवाज कानको सम्पर्कमा आउँछ, सुनिने काम हुन्छ अनि सुखद् संवेदनाको उदय हुन्छ । जब रसिलो र स्वादिष्ट खाद्य पदार्थ जिब्रोको सम्पर्कमा आउँछ, स्वाद लिने काम हुन्छ अनि सुखद् संवेदना जाग्दछ । जब शरीर सुखद् पदार्थको सम्पर्कमा आउँछ, स्पर्शको अनुभूति हुन्छ अनि सुखद् संवेदनाको अनुभव हुन्छ ।

मनलाई स्वच्छ जलसँग तुलना गरिन्छ । त्यो जल भरनाबाट आएको हुन्छ । यसरी नै मन हृदयदेखि शुद्धरूपले प्रकट हुन्छ । मनले ६ वटै आलम्बनहरूमध्ये कुनैलाई पनि विषयको रूपमा ग्रहण गर्दछ । जब मनपर्ने आलम्बन अथवा कल्पना यसको क्षेत्रभिन्न पर्दछ, आनन्ददायक र सुखद् संवेदना जाग्दछ । अहिले हामीले रूपस्कन्धबारे चर्चा गरिरहेको हुनाले मनको बारेमा चर्चा गरिने छैन ।

रूपको खतरा अथवा दोष (आदिनव)

‘रूपको अनित्यता, त्यसबाट उत्पन्न हुने दुःख र अस्थिरता नै

रूपबाट आउने खतरा (आदिनव) हुन् ।’

रूपको बारेमा पोख्त हुनुपर्छ भन्ने छैठौँ पक्षमा रूपको अनित्यता प्रष्टिन आउँछ, यदि आहार खोज्ने भङ्कट, शरीरमा भइरहने उदय-व्यय र उपमामा भनिएभै मानवाकारमा उटेको आगोको ज्वालालाई राम्रोसित बुझ्न सकियो भने । शरीरकै कारणले रोजीरोटी कमाउन दैनिकरूपमा दौडधुप गरिरहनुपर्ने, शरीरको आवश्यकतामा ध्यान पुऱ्याइरहनुपर्ने, धन सम्पत्ति कमाउनुको समस्या फेलिरहनुपर्ने, यी सबै बोभ हुन् । यिनै कामकुराहरू शरीर भएकै कारणले गर्नुपर्ने हुन्छ । जब यी सत्यको विपश्यना ज्ञानद्वारा दृष्टिगत हुन्छ, त्यही नै सम्यक-दृष्टि हो ।

रोगव्याधि र मरण हुनु, अनेक प्रकारका भय र खतरा आउनु जस्तै आगलागी हुनु, पानीमा डुब्नु, विषालु सर्पहरूको टोकाइको भय, जंगली जनावरहरूको भय, भुतप्रेतहरू र दुर्घटनाहरू हुने भय, यी सबै रूपको परिवर्तनशील स्वभावहरूको प्रकटीकरण हुन् । यी कुराहरू सम्यक-दृष्टिको कारणले स्पष्ट हुन्छन् । यो छैठौँ पक्ष हो ।

अब म पाँचौँ र छैठौँ पक्षलाई उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्दछु । ब्रिटिश प्रशासनले भुस्याहा कुकुरहरूको निर्मूल गर्ने अभियानमा जहाँ भुस्याहा कुकुरहरू छन् त्यहाँ विषाक्त मासुको प्रयोग गरे । ती कुकुरहरू चाराको स्वादमा भुलेर अनि खतराप्रति बेखबर भएर त्यस मासुको लागि दौडन्थे । परिणाम प्रष्टै छ । यहाँ विषाक्त मासुप्रति आकर्षित हुनु ‘अस्साद’ हो र मासुमा लुकेको विष ‘आदिनव’ हो । यो उदाहरणले सुखको आकर्षणले मानिसलाई भुलाउँछ र दुःखले आक्रान्त पार्छ भन्ने पाठ सिकाउँछ । यहाँ खास दुश्मन त चार बाह्य दुश्मन हुन् – रंग, गन्ध, स्वाद र मासुमा मिसाइएको विष । त्यस्तै चार आन्तरिक दुश्मन पनि छन् – आँखा, नाक, जिब्रो र लोभ (आकर्षण) । यदि विष मासुमा लुकाएको नभए विष एकलै त्यस कुकुरको मृत्युको कारण हुँदैनथ्यो । माटोको डल्लोमा लुकाएको विषले खतरा दिँदैन किनभने यसमा आकर्षणको अभाव हुन्छ । यदि कुकुरमा आँखा, नाक, जिब्रो र लोभ नभएको भए त्यस विष ती कुकुरहरूको लागि त्यति खतरायुक्त हुँदैनथ्यो । ती बाहिरी र भित्री तत्वहरूले साथसाथै काम गरेकाले नै कुकुरहरू मासुप्रति

आकर्षित भएका हुन् ।

अर्को उदाहरण पनि लिऔं । उदाहरण हो – माछामार्ने काममा प्रयोग हुने चारासहितको बल्छी । तपाईंले बुझ्नुपर्दछ कि तपाईं आफै, तपाईंका परिवार र अनेक पदार्थहरू जस्तै खाना, बास र लुगाफाटाहरू सबै रूपसमुह चारासहितका बल्छीभै हुन् । यी कुराहरूको लोभबाट उत्पन्न हुने सुख र आनन्द पनि चाराको आकर्षणजस्तै हो । तपाईंले तिनलाई लोभलालचले ग्रसित भई उपभोग गर्नुहुन्छ र आफ्नो सम्पत्ति ठान्नुहुन्छ अनि आफै ती सम्पत्तिको विसालु प्रभावमा परेर दुःख पाउनुहुन्छ । वास्तवमा ती सम्पत्ति अनित्य हुन्, दुःखका कारण हुन्, अनात्म हुन् र परिणामतः भय दिने खालका हुन् ।

क) अनित्यताले तपाईंलाई दिनदिनै दुःख दिन्छ ।

ख) दुःख र असन्तोषले तपाईंलाई दिनदिनै दुःख दिन्छ ।

ग) अस्थिरताले तपाईंलाई दिनदिनै दुःख दिन्छ ।

अनित्यता भनेको मृत्युको पुरक हो । यो जङ्गलमा लागेको आगोसरि हो जसले सबैथोक स्वाहा पार्दछ । यसले मृत्युको बेला आमाको दुध खोसिलिन्छ । यसले नयाँनयाँ कोषहरू र रूपजन्य पदार्थलाई स्वाहा पार्छ । रूपजन्य भन्दाखेरि कर्मजरूप र विज्ञानजन्य रूप हुन् जुन निरन्तर आहाराबाट प्राप्त भएको हुन्छ । अनित्यताको पक्षले कुनै कुरालाई पनि छोड्दैन । यसले आहाराबाट प्राप्त सबै कुरालाई नष्ट गर्दछ । यो घटना दनदन बलेको आगोमा तेल थपिएभै हुन्छ । अब सोच्नुहोस्, उदाहरणतः आँखाले आहाराद्वारा पोषण-तत्व मिलेकोलाई अनित्यद्वारा कसरी नष्ट गर्दोरहेछ । त्यस्तै गरेर अरु इन्द्रियहरूलाई पनि भष्म पार्ने कुरालाई पनि विचार गर्नुहोस् ।

अर्को एउटा उदाहरण दिनुपर्दा –

कुनै मानिसको खर्चालु स्वास्नी छ । उसले कडा मेहनत गरी काम गरेर कमाएको पैसा स्वास्नीलाई सुम्पन्छ ! स्वास्नीचाहिँ घरमा बसीबसी त्यो पैसालाई उडाउँछिन् । जति दिए पनि खर्च गर्छ, कहिल्यै सन्तुष्टि मिल्दैन तिनलाई । अब कल्पना गर्नुहोस्, त्यस व्यक्तिले आफ्नी

स्वास्नीसँग के आसा राखेको होला । तिनले त उसलाई दास बनाउँछिन् र बर्बाद गर्छिन् । त्यस्तै हामीभिन्नका अनित्यताको राक्षसले हामीलाई भिन्नभिन्ने सताउँछ । असन्तुष्टि (दुःख)ले पनि त्यस्तैगरी सताउँछ । अनात्माले पनि त्यसरी नै सताउँछ ।

रूपबाट निःशरण (उम्कनु)

“रूपबाट ‘निस्सरण’ हुनको लागि रूपकायलाई उत्पन्न गर्ने इच्छा र कामनालाई त्याग गर्नुपर्दछ ।” रूपमा पोख्त हुन गरिनुपर्ने सातौं पक्षमा, बुद्धले रूपकायको पकडबाट निस्सरण हुने उपाय बताउनुभएको छ । जब रूपकायबाट पाउने सुखानन्द र खतरालाई सम्यक-दृष्टिको उत्पत्तिद्वारा व्यक्तिले अनुभूत गर्दछ, यही पनि रूपकायबाट उम्कने उपाय हो । यी दुई, सुखानन्दमा भुल्नु र खतरामा पर्नुले अनन्त जन्मजन्मान्तरसम्म पनि निरन्तररूपमा दुःख दिइरहन्छन् ।

दुःखको समुदय-सत्य नै तृष्णा हो जुन शरीरप्रतिको आसक्ति र इच्छाबाट प्रकट हुन्छ । कामना वा आसक्ति शरीरसँग कसरी ताँसिराख्छन् त ? मानिसहरू भन्छन्, “यो मेरो शरीर हो, यो मेरो हात, खुट्टा, टाउको, आँखा इत्यादि ।” अझ त आँखाले कुनै वस्तु देख्दा उसले भन्छ, “यो मैले देखेको हुँ ।” त्यस्तैगरी मैले यसलाई सुनेको, सुँघेको, चाखेको अथवा छोएको भनेर भन्दछ । सम्पूर्ण दुःखको मूल कारणको रूपमा रहेको तृष्णाको निरोध नै रूपकायबाट बच्ने अचुक उपाय हो ।

जब तृष्णा विद्यमान रहन्छ, मृत्युपछि नयाँनयाँ रूपकाय स्कन्धहरूको उदय हुन्छ । यदि तृष्णा अहिले नै समाप्त भएमा मृत्युपश्चात् नयाँ ताजा रूपकायहरू उत्पन्न हुँदैनन् । अनि यो जन्मको मृत्यु नै अन्तिम मृत्यु हुन्छ किनभने अर्को मृत्युको लागि कुनै रूपकाय वा कुनै शरीरको सम्भाव्यता नै बाँकी रहँदैन । यही नै रूपकायबाट मुक्ति पाउने उपाय हो । यो कुरा अब त स्पष्ट भएको हुनुपर्दछ ।

वेदनाका सात पक्षहरूको पर्यवेक्षण

अब बाँकी रहेका स्कन्धहरूको संक्षेपमा मात्र व्याख्या गरिन्छ ।
(‘वेदना’ पालिमा हो र ‘संवेदना’ नेपालीमा हो । – अनुवादक)

वेदनाको सही प्रकृति (स्वभाव)

हे भिक्षुहरू हो, संवेदना ६ प्रकारका हुन्छन् -

- १) चक्षु-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने,
- २) श्रोत-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने,
- ३) गन्ध-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने,
- ४) जिह्वा-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने,
- ५) काय-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने र
- ६) मनो-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने ।

“कुनै दृष्ट वस्तु देख्दा, दुःखद् वा सुखद् वा बीचको वेदनाको अनुभव हुन्छ । यसलाई चक्षु-स्पर्शबाट उत्पन्न वेदना भनिन्छ । यस्तै शब्द सुन्दा, गन्ध सुँघ्दा, स्वाद लिँदा, स्पर्श पदार्थको स्पर्श हुँदा र कुनै कुरा विचार गर्दा मनमा स्पर्शको अनुभव हुन्छ । अनि चित्तमा दुःखको अनुभूति हुन्छ, कि त आनन्दको अनुभूति हुन्छ कि त बीचको अनुभूति हुन्छ । त्यसैलाई चक्षु, श्रोत, घाण, रस, काय र मनको स्पर्शबाट उत्पन्न वेदना भनिन्छ ।”

यदि सुखद् वेदनाको अनुभव भएमा त्यसलाई ‘आहा, कति सुखद्’ भन्नुहुन्छ । यदि दुःखद् वेदनाको अनुभव भएमा त्यसलाई ‘छि, छि कति घीनलाग्दो’ भन्नुहुन्छ । यही तरिकाले जगतले वस्तुलाई दृष्टिगत गर्दछ चाहे त्यो सजीव होस् या निर्जीव । यसैको आधारमा तपाईं वस्तुको मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ । यसले आँखालाई दिने सुखको आधारमा वस्तुको महत्त्वलाई मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ । जति सुखानुभूति बढी हुन्छ त्यति नै बढी महत्त्वको आंकन गर्नुहुन्छ । यस्तैगरी अन्य इन्द्रियद्वारा अनुभूत वस्तुहरूलाई पनि । कमिलालाई मह वा चाकुमा भुम्भिएको हेर्नुहोस् । त्यस्तैगरी हामी पनि रूप-स्कन्धको आसक्तिमा लड्छौं ।

वेदनाको उत्पत्ति र निरोध

दृष्ट वस्तुको आकार र रंग आँखामा ठक्कर खाँदा त्यस ठक्करबाट वेदनाको स्रोत नै खुल्छ । यी वेदनाहरूलाई आँखाको सम्पर्कद्वारा उत्पन्न वेदना भनिन्छ । त्यस दृष्ट वस्तुको विलय हुँदा त्यसबाट उत्पन्न

वेदनाको पनि विलय हुन्छ । आँखामा उत्पन्न वेदनालाई आँखाको सम्पर्कबाट उत्पन्न वेदना भनिन्छ । तिनको विलयलाई आँखाको सम्पर्कबाट उत्पन्न वेदनाको निरोध भनिन्छ । त्यस वेदनालाई पुनः अनुभूत गर्न चाहेमा त्यसै वस्तुलाई पुनः दृष्टिगत गर्नुपर्दछ । त्यस वस्तु र आँखाको सम्पर्क पुनर्स्थापित हुनासाथ, आँखामा त्यस्तै वेदनाको उदय हुन्छ । आँखा त्यस वस्तुबाट हट्नासाथ त्यो वेदनाको पनि निरोध हुन्छ ।

त्यस्तैगरी कुनै आवाज आयो र कानसँग सम्पर्क भयो भने, कानमा वेदनाको बहाव उत्पन्न हुन्छ । यसलाई कानको सम्पर्कबाट उत्पन्न वेदना भनिन्छ । जब त्यस आवाजको विलय हुन्छ, त्यो वेदनाको पनि निरोध हुन्छ । यदि त्यस्तै वेदना फेरि उत्पति होस् भन्ने चाहेमा त्यसै आवाजको पुनारावृत्ति हुनुपर्दछ ।

गन्धको सम्बन्धमा पनि कुरा त्यस्तै हो । जब गन्ध नाकको सम्पर्कमा आउँछ, नाकमा गन्धको सम्पर्कबाट उत्पन्न वेदना उब्जिन्छ । जब त्यो गन्ध हराउँछ, त्यस वेदनाको पनि निरोध हुन्छ ।

फेरि मीठो वा अमिलो खानेकुरा जिब्रोले लिन्छ, जिब्रोको सम्पर्कमा वेदनाको उत्पति हुन्छ । त्यो स्वाद हराउनेवित्तिकै त्यस वेदनाको पनि निरोध हुन्छ ।

जब कडा वा नरम, तातो वा चिसो, खस्रो वा मसिनो वस्तुको शरीरसँग आन्तरिक वा बाह्यरूपमा स्पर्श हुन्छ, काय-स्पर्शबाट वेदनाको उत्पति हुन्छ । जब स्पर्श लोप हुन्छ, त्यो वेदनाको पनि निरोध हुन्छ । जब कुनै विचार मनमा उब्जिन्छ, मनको सम्पर्कबाट वेदनाको उत्पति हुन्छ । जब मनले विचार गर्न बन्द गर्दछ, त्यस वेदनाको पनि निरोध हुन्छ ।

माथि वर्णित ६ किसिमका वेदनालाई तिनका आ-आफ्ना आलम्बनहरूको साथमा अनुभव गर्न सकिन्छ । तर सम्यक-दृष्टिको अभावमा वेदनालाई वेदनाको रूपमा नलिइकन 'यो मैले देखेको', 'मैले सुनेको' भन्ने इत्यादि धारणाको विकास हुन्छ । यसलाई 'आत्म-भाव' अर्थात् 'सत्काय-दृष्टि' भनिन्छ । जब सुखद् वेदना जाग्दछ, औसतरूपमा अज्ञानीहरूले सोच्दछन्, 'म सुखद् अनुभव गरिरहेको छु ।' जब दुःखद्

वेदना जागदछ, उनीहरू सोच्दछन्, 'म दुःखद् अनुभव गरिरहेको छु ।' यसैगरी 'म' भन्ने भाव ६ आयतनहरूमा वेदनाको उत्पत्ति र विकास सँगसँगै भइरहेको हुन्छ ।

जसरी कीटाणुहरूले घाउमा असर गरिरहेको हुन्छ र यसलाई सूक्ष्मदर्शक यन्त्रद्वारा मात्र जानिन्छ, त्यसरी नै विपश्यना ज्ञानले मात्र आ-आफ्ना आलम्बनहरूमा ६ प्रकारका वेदना उत्पन्न हुँदै नष्ट हुँदै गरेको देखिन्छ । ती ६ नै प्रकारका वेदना स्पर्शका कारणले नै उत्पन्न हुन्छन् ।

स्पर्शबाट वेदना उत्पन्न हुन्छ

जब कुनै आलम्बन सम्बन्धित आयतनसँग टक्कर खाँन्छ, मन त्यस बाहिरी आलम्बनमा आकर्षित हुन्छ । यसैलाई स्पर्श हुनु भनिन्छ । मन त्यसमा राम्ररी लागेपछि मात्र आकर्षण उत्पन्न हुन्छ र आलम्बनमा आकर्षण भएपछि मात्र वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ । स्पर्शको कारणले मात्र वेदना उब्जिने हुनाले यसलाई 'फस्स पच्चया वेदना' भनिएको हो । स्पष्टोक्तिको लागि 'सिद्धार्थ शुद्धोदनको पुत्र' भने जस्तै हो । वेदनाको उत्पत्तिमा स्पर्शले काम गरेजस्तै स्पर्श लोप हुनासाथ वेदना पनि लोप हुन्छ ।

वेदनाको निरोध गर्नमा प्रयुक्त गर्ने अभ्यास

रूपस्कन्धको चौथो पक्ष (आर्य-मार्ग) मा भनिएको कुरा यहाँ पनि प्रयुक्त हुन आउँछ । यहाँनिर सम्यक-दृष्टिको अर्थ वेदनास्कन्धलाई हेर्ने प्रज्ञा हो । यसले रूपस्कन्ध लाई भित्रसम्म (गहिराइमा) निरीक्षण गर्ने ज्ञान भनेर पनि अर्थ्याउँछ ।

वेदनामा अस्साद र आदिनव (आकर्षण र दोष)

माथि भनिसकिएको छ कि त्यस सुखद् संवेदना जसद्वारा सुख र आनन्दको अनुभूति पाइन्छ त्यो रूपकायबाट उपलब्ध हुने अस्साद (आकर्षण) हो । रूपकायमा वेदना नै यस्तो तत्व हो जसले सुखानन्दको अनुभव गराउँछ । वेदनामा पनि मूल तथा सहायक तत्वको हिसावले

अस्सादको दोहोरो आकर्षण हुन्छ । त्यस्तै वेदनामा आदिनव (दोष) रूपकायमा भन्दा धेरै गुणा बढी हुन्छ । किनभने यसको प्रभाव शिघ्र र असरदार हुन्छ ।

कुनै वस्तुबाट प्राप्त सुखको वेदना आयतन र आलम्बनको आपसी सम्पर्कबाट मात्र उत्पन्न हुन्छ । सम्बन्धित द्वारमा तत् वस्तुको विलयपछि तुरुन्तै उक्त वेदनाको पनि विलय हुन्छ । अतः हामी मीठो स्वादको अनुभव खाद्य वस्तु जिब्रोमा वा तालुमा रहनुजेल मात्र हुन्छ र त्यस वस्तुलाई निलिदिनासाथ त्यो स्वादको अनुभूति पनि रहँदैन । वास्तवमा जिब्रोको पछिल्लो छेउमा पुगनासाथै स्वादबाट प्राप्त वेदना समाप्त हुन्छ । ६ वटै इन्द्रियहरूमा यो परिवर्तशीलतालाई अनुभव गर्न सकिन्छ । त्यसैले वेदनाको अनित्यता, दुःखता र अस्थिरताको कारणले उत्पन्न वेदनाको निरन्तरको दवावलाई पनि चिन्तना गर्नुहोस् ।

वेदनाबाट निस्सरण (उम्कनु)

वेदनाबाट उम्कने साधन तपाईंभित्रै विद्यमान छ । तपाईंमा उत्पन्न वेदना कहिल्यै पनि त्यति खतरनाक हुँदैन यदि तपाईं यसको कैदमा पर्नुभएन भने । जब वेदनाप्रतिको तृष्णा शून्य हुन्छ, त्यसबाट आउने खतरा पनि शून्य नै हुन्छ । जसलाई सुन चाँदीको लोभ छैन, सुन चाँदी भएको कारणले आउने खतरा उत्पन्न नै हुँदैन । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, एउटा निर्धन (कंगाल)लाई चोरको भय नै हुँदैन । आफ्नो सम्पतिको अतिसय प्रिय हुनेलाई मात्र सम्पति विनासको भय वा चिन्ताले सताउँछ । यदि सम्पतिप्रति आसक्ति नै नभएमा सम्पति विनासको भय कति पनि हुँदैन । उत्पन्न वेदनाप्रतिको अनासक्तिको भाव नै वेदनाबाट बच्ने अचुक साधन हो ।

संज्ञाका सात पक्षहरूको पर्यवेक्षण

संज्ञास्कन्धको विषय वेदनास्कन्धको विषयभन्दा त्यति फरक हुँदैन । सिर्फ वेदनाको स्थानमा संज्ञालाई प्रयोग मात्र गर्नुपर्दछ । परिभाषा यसरी दिइन्छ – चक्षुको संज्ञा, श्रोतको संज्ञा, गन्धको संज्ञा,

रसको संज्ञा, स्पर्शको संज्ञा र विचारको संज्ञा ।

बाल्यकालदेखि नै वस्तुहरूलाई चिन्न, जान्न र याद गर्न सिकिन्छ । ‘त्यो आमा हो’, ‘त्यो बाबा हो’, ‘त्यो कुकुर हो’ भनेर बच्चाले जान्दछ वा चिन्दछ । त्यस्तै समयको ज्ञान र दिशाको ज्ञान पनि । चीजवस्तु वा घटनालाई जान्नु र याद गर्नुलाई नै ‘संज्ञा’ भनिन्छ । हो, संज्ञाले पनि ६ आलम्बनसँग नै तादात्म्यता राख्दछ । दृष्ट वस्तुलाई आँखाको माध्यमद्वारा नै जानिन्छ र याद गरिन्छ, कानको माध्यमद्वारा कुनै शब्दलाई इत्यादि । संज्ञाले यसरी विचार, शिल्प, ज्ञान र धारणा इत्यादिको पहिचान बढाउँदै लैजान्छ । यो कुरा बच्चाको हुर्काइ, जाति, परम्परा, संस्कृति र भवानुसार आर्जन गर्दै लगिन्छ । पहिलो पाँच प्रकारका संज्ञाको विशेष व्याख्याको आवश्यक पर्दैन ।

‘धर्म संज्ञा’ त्यो धारणा हो जसले आँखा, कान, नाक, जिब्रो, काय र मनलाई पनि जान्दछ । वेदना, संज्ञा, संस्कार, व्यायाम, आकांक्षा, लोभ, हेला, घमण्ड, मान, श्रद्धा, प्रज्ञालाई पनि देख्ने काम गर्दछ । हत्यागर्नु, चोर्नु, भुठो बोल्नुलाई दुष्परिचय हुन् भनी जान्ने काम गर्दछ । दान, पुण्य, प्रज्ञा इत्यादिलाई पुण्यकर्म हुन् भनेर पनि जान्ने काम गर्दछ । यी र अन्य कैयन संज्ञाहरूलाई चिनिन्छ र स्मरण गरिन्छ । यिनीहरूलाई सिकाउँदैन । तर यिनलाई प्राकृतिक वातावरण, संस्कृति र परम्पराको आडमा सिकिन्छ । धर्मको वातावरण भएको परिवारमा जन्मेकाले धार्मिक क्रियाकलापहरूको बारेमा संज्ञाको विकास गर्दछन् । शिकारी वा मछुवाको घरमा जन्मेकाले त्यही प्रकारका हतियारको बारेमा सिकेका हुन्छन् र दुष्ट स्वभावलाई धारण गरेका हुन्छन् । यसरी संज्ञाका धेरै नै स्तर र शृंखला हुन सक्दछन् । आफूमा र अन्यमा भएका संज्ञा ज्ञान लाई छुट्टै तत्वका रूपमा चिन्न र जान्न उद्यत रहनुहोस् ।

कसैले ‘म सम्झन्छु’ वा ‘म जान्दछु’ भन्दछ भने, व्यक्ति तथा आत्माको सम्बन्धमा व्यक्तिले लिएको मिथ्यायुक्त धारणा हो । वास्तवमा यस्तो केही होइन । सबै भुठो हुन् । सत्य कुरा के हो भने ‘व्यक्ति’ वा ‘म’ भन्ने केही हुँदैन, सिर्फ घटना मात्र हुन्छन् जुन हेतु र प्रत्ययको परिप्रेक्षमा उदय र व्यय भइरहन्छन् । उदाहरणको लागि, कुष्ठरोगीले

आफ्नो शरीरको घाउलाई चहराइरहने किटाणुलाई देख्न सक्दैन । सूक्ष्मदर्शक यन्त्रको सहायताले डाक्टरले उसलाई किटाणुहरू सगबगाइरहेको देखाउन सक्दछ । उसले जान्दछ कि यो घाउ उसको आफ्नो रहेन छ, त्यो त किटाणुहरूको घर मात्र रहेछ । त्यस्तै जब तपाईंमा सत्य ज्ञान हुन्छ, तपाईंले पनि अनुभवद्वारा थाहा पाउनुहुन्छ कि ‘आत्मा’ वा ‘म’ भन्ने त रहेन छ सिर्फ ६ आयतनहरूमा उत्पन्न भइरहने संज्ञाको कारणले मात्र ‘म’ भन्ने धारणा उब्जिंदो रहेछ । अनि मात्र सम्यकरूपमा वस्तुलाई देखिने काम हुन्छ । त्यसैलाई विषयना ज्ञान भनिन्छ । ‘मेरो’ आँखा भनेर चिनेर जानेको त इन्द्रियजनित रूपको गुण र स्वभाव मात्र रहेछ । ‘मैले देख्छु’ भन्ने धारणा पनि आँखाको स्पर्श पाएर उत्पन्न भएको वेदना मात्र रहेछ । ‘मैले देखिरहेको छु’ भन्ने विचार पनि अरु केही नभई रूप र रंगको संज्ञा मात्र रहेछ । अन्य संज्ञाका वास्तविकतालाई पनि यस्तैगरी बुझ्नुपर्दछ । अनि तपाईं देख्नुहुन्छ कि यी त मनका ६ प्रकारका संज्ञाहरूको खेल मात्र रहेछ जुन तपाईंको अज्ञानताबाट सृजित मिथ्याधारणाको कारणले ‘मैले जानेको’ ‘गरेको’ भनी दृढताका साथ समातिराखेको भ्रान्तियुक्त विश्वासको नतिजा मात्र रहेछ ।

बाँकी रहेका संज्ञास्कन्धका ६ पक्षहरूलाई पछि विज्ञानस्कन्धको व्याख्यामा बताइने छ ।

संस्कारस्कन्धका सात पक्षहरूको पर्यवेक्षण

‘रूप संचेतना’को अर्थ दृष्ट वस्तु देख्दाको चित्तको चेतना हो । त्यसैले ६ आलम्बनहरूसँग सम्बन्धित ६ नै प्रकारका संस्कारहरू ६ नै चित्तको चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यस प्रकरणमा बुद्धले ‘चित्तको चेतना’ भनी उल्लेख गर्नुभएको छ किनभने चित्त नै प्रमुख तत्व हो । अरु पनि संस्कार धर्महरू छन् जस्तै :

१) स्पर्श (फस्स),	२) एकाग्रता (एकग्गता),
३) सतर्कता (मनसिकार),	४) वितर्क (वितक्क),
५) विचार (विचार),	६) प्रयत्न (विरीय),
७) आनन्द (पीति),	८) इच्छा (छन्द),

९) लोभ (लोभ),	१०) घृणा (दोस),
११) मोह (मोह),	१२) मिथ्याधारणा (दिष्टि),
१३) अहंकार (मान),	१४) ईर्ष्या (इस्सा),
१५) कञ्जुस्याई (मच्छरिय),	१६) चिन्ता (कुकुच्च),
१७) आलस्यता (थीन),	१८) निन्द्रा, तन्द्रा (मिध्द),
१९) शंका (विचिकिच्छा),	२०) श्रद्धा (सध्दा),
२१) सजगता (सति),	२२) खराब काममा लाज (हिरी),
२३) खराब काममा डर (ओतप्प) र २४) प्रज्ञा (पञ्जा) ।	

रेलगाडीको उपमा

रेलमा, बाफले इन्जिनलाई चलाउँछ र यसका कलपूर्जाहरूले आपसमा मिली काम गर्न थाल्दछ र रेल चालु हुन्छ । वाष्पशक्तिद्वारा इन्जिनका सबै पार्टपूर्जाहरूले सँगसँगै काम गर्न थाल्दछन् र लामो दुरीसम्मको यात्रा समुचित रफ्तारमा पुरा गर्दछ ।

शरीर पनि रेलगाडीजस्तै हो । हृदय-वत्थु इन्जिनको पानी तताउने उपकरण जस्तै हो । चित्तको चेतना वाष्प-शक्तिभै हो । यसले इन्जिनको अवयवहरूलाई उत्प्रेरित गर्दछ । जब चित्तको चेतना जागृदछ, शरीरका विभिन्न अवयवहरू वायु-धातुको माध्यमद्वारा संचालित हुन्छन् । यो इन्जिनको शक्ति ज्यादै शक्तिशाली हुन्छ । यसले शिघ्र काम गर्दछ र यसले सम्पूर्ण अवयवहरूलाई आवश्यक मात्रामा आवश्यक गरिकाले संचालन गर्दछ । यो क्रिया वाष्पशक्तिद्वारा तानिंदै लगिरहेको रेलजस्तै हो । चित्तको चेतनाले शारीरिक क्रियाकलापलाई कसरी संचालित गर्दोरहेछ भन्ने कुराको उपयुक्त उदाहरण हो यो ।

चित्तको चेतनाले वचनद्वारा काम गराएकोलाई सिठीसँग तुलना गर्न सकिन्छ जुन पानी तताउने उपकरणले बेलाबेलामा बजाउने गर्दछ । चित्तबाट निसृत चेतनाको कामलाई पानी तताउने उपकरणबाट निस्केको बाफसँग तुलना गर्न सकिन्छ ।

लोभसँग सम्बन्धित चेतनाले कायिक, वाचिक र मानसिक कर्मलाई प्रेरित गर्दछ जसले गर्दा लोभजन्य कर्म सम्पादन हुन्छ । यस्तैगरी क्रोध

र घृणासंग सम्बन्धित चेतनाले पनि कायिक, वाचिक र मानसिक कर्मलाई प्रेरित गर्दछ । यसले शारीरिक, वाचिक र मानसिक स्तरमा क्रोधको भावनामा निसृत गर्दछ । अन्य संचेतनाहरू जस्तै कि चित्तको विचार र वीर्यले पनि कायिक, वाचिक र मानसिक कर्महरूलाई उत्प्रेरित गर्दछन् । तिनीहरू कुनै आलम्बनमा मन प्रयुक्त भएर (वितर्क), अथवा कुनै आलम्बनामा मन टाँसिएर (विचार) अथवा तत्तत् कार्यमा प्रयत्नशील (वीर्य) भएर परिणामतः देखापर्दछन् । यस्तैगरी सबै प्रकारका कुशल वा अकुशल कर्महरू, वचन र विचारहरूमा पनि चित्तको सम्बन्धित चेतनाकै भूमिका अहं हुन्छ । उदाहरणको लागि, लगावलाई श्रद्धाले प्रेरित गर्दछ र जब चित्त एकाग्र हुन्छ स्मृतिले पृष्ठभूमिमा रही काम गर्दछ । यस्तै यस्तै ।

जसलाई चित्तको बारेमा जानकारी हुँदैन, तिनमा सत्काय-दृष्टिको कारणले अभिमान जागृत हुन्छ । आत्म-भावले तिनीहरूलाई बलियोसित जकडेको हुन्छ । उनीहरूले आफ्ना सम्पूर्ण शारीरिक क्रियाकलापलाई आफूले गरेको भन्टान्छन् जस्तै ‘म बस्छु’, ‘म उभिन्छु’, ‘म बोल्छु’, ‘म यो काम गर्छु’ इत्यादि । सबै खालका मानसिक कर्महरूलाई पनि म आफैले गरेको हुँ भन्टान्छन् जस्तै ‘म विचार गर्छु’ ‘यो मेरो विचार हो’ ‘म सम्झन्छु’ ‘मैले जानेको छु’ इत्यादि । सत्य कुरा के हो भने, हाम्रा सम्पूर्ण कामहरू चित्तको चेतनाको बाहिरी प्रकटीकरण मात्र हुन् । प्रत्येक क्रियाकलापलाई उपयुक्त चेतनाले कार्यान्वयन गरेको हुन्छ जसरी वाष्प-शक्तिले रेलगाडीलाई संचालन गर्दछ । अतः संस्कारस्कन्धमा अन्य चेतसिक शक्तिहरूबाट चित्तको चेतनालाई मात्र बुद्धले अलग पार्नुभएको हो ।

सत्काय-दृष्टिमा आसक्त हुनाले कर्म बन्छ भन्ने बारेमा उदाहरण

- ▶▶ ‘मैले यसलाई छुन्छु’ भन्ने धारणा ‘**फस्स**’मा निहित भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म खुसी छु’, ‘म दुःखी छु’, ‘म आनन्दित छु’, ‘म खिन्न छु’ भन्ने धारणा ‘**वेदना**’प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म जान्दछु’, ‘म सम्झन्छु’, भन्ने धारणा ‘**सञ्जा**’ प्रतिको भ्रम

हो ।

- ▶▶ ‘ममा चित्त एकाग्रता छ’ भन्ने धारणा **‘एकाग्रता’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म यसमा ध्यान दिंदैछु’ भन्ने धारणा **‘मनसिकार’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म मनको प्रयोग यसमा यसमा गर्दछु’ भन्ने धारणा **‘वितवक’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म मेरो मन यसमा अविचलित पार्छु’ भन्ने धारणा **‘विचार’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म प्रयत्न गर्छु’ भन्ने धारणा **‘वीरिय’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म प्रशन्न छु’ भन्ने धारणा **‘पीति’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म यो काम गर्न चाहन्छु, यो हेर्न चाहन्छु, यो सुन्न चाहन्छु, त्यहाँ जान चाहन्छु, आउन चाहन्छु, भन्न चाहन्छु, थाहा पाउन चाहन्छु, पाउन चाहन्छु, लिन चाहन्छु,’ भन्ने धारणा **‘छन्द’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म उसलाई प्रेम गर्दछु, म उसलाई चाहन्छु, म उनीहरूलाई प्रेम गर्दछु, म यसलाई प्राप्त गर्न चाहन्छु, मलाई त्यो मन पर्छ’ भन्ने धारणा **‘लोग’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म यसलाई घृणा गर्छु, म त्यो मान्छेले बोलेको सुन्न चाहन्न, म क्रोधित छु, म उसलाई मनपराउँदिनँ, म दिग्दार छु’ भन्ने धारणा **‘दोस’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म यो कुरा बुझ्दिनँ, म दोधारमा छु’ भन्ने धारणा **‘मोह’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘मैले मिथ्याधारणा लिएको छु’ भन्ने धारणा **‘दिडी’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म हार मान्दिन, म सबैभन्दा राम्रो गर्छु, म ऊभन्दा उच्च छु, म ऊ समान छु’ भन्ने धारणा **‘मान’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म उसको डाह गर्छु’ भन्ने धारणा **‘इस्सा’** प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म यसलाई बाँड्न चाहन्न, म कसैलाई दिन्न’ भन्ने धारणा

‘मच्छरीय’ प्रतिको भ्रम हो ।

- ▶▶ ‘म अल्ल्छी छु’ भन्ने धारणा ‘थीनमिध्द’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म अनिर्णित छु, म शंका सन्देह गर्दछु’ भन्ने धारणा ‘विचिकिच्छा’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म उसलाई आदर गर्दछु, म यस सत्यमा विश्वास गर्दछु’ भन्ने धारणा ‘सद्धा’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म विस्मृत छैन’ भन्ने धारणा ‘सति’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म बुझ्दछु, मलाई यसको ज्ञान छ’ भन्ने धारणा ‘पञ्जा’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म नराम्रो काम गर्नमा लज्जा मान्छु, म यसमा डर मान्दछु’ भन्ने धारणा ‘हिरि र ओतप्प’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म हत्या गर्दछु’ भन्ने धारणा ‘हत्या-चित्तमा सक्काय-दृष्टि’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म चोरी गर्दछु’ भन्ने धारणा ‘चोरी गर्ने चित्तमा सक्काय-दृष्टि’ प्रतिको भ्रम हो ।
- ▶▶ ‘म दान दिन्छु, म उपहार दिन्छु’ भन्ने धारणा ‘दान-चित्त’ प्रतिको भ्रम हो ।

यी सबै कामहरू, वचनहरू स्व-केन्द्रित वा आत्ममुखी छन् । चाहे राम्रा हुन् वा चाहे नराम्रा तिनमा निहित भएका ‘आत्मा’ प्रतिको भ्रम नराम्रा (अकुशल) नै सावित हुन्छन् । तिनीहरूले नरककै बाटो निर्दिष्ट गर्दछन् । ती प्रज्ञाज्ञानका तगारा हुन् । तिनले निर्वाणको साक्षात्कारमा बाधा हाल्छन् । ती पुनर्जन्मको महासमुन्द्रको वल्लो किनारा हुन् । यी आत्मभावको धारणाहरूबाट मुक्ति पाउनु नै निर्वाणलाई प्राप्त गर्नु हो । निर्वाण नै संसारको पल्लो किनारा हो । ‘म’ प्रतिको आसक्तिको कारणले संसाररूपी बाढीले बगाएर लैजान्छ । आत्म-भावको आसक्तिलाई त्याग गर्नु नै संसाररूपी महासमुन्द्र पार गर्नु हो ।

यो एउटा आत्मभाव जाग्ने बारेको एउटा तालिका हो । यो मिथ्या-दृष्टिको अन्धकारमय खाडल हो । यसले आम मानिसलाई भ्रमित पारेको हुन्छ ।

कुनै कामको पछाडि चित्तको चेतनाले नै मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ । यदि चित्तको चेतनाअनुसार अस्तित्वमा नरहेको 'म' प्रतिको आसक्तिलाई त्याग्न सकेमा आत्म-भावको अस्तित्व समाप्त हुने थियो । यदि चित्तबाट आत्मभावलाई उन्मूलन गर्न सकेको खण्डमा चित्तका अन्य पक्षहरू आत्म-भाव वा 'म' सँग कहिल्यै पनि संयुक्त हुने थिएनन् । त्यसैले बुद्धले संस्कारस्कन्धको व्याख्यामा चित्तको चेतनालाई यतिको महत्व दिनुभई बताउनुभएको हो । शेष रहेका संस्कारहरूलाई पनि यसरी नै बुझ्न सकिन्छ ।

विज्ञानका सात पक्षहरूको पर्यवेक्षण

विज्ञानको यथार्थ स्वभाव

कसैले चन्द्रमा देख्न चाहना गर्दछ भने उसले चन्द्रमामा आफ्नो आँखा केन्द्रित गर्नुपर्दछ । अनि चन्द्रमाको तस्बीर रूपको लक्षण संवेदनशीलतामा भल्किन्छ जुन चक्षु-आयतन हो । यही कुरा पानी अथवा गिलास अथवा चहकिलो सतहमा पनि प्रतिविम्बित हुन्छ । चक्षु-आयतनमा प्रतिविम्बित हुने आलम्बनको साह्रै ठूलो प्रभाव पर्दछ । आँखाको संवेदनशीलतामा पर्ने यस्तो प्रभावले चेतनाको चक्षु-आयतनमा एकपछि अर्को गरी तुरन्तै असर पार्ने हुन्छ जसलाई 'चक्षु-विज्ञान' भनिन्छ । त्यस चन्द्रमाबाट दृष्टि ओभेल भएपछि चन्द्रमाको तस्वीर पनि गायब हुन्छ र यसको कारणले चक्षु-विज्ञान पनि गायब हुन पुग्दछ । अनि द्रष्टाले 'चन्द्रमा देखिएन' भन्दछ । 'देख्नु' भनेको वास्तवमा चक्षु-विज्ञान नै हो । 'नदेख्नु' भनेको त्यस चक्षु-विज्ञानको लोप हुनु हो । चिप्ला र चहकिला सतह वा पानी वा गिलासमा तस्बीरको प्रतिच्छाया भएता पनि कुनै पनि विज्ञानको उदय हुँदैन किनभने त्यहाँको त्यो रूप भौतिक रूपान्तरणबाट उत्पन्न भएको हुन्छ । यो एउटा आधार मात्र हो जसले तस्बीरलाई प्राप्त मात्र गर्न सक्दछ । यसलाई 'सतहीरूपमा देखापर्ने' भनिन्छ ।

जब तपाईं ऐनामा हेर्नुहुन्छ, तपाईंको अनुहार त्यसमा देखिन्छ । जब तपाईं ऐनाबाट हट्नुहुन्छ, तपाईंको रूप त्यहाँबाट गायब हुन्छ ।

तपाईंले 'देखेका थिएँ' मात्र भन्न सक्नुहुन्छ र अब त त्यो त्यहाँ देखिएन । तपाईं त्यसलाई चक्षु-विज्ञानको उदय र व्यय भनी भन्न रुचाउनुहुन्न । यो चक्षु-विज्ञानको सम्बन्धमा व्याख्या भयो ।

त्यसैगरी जब कुनै आवाज कानमा पर्दछ, संवेदनशील कानमा आवाजको प्रभाव महसुस हुन्छ । त्यही क्षण श्रोत-विज्ञानका इकाइहरूको उदय हुन्छ । आवाज बन्द हुने वित्तिकै त्यो विज्ञानको पनि विलय हुन्छ । तपाईं 'मैले सुनेको थिएँ' मात्र भन्न सक्नुहुन्छ । अब त त्यो सुनिएन । यसरी श्रोत-विज्ञानको सत्यतालाई बिरलै महसुस गर्न सकिन्छ ।

जब गन्धले नाकमा स्पर्श गर्दछ, नाकमा तुरुन्तै घाण-विज्ञानको उदय हुन्छ । जब गन्ध गायब हुन्छ, त्यो विज्ञानको पनि तुरुन्तै विलय हुन्छ । मानिसहरू भन्छन्, "मैले गन्ध चाल पाएथेँ तर अहिले त्यो गन्ध छैन ।" उनीहरूले मुस्किलले घाण-विज्ञानको कामको बारे महसुस गर्न सक्दछन् ।

जब स्वादिष्ट खाद्य पदार्थ जिब्रोमा परिन्छ, जिह्वायतनमा विज्ञानको उदय हुन्छ । जब त्यस स्वादले जिब्रोलाई छोड्छ, त्यो विज्ञानको पनि विलय हुन्छ । मानिसहरू भन्छन्, "मैले स्वाद पाएथेँ, अहिले त्यो स्वाद जिब्रोमा छैन ।" जिह्वा-विज्ञानको उदय-व्ययबारे उनीहरू हेक्का नै गर्दैनन् ।

जब पृथ्वी, जल, तेजो वा वायो धातुले शरीरमा स्पर्श गर्दछ, त्यस स्थानमा काय-विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । जब त्यस स्पर्श पदार्थले स्पर्श गर्न छोड्छ, काय-विज्ञानको पनि विलय हुन्छ । जब कुनै चिसो पानी वा ठण्डा हावाले शरीरको पृष्ठभागमा स्पर्श गर्दछ, पूरै पृष्ठभागमा स्पर्शको अनुभूति हुन्छ र त्यहाँ काय-विज्ञानको उदय हुन्छ । अनि हामी भन्दछौं, "मैले पृष्ठ भागमा चिसो अनुभव गरेँ ।" जब चिसो पानी वा हावाके स्पर्श हुँदैन, त्यस विज्ञानको पनि विलय हुन्छ अनि हामी भन्दछौं कि त्यहाँ चिसो अनुभव भइरहेको छैन । हामी कदापि महसुस गर्दैनौं कि यो त काय-विज्ञानको उत्पत्ति र विनास हो । जब हामी घाममा बस्दछौं, हामीलाई गर्मी भएको र शरीरभरि पोलेको महसुस हुन्छ तर हामी मुस्किलले जान्दछौं कि यो त काय-विज्ञानको उदयबाट भएको हो ।

शरीरको विभिन्न भाग जस्तै टाउको, छाती, पेट इत्यादिमा स्पर्शको अनुभव बेलाबेलामा हुन्छ । जब कुनै कडा वस्तुको सम्पर्कमा शरीरको भाग पर्दछ, दुखेको अनुभव हुन्छ । जब कुनै अवयव अनुभवशून्य हुन्छ, यसले पनि केही प्रतिक्रिया गर्दछ । यस्तैगरी दुखेको, तातो भएको, थाकेको वा यस्तै यस्तै संवेदनाको अनुभव गर्दछौं । तर हामी कहिल्यै पनि यी त काय-विज्ञानको उदयबाट उत्पन्न संवेदना हुन् भनेर महसुस गर्दैनौं । यहाँनिर कुनै कुष्ठरोगीको घाउमा सूक्ष्मदर्शक यन्त्रको सहायताले परीक्षण गरेको उदाहरणलाई सम्झन योग्य छ ।

स्वच्छ निर्मल हृदय-वत्थुको धरातलमा मनोधातुको तत्वले जहिलेसुकै पनि काम गरिरहेको हुन्छ । यो हृदय-वत्थु अति शुद्ध र चहकिलो हुन्छ । हृदय-वत्थु भवङ्गको कार्यशील अवस्था हो । जब कुनै दृष्ट वस्तुले आँखामा स्पर्श गर्दछ, त्यसको उत्तिखेरै हृदय-वत्थुमा प्रभाव पर्दछ । त्यस्तै जब व्यक्तिले चन्द्रमा हेरिरहेको हुन्छ, चन्द्रमाको तस्बीर हृदय-वत्थु र चक्षु-आयतन दुवैमा उत्रन्छ । जब चन्द्रमाबाट आँखा हटाउँछ, आँखाबाट त्यो तस्बीर तुरुन्तै लोप हुन्छ तर हृदय-वत्थुमा त्यो तस्बीरको विलय अलि ढिलोसित हुन्छ । त्यस्तै जब आवाज वा शब्द कानमा पर्दछ, त्यसले पनि हृदय-वत्थुमा प्रभाव पार्दछ । त्यस्तै गन्ध, रस र उत्तिखेरै स्पर्श हुने पदार्थमा पनि ।

मानिसको आकार र साइजको काँचको टुक्रालाई लिऔं । स्फटिकको एउटा गोलो वस्तुलाई लिऔं । त्यसलाई त्यो मानिसको आकार सहितको काँचभिन्न राखौं । यसरी सबै बाह्य पदार्थहरू जस्तै कि घरहरू र रुखहरू, पहाडहरू र जंगलहरू, मानिसहरू र जनावरहरू, सूर्य, चन्द्र र नक्षत्रहरू, काँचका टुक्रा वा स्फटिकमा भल्किन्छ । तपाईंले सूर्यको तस्बीर पनि त्यस काँचमा देख्न सक्नुहुन्छ । यो उपमाबाट हृदय-वत्थुको क्रियाकलापलाई दृष्टिगत गर्न सक्नुहुन्छ ।

माथिका व्याख्याले आयतनहरूमा पाँच प्रकारका आलम्बनहरू देखापर्छन् र हृदय-वत्थुमा तिनीहरूको छाप पर्दछ भन्ने कुराको प्रकाश पार्दछ ।

पाँच आयतनहरूमा ती पाँच आलम्बनहरूको प्रविष्टिको अलावा

हृदय-वत्थुले पनि विभिन्न प्रकारका मनोविषयहरूलाई उत्पन्न गर्न सक्दछ । ती विषयहरू विशुद्धरूपमा मनका उपज हुन् । पाँच आलम्बनहरू तिनीहरूका आआफ्ना आयतनहरूमा वस्तुतः प्रभावको लागि उपस्थित हुनैपर्दछ तर मनोआयतनमा पर्दैन । जुनसुकै देखिएका, सुनिएका, अनुभव गरिएका विषयहरू हुन्, हृदयले मनलाई प्रभावित पारेका हुन्छन् । हृदय-वत्थु व्यक्ति व्यक्तिमा विभिन्न क्षमता र शृङ्खलाका हुन्छन् । त्यसैले बुद्धका, प्रत्येक बुद्धका, अर्हतहरूका, अन्य अग्रश्रावकहरू अथवा श्रावकहरूका श्रेणी वा स्तर ज्यादै नै फरकफरक हुन्छन् । त्यस्तैगरी तीनवटै कुशल हेतुसहितका, दुईवटा कुशल हेतुसहितका वा कुशल हेतुरहितका भई जन्मेका मनुष्यहरू, भूमिगत देवताहरू, चतुरमहाराजिक देवताहरू, त्रायतिस (तावतिस) भूमिका देवताहरू, उच्च देवताहरू र ब्रम्हाहरूका शुद्धता र क्षमता उनीहरूका भूमिअनुसार धेरै मात्रामा फरक फरक हुन्छन् ।

बुद्धको हृदय-वत्थु अनुलनीय भइकन विशुद्ध र तेजस्वी हुन्छ । त्यो मन असीम ब्रम्हाण्डमा सम्पूर्ण कुराहरूप्रति, कर्म-शक्तिप्रति, सत्वप्राणीहरूप्रति अथवा सम्पूर्ण हेतु प्रत्ययबाट जनित घटनाहरूप्रति सचेत हुन्छ । ती तीन कुशल हेतुसहित जन्मेकाहरूमा मात्र चार आर्य-सत्य जस्तो विशुद्ध धर्म मनोआलम्बनको रूपमा उत्पन्न हुन सक्दछ ।

चार नामस्कन्धहरूको उत्पत्ति र विनास

म अब चार नामस्कन्धको बारेमा संक्षेपमा बताउने छु । ती चार हुन् – **वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध र विज्ञानस्कन्ध** ।

बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो कि यी चारमध्ये पहिलो तीनवटा स्पर्शका कारण उत्पत्ति हुन्छन् । विज्ञानस्कन्धचाहिँ मनोभौतिक क्रियाकलापबाट उत्पत्ति हुन्छ । यसको महत्वबारे यहाँ प्रकाश पारिन्छ । विज्ञानस्कन्धलाई पञ्चस्कन्धमा अन्तिममा भए तापनि यो नामस्कन्धमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण छ ।

(विज्ञानलाई 'मन' वा 'चित्त' भनेर पनि नामाकरण गरिन्छ ।

– अनुवादक)

बुद्धले भन्नुभयो –

“मनोपुब्बगमा धम्मा मनोसेद्धा मनोमया”

जुनसुकै अवस्था पनि मन नै अगाडि सर्दछ, मन नै मुख्य हुन्छ र सबै मनोमय छन् फेरि अर्को ठाउँमा उहाँले भन्नुभयो –

“६ इन्द्रियद्वारमा मन नै प्रमुख हो ।”

अतः चार नामस्कन्धमध्ये विज्ञान नै प्रमुख हो । अर्को शब्दमा विज्ञान नै अन्य तीनभन्दा अगुवा हो र श्रेष्ठ पनि हो । हामी कुनै आलम्बनलाई कुनै आयतनमा देखापऱ्यो भन्दछौं, यो देखा परेको कारण चित्तको चेतनाको कारणले नै हो ।

यहाँनिर एउटा उपमा दिउँ । मानिलिऔं, एउटा रसदार उखुको आलम्बन छ । त्यस आलम्बनलाई पहिले विज्ञानले ग्रहण गर्दछ । स्पर्शको कारण त्यसलाई दाँतले चपाउँछ । जब रस निकलिन्छ, वेदनाले त्यसको स्वाद लिन्छ, अनि संज्ञाले मीठो वा तीतो कस्तो स्वादको हो त्यस कुराको पहिचान गर्दछ । यी जानकारी पाएर चेतनाले शरीरको सम्बन्धित अवयवलाई कायार्थ उत्प्रेरणा दिन्छ । यसको कार्यान्वयन शारीरिक वा वाचिक दुवैको माध्यमबाट हुन्छ र मनलाई त्यसैमा रम्न लगाउँछ । यसरी मानसिक प्रक्रियाले संस्कारलाई बाटो दिन्छ ।

यसबाट थाहा लाग्दछ कि स्पर्श नै वेदना, संज्ञा र संस्कारको मूल कारक-तत्व हो । तर विज्ञानको लागि भने यो कारक-तत्व होइन । तर पनि वेदना, संज्ञा र संस्कारविना विज्ञान एकलैले मात्र केही गर्न सक्दैन । अतः बुद्ध भन्नुहुन्छ कि विज्ञानको उदय र व्यय मनको क्रियाकलापमा निर्भर गर्दछ । विज्ञानलाई आगोको ज्वालासँग तुलना गर्न सकिन्छ भने वेदना, संज्ञा र संस्कारलाई त्यो ज्वालाबाट उत्पन्न प्रकाशको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यो ज्वाला निभेपछि ती तीनवटाको पनि तुरुन्तै विलय हुन्छ । फेरि त्यो ज्वाला बलेमा, ती तीन पुनः

देखापर्दछन् । विज्ञानको उदय र व्ययबारे बुझ्न सकेमा, ती तीनको उदय र व्ययलाई पनि प्रष्टै बुझ्न सकिन्छ । त्यसैले यहाँ विज्ञानको उदय र व्ययबारे अझ अरु व्याख्या गरिन्छ ।

अर्धचेतन-मनको उत्पत्ति र विनास

व्यक्ति निदाइरहेको बेला, उसको मनको अवस्था अर्धचेतन (भवङ्ग) को स्थितिमा हुन्छ । सत्वमा यो सूक्ष्म चित्तको अवस्था सदा विद्यमान रहन्छ । यो हृदय-वस्तु वरिपरि हावी भइरहन्छ, भरनाबाट सफा पानी निसृत भएकै । यो चेतन-चित्तको मुनितिर सुषुप्त अवस्थामा रहेको हुन्छ । त्यसैले यसले इन्द्रियका अवयवलाई काम गर्न उत्प्रेरित गर्न सक्दैन – चाहे त्यो शारीरिक, चाहे वाचिक वा मानसिक कर्म होस् । यसले मनोआलम्बनलाई ग्रहण गर्न सक्दैन । हृदय-वस्तु चार महाभूतहरूको उपज हो । यसको आयु र आरोग्यता रूपको आयु र आरोग्यतामा निर्भर गर्दछ । यसको कारण के भने ती चार महाभूतहरू आफै पनि शरीरले लिने आहारमा भर पर्दछ । अर्धचेतन-मन हृदय-वस्तु रहेसम्म जीवित रहन्छ । जब हृदय-वस्तुको निरोध हुन्छ, अर्धचेतनावस्थाको पनि निरोध हुन्छ ।

उदाहरणतः पानी बोकेको बादलको उपस्थितिमा इन्द्रेणीको दृष्य देखिन्छ । जब त्यस बादललाई हावाले उडाएर लैजान्छ, इन्द्रेणीको अस्तित्व पनि समाप्त हुन्छ । अर्को उदाहरण दिने हो भने एक शक्तिसम्पन्न देवले आफ्नो जादुइ शक्तिद्वारा तेजिलो ज्वलनशील डोरीको सिर्जना गर्दछ । जब ऊ दौडन्छ, त्यो डोरी पनि बलेको अवस्थामा दौडन्छ । त्यो बलिरहेको डोरी रहेसम्म ज्वाला देखिन्छ, त्यसपछि देखिंदैन ।

यदि तपाईंलाई त्यो जलनको अवधि थाहा भएको भए, मानौं, त्यो जल्ने क्रिया एक घण्टासम्म रहे, त्यति समयमा त करोडौं रूपकलापहरू नष्ट भइसक्छन् । त्यस देवको ज्वलनशील डोरी आफूसँगै त्यसबेलासम्म ताजा भइराख्छ जब-सम्म नयाँ रूपकलाप हृदय-वस्तुमा उदय भइरहन्छ । यसबाट अर्धचेतन-चित्तको पनि उदय भइरहन्छ । जसरी त्यो डोरीलाई आगोले खाइरहेको हुन्छ, त्यस्तै हृदय-वस्तुको पनि व्यय भइरहेको हुन्छ

र यसको साथै अर्धचेतन-चित्तको पनि व्यय भइरहेको हुन्छ । नयाँ अर्धचेतन-चित्तको उत्पत्तिलाई नै चेतन-चित्तको उत्पत्ति भनिन्छ । यसको निरोधलाई चेतन-चित्तकै निरोध भनिन्छ ।

अर्धचेतन-चित्तको उत्पत्ति र विनासलाई देख्न सकिन्छ जब हृदय-वत्थुको रूपको साथमा ध्यानाभ्यास गरिन्छ । साह्रै सूक्ष्म भएकोले चेतन-चित्तबाट मात्रै छुट्याउन गाह्रो पर्दछ । यसलाई अवलोकन गर्न अभ्यासगत साधनको अभावमा ग्रन्थको आधारमा तर्क गर्न मात्र सकिन्छ तर तार्किकतालाई विपश्यना ज्ञानको ठाउँमा राख्न मिल्दैन । यसलाई कुनै पनि हालतमा प्रज्ञाको विकास भन्न सकिंदैन ।

चेतन-चित्त (विज्ञान) को उत्पत्ति र विनास

अब म ६ इन्द्रियहरूमा चेतन-चित्तको क्रियाकलाप कसरी अगाडि बढ्छ भन्नेबारेमा बताउँछु ।

जब चन्द्रमामा हेर्दछौं, चन्द्रमाको छवि हाम्रो हृदय-वत्थु र चक्षु-आयतनमा सँगसँगै पर्दछ । चन्द्रमाको छविरूपी आलम्बनले जोड्ने चक्षुलाई आक्रमण गर्दछ । यो भुलो र चकमक घोटिएर निस्कने चमकजस्तै हुन्छ । चन्द्रमाको छविबाट उत्तिखेरै त्यहाँ चक्षु-विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । त्यस्तै गरेर मनमा पनि चन्द्रमाको छविले अत्यधिक प्रभाव पार्दछ र मनोविज्ञानलाई हल्लाइदिन्छ । पानी बोकेको बादलको कारण उत्पन्न बिजुली चम्कने घटनासित यो कति पनि फरक हुँदैन । जब चेतन-चित्तको उदय हुन्छ, अर्ध-चेतन चित्तको विलय हुन्छ । चक्षु-विज्ञानले चक्षु-आयतनमा ठाउँ ओगट्छ र मनोविज्ञानको प्रकाश हृदय-वत्थुमा स्पर्श भएको कारणले प्रतिक्रिया गर्दै चन्द्रमाको छवि ग्रहण गर्ने कार्य पूरा गर्दछ । जबसम्म चक्षु र चन्द्रमाको सम्पर्क भइरहन्छ यो क्रिया चालु नै रहन्छ । जब चन्द्रमाबाट चक्षु हट्छ, त्यस चेतन-चित्तका सबै इकाइहरू लोप हुन्छन् । अज्ञानीले मात्र चन्द्रमालाई देख्दैछु भनेर विचार गर्दछ । वास्तवमा यो त आँखा र मनमा परेको चेतन-चित्तको फिलिक्क मात्र हो । सत्काय-दृष्टि 'म' भन्ने धारणामा अल्झेको हुन्छ जुन चेतन-चित्तमा निर्भर हुन्छ ।

बिजुली चम्केको प्रकाश लोप भएपछि अन्धकार छाउनेजस्तै चेतन-चित्तको लोप भएपछि अर्ध-चेतन चित्तले हृदय-वत्थुमा ठाउँ पाउँछ । अज्ञानी व्यक्तिहरूले ‘म अहिले चन्द्रमा देखिदैन नि’ भनेजस्तै ‘देखिदैन’ भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ । वास्तवमा सत्काय-दृष्टिको कारणले नै मानिसहरू त्यस्तो सोच्दछन् । यदि चन्द्रमालाई देखेको ‘व्यक्ति’ त्यहाँ हुँदो हो त त्यो व्यक्ति ‘देखिनु’को लोप भएलगत्तै मरिसक्नु पर्ने हो । यो त अज्ञानीलाई भ्रान्तिले छोपिराखेको अवस्थाले गर्दा मात्र हो ।

सम्यक-दृष्टिसहितका वा आर्यजनहरूले मात्र वस्तुस्थितिलाई जस्ताको तस्तै देख्दछन् । आँखा र चन्द्रमाको सम्पर्क हुनेवित्तिकै चेतनाका क्षणहरू प्रादुर्भाव हुन्छन् । त्यसकारणले मात्रै चन्द्रमा भनिने रूप पदार्थलाई देखेको हुन्छ । त्यस क्षणिक चेतन-चित्त आकासमा बिजुली चम्केभैं शरीरभित्र फिलिक्क देखा पर्दछ । यो चेतना बिजुली चम्केको जतिकै क्षणमा लोप पनि हुन्छ । यस कुरालाई भ्रमित नभएकाले दृष्टिगत गरेका हुन्छन् ।

आकासमा बिजुली चम्केको उदाहरणमा, बादल बिजुली होइन न त बिजुली नै बादल हो । बादल भनेको बादल नै हो, बिजुली भनेको बिजुली नै हो । बादलको जुधाइपछि बिजुली चम्किन्छ, त्यो पनि क्षणिक मात्र । यसरी चम्केको बिजुली फेरि बादलभित्र पस्दैन । न त त्यो कहीं जान्छ । यसको लोप मात्र हुन्छ । यसरी नै अन्य ६ प्रकारका चेतन-चित्तलाई पनि यही उदाहरणद्वारा बुझ्नुपर्दछ ।

‘आकासमा बिजुली चम्केभैं, सबै वस्तुहरू चाहे त्यो नाम होस् वा रूप, बिजुलीभैं हेतु जुरेपछि उत्पन्न हुन्छन् । बिजुलीकै गतिमा छिटै तिनको लोप पनि हुन्छ ।’

(विसुद्धिमग्ग)

आँखाको फिमकाइको बेलासम्म देखिने भन्ने कुरा क्षणभरको लागि रोकिन्छ । चक्षु-विज्ञानको अनिरन्तरता बुझाउने यो प्रयोगात्मक उदाहरण हो । देखिने र नदेखिने भन्ने कुरा विलकुल प्रमाणिक छ । अधिकै उदाहरणलाई बुझौं, बिजुली बिजुली नै हो र बादल बादल नै ।

चेतन-चित्तले बिजुली चम्केकोसित समानता राख्दछ । यसको शिघ्र उदय हुने क्षण र शिघ्र व्यय हुने क्षणलाई बुझ्नुहोस् ।

दिउँसो दृष्ट वस्तु चक्षु-आयतनको क्षेत्रभित्र जहिलेसुकै पनि पर्दछ । यसैले हामीलाई भान हुन्छ कि हामीले नै तिनलाई एकनाससित देखिरहेका छौं । तर यदि तपाईं एकाग्र हुनुभयो भने तपाईंले चेतन-चित्तको निरोधलाई अर्को वस्तुमा ध्यान दिएको क्षणसम्म मात्र देख्नुहुनेछ । यही किसिमले कानमा, नाकमा, जिब्रोमा र कायम ग्रहण हुने प्रक्रियालाई दृष्टिगत गर्न सक्नुहुनेछ ।

जब कानको परिधिभित्र विभिन्न प्रकारका आवाज पर्दछ, त्यसको प्रभाव मनो-आयतन र श्रोत-आयतनमा पर्न जान्छ । त्यसबेला चेतन-चित्तको ऋट्ट उदय हुन जान्छ तर त्यस आवाज नहराएसम्मको लागि मात्र । अनि त त्यो श्रोतविज्ञान पनि लुप्त हुन्छ । यसरी उदय र व्ययको प्रक्रियाले श्रोत-विज्ञानको निरन्तरता स्थापना हुन्छ ।

निदाएको बेलाबाहेक पाँचै इन्द्रियहरूमा इन्द्रिय स्पर्श भइ नै राख्दछ । कुनैले पनि एक अर्कोमा सँगसँगै त्यही बेला स्पर्शको प्रभाव दिन सक्दैन । सम्बन्धित इन्द्रियले चेतन-चित्तलाई जुनसुकै बेला पनि प्रभाव उत्पन्न गर्न तयार भइरहेको हुन्छ । एक क्षणको लागि पनि उस्तै रहिरहन सक्दैन, उदय भएको प्रत्येक कुरा तुरुन्तै निरोध भइहाल्छ । चेतन-चित्तको यो विशेषतालाई राम्ररी चिन्तन मनन गर्नुभएमा सुस्पष्ट हुनेछ ।

मनोविज्ञानको उत्पत्ति र विनास

चैतसिक मनोविज्ञान अति गम्भीर विषय हो । विज्ञान वा चित्तको चेतना अति क्षणिक हुन्छ र पाँच इन्द्रियहरूबाट स्वतन्त्र भएर यसको उदय हुन्छ । यहाँ आधारभूत कुराको मात्र चर्चा हुनेछ । जब पाँच इन्द्रियद्वारको माध्यमद्वारा बाह्य आलम्बनबाट उत्प्रेरित भएर विज्ञान (चेतन-चित्त) मनमा फिलिक्क उत्पन्न हुन्छ, यसले तिनको पहिचान मात्र गर्दछ । चेतन-चित्तले आकासमा बिजुली चम्केभैं गरी काम गर्दछ, जसले अन्धकारमा जमिनलाई क्षणिक कालसम्म देख्न सक्ने प्रकाश

दिन्छ । त्यस्तैगरी आयतन र आलम्बनबीचको स्पर्शबाट इन्द्रियजन्य विज्ञानको उत्पन्न हुन्छ । तिनले सिर्फ यस्तो यस्तो भनी पहिचानकै काम मात्र गर्दछ । बस, यतिनै । उनीहरूले शरीरलाई क्रियाशील बनाउन सक्दैनन् तर मनलाई यसले कुनै पदार्थको आकार वा रंग अथवा यस्तो आवाज, त्यस्तो गन्ध, यस्तो स्वाद वा यस्तो स्पर्श भनेर जान्न दिने काम मात्र गर्दछ ।

हृदय-वत्थुमा उत्पन्न मनोविज्ञानले मात्र शारीरिक अवयव र मनलाई क्रियाशील पार्दछ । त्यो कार्य पनि तूफान वा बिजुली चम्केभैं द्रुतगतिमा हुन्छ । यसले शरीरका अवयवलाई क्रियाशील पार्दछ, बोलीलाई प्रकट गराउँछ र मनको अवस्थालाई क्रियाशील बनाउँछ । अनि मन अप्रत्यक्षरूपले मनो-आलम्बनमा अवस्थित हुन्छ । यसैलाई 'विचार' भनिन्छ ।

चेतना एक यस्तो शक्ति हो जसले रेलगाडीमा, जहाजमा अथवा विद्युत-गृहमा वाष्पले कार्य गरेजस्तै कार्य गर्दछ । हृदय-वत्थु त्यो शक्ति-उत्पादक केन्द्रभैं हो जहाँबाट नसाहरू शरीरभरि फैलिन्छन् । जसरी विद्युत-गृहले देशभरि तारहरूको माध्यमद्वारा विद्युत प्रसारण गर्दछ । मनमा जबजब विचार जाग्दछ, शरीरमा वायुधातुका रूपकलाहरूको उत्पत्ति गर्दछ । त्यस विचारलाई तुरन्तै अवयवहरूले अंगिकार गर्दछ । जब औंलाको टुप्पामा दुख्छ, मनले त्यस दुखाइलाई तुरुन्त जानिहाल्छ ।

यी उपमाहरूले मनोभौतिक क्रियाकलापलाई दृष्टिगत गर्न सहयोग गर्दछ । यसमा निहित सिद्धान्त नै मूल कुरा हो । यदि रूपलाई देख्दछ तर हेतुद्वारा उत्पन्न तत्वहरूको सिद्धान्तलाई देख्न सक्दैन भने सत्काय-दृष्टिमा भ्रुण्डिन पुग्दछ अनि सत्काय-दृष्टि नै हावी हुन्छ ।

सत्यज्ञानको प्रकाशमा तपाईंले सक्काय-दृष्टिलाई हटाउनुपर्दछ । 'व्यक्ति छ' र 'म छु' र मेरा यी सरोकारका विषय हुन्, यस्तो मेरो काम गराइ हो भनेर मिथ्या-दृष्टिको कारणले तपाईं आफूलाई भ्रमित नपार्नुहोस् । आफूभित्र र आफ्नो वरिपरि मनोभौतिक तत्वहरूले काम गरिरहेको तथ्यप्रति सजग हुनुहोस् । आफूमा कुनै त्यस्तो घटना घटेमा, मनोभौतिक क्रियाकलापहरूले काम गरिरहेका तथ्यलाई पनि दृष्टिगत गर्नुहोस् – ससाना देखि लिएर ठूलठूला रीसका ज्वालालाई पनि ।

हेर्दा, शरीर ठोस हो, सारभूत र अपरिवर्तनीय हो भन्ने लाग्दछ र यसको अनित्यता हाम्रो आँखाबाट ओभेल हुन्छ । कुनै वस्तु परिवर्तन भइरहेको होइन भन्ने कुरा दुईवटा अवस्थाले देखाउँछ । एक, परिवर्तन यति द्रुतगतिमा भइरहेको हुन्छ कि हामी साधारणतया यसलाई दृष्टिगत गर्ने सक्दैनौं र अर्को, वस्तु आफै स्वभावानुसार परिवर्तन हुँदैन । जब तपाईं शून्य स्थानलाई हेर्नुहुन्छ – तपाईं सोच्नुहुन्छ कि यो पनि परिवर्तन हुन्छ किनकि यो परिवर्तन हुने क्रियाकलाप होइन ।

सबै नै नामरूपका क्रियाकलापहरू आँखा भिमिक्क गर्ने समयमा करोडौंको संख्यामा परिवर्तन भएर गइरहेको हुन्छ । तैपनि हामी आँखा भिमिकाउने समयको ख्यालै गर्न सक्दैनौं किनकि यो क्रिया शिघ्र गतिमा हुने गर्दछ । यो हाम्रो शरीर सामान्यरूपले बुझ्न सक्नुभन्दा बढी अचम्म गतिले परिवर्तन हुँदै गइरहेको हुन्छ । यो द्रुत गतिको कारणले निरन्तरताको भ्रम पैदा गर्दछ । यस क्रियालाई यदि सम्यक-दृष्टिले सहित भई तपाईंको वरिपरि उत्पति र विनास भइरहेको कुरामा केन्द्रित गर्न सक्नुभयो भने यस उत्पति र विनास भइरहेको क्रियालाई वा परिवर्तशीलतालाई तपाईंले राम्ररी बुझ्न सक्नुहुन्छ ।

यसलाई एक चित्रणद्वारा पुष्टि गरौं । कल्पना गर्नुहोस्, मानिसको कदको एउटा पानीले भरिएको र सीधा उभ्याइएको टैकी छ । टैकीभित्रको अचल पानीप्रति ध्यान दिनुहोस् । सोच्नुहोस् कि त्यो टैकी अलिकति तपाईंतिर ढल्कंदै छ, माथिको भाग आधा झुचले ढल्कंदै छ । तपाईंले देख्नुहुन्छ कि पानी छचल्किंदै जम्मै पानीको परिमाण तपाईंतिरै खनिंदै छ । अर्को चित्रण, त्यस पानीको टैकीलाई उतापट्टि घचेटिंदै छ, पानी तपाईंतिर होइन अर्कोतिर ढल्किंदै छ । यदि तपाईंले त्यस टैकीलाई अलिकति चलाइदिनुभयो वा धाराको टुटी खोलिदिनुभयो भने तपाईंले पाउनुहुनेछ कि पानी चलायमान हुन्छ । त्यहाँ ठोसपना र पानीको परिमाणमा कति पनि परिवर्तन हुँदैन । यही उपमालाई शरीर निर्माण कार्यमा प्रयुक्त नामरूपको क्रियाकलापमा प्रयोग गर्नुहोस् र तिनको परिवर्तनशीलतालाई बुझ्नुहोस् ।

त्यसैले भन्न सकिन्छ, नामरूपको क्रियाकलाप भनेको एउटा

प्रक्रिया मात्र हो । त्यसमा कुनै सारभूत तत्व छैन । त्यसमा एक अणुको परिमाणमा पनि स्थिरत्व र ठोसपना छैन । त्यसैले त्यस टैकीमा भएको पानीभैँ परिवर्तन हुने खालका छन् । यसले वस्तुको अनित्य स्वभावलाई भल्काउँछ र परिवर्तनको द्रुततर गतिलाई पनि बुझाउँछ ।

अब म प्रक्रिया वा गतिको द्रुततालाई चित्रण गर्दछु । जब तपाईं ओछ्यानबाट उठनुहुन्छ, मनमा उत्पन्न (वायोधातु)को कारण तपाईंको चेतन-चित्तले तपाईंलाई सम्पूर्ण शरीरलाई चलाउन प्रेरित गर्दछ । जवन-चित्तको कारणले जब त्यो तत्व (धातु) को उदय हुन्छ, पहिलेको सुताइको आसन जुन अस्थायी हो तुरुन्तै रोकिन्छ । त्यतिखेर सुताइको त्यो आसनको अवस्थाका मांसपेशीहरू एवं तन्तुहरू तुरुन्तै निष्क्रिय हुन्छन् ।

सुताइको आसनबाट बसाइको आसनमा आउँदा आएको परिवर्तनलाई दृष्टिगत गर्नुहोस् । अविकसित मनले यस परिवर्तनलाई देख्न अझ बढी कठिन हुन्छ कारण त्यस परिवर्तन शिघ्रातिशिघ्र हुन्छ । त्यसलाई छालाको आँखाले देख्न त परै जाओस् । यसलाई विपश्यना ज्ञानले मात्र देख्न बुझ्न सकिन्छ । विपश्यना ज्ञानद्वारा पनि घटनाको परिवर्तशीलताको द्रुततालाई हजारको एक भागलाई पनि पक्रन सकिंदैन । मानिसका सामान्य ज्ञानले शारीरिक गतिलाई नियन्त्रण गर्ने वायुधातुको कामलाई मात्र बुझ्न सकिन्छ । उनीहरूले हामीलाई उड्ने सामर्थ्यता प्रदान गर्न सक्दैनन् ।

असामान्य शक्ति (Supernormal power) भएको व्यक्तिको इच्छाशक्ति (चेतन-तत्व)ले मात्र वायुधातुको शक्तिको द्रुततालाई जान्न सकेको हुन्छ जसले शरीरलाई हावामा राख्न सक्षम हुन्छ । उब्बेग प्रीति (माथि उठ्ने) गुणले युक्त व्यक्तिले मात्र हावामा भुवाभैँ वा बादलभैँ तैरिन सक्दछ । दुवै स्थितिमा इच्छाशक्ति (चेतन-तत्व)ले मात्र असामान्य क्षेत्र पाएको हुन्छ । असामान्य क्षेत्रको अर्थ वायुधातुको शक्तिलाई काम गराउने इच्छासहितको शक्ति हो । चार महाभूत धातुहरूमा, जलधातु र पृथ्वी धातुको मात्र वजन हुन्छ । मानव शरीरमा यिनै दुई धातु मिलेर ५०-६० किलोको तौल कायम हुन्छ । जब उब्बेग प्रीति वा असामान्य

क्षमताको कारणले उत्प्रेरण (जवन)को उदय हुन्छ, वायुधातुले शरीरलाई माथि उठाउँछ र भारविहीनताको अवस्था प्राप्त हुन्छ । यसमा प्रयत्न नै गर्नुपर्दैन । शरीर हावामा बेलुनजस्तै हलुको भएर माथि उड्न थाल्दछ । बेलुनको उडानको गति ध्यानको उडानको गतिभन्दा अलि कम नै हुन्छ । उत्प्रेरण (जवन)को शक्तिलाई, वायुधातुमा निहित रहेको विशेषतालाई र रूपको क्रियाकलापको परिवर्तनशीलतालाई बुझाउन यो कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको हो ।

‘जवन (उत्प्रेरण)को उपस्थितिको माध्यमद्वारा मनमा उत्पन्न वायुधातुको कारणले शरीर हिंड्छ, उभिन्छ र बस्छ ।’

वायुधातुलाई बन्दुक पड्काउँदा कुनै भाँडो विस्फोटन भई फुटेकोसँग तुलना गर्न सकिन्छ । कुनै कार्य गर्नको लागि मनलाई प्रेरित गर्दछ काम गर्ने इच्छा जगाउँछ र यसले शरीरका विभिन्न अवयवहरूलाई संचालन गर्दछ । गतिको रूपकलाप गुण शरीरका ती अवयवहरूमा पैदा हुन्छ र इच्छित गतिसहित काम गर्दछ । यो क्रियालाई वाष्प इन्जिनमा पानी तताउने भाँडोबाट निस्केको वाष्पसँग पनि तुलना गर्न सकिन्छ । यही वाष्पले इन्जिनको सिलिण्डर र पंखाजन्य यन्त्रलाई शक्ति प्रदान गर्दछ ।

जवन र यसको काम

अब म जवनको कार्यबारे बताउँछु । रेलगाडीमा भएको पानी तताउने भाँडो हृदय-वत्थुजस्तै हो, वाष्पशक्ति जवन जस्तै हो तर वाष्पशक्तिले एकबाजी मात्र धकेल्ने शक्ति राख्दछ भने जवनले लगातार सात क्षणसम्म धकेल्ने काम गर्दछ । जवन भनेको चेतनाको द्रुततर प्रक्रिया हो । यसको सात धक्काले शरीरमा रूपकलापको गतिविधिलाई पानीभित्र भएको ठूलो विस्फोटले जस्तै चलायमान गर्दछ । यसरी पानी तीव्र गतिले चलायमान भएजस्तै नभइकन जवन-चित्तचाहिँ चेतनाको नियन्त्रणमा हुन्छ । यसलाई विज्ञप्ति रूपले भरपुर सहयोग गरेको हुन्छ । त्यसैले शरीरका अवयवहरूको संचालन उद्देश्यसहितको, समन्वयी र नियमित हुन्छ । आँखा भिम्काउने समयभित्रमा जवनचित्त करोडौं

पटक उब्जिसक्छ । विभिन्न प्रकारका वायोधातुका तत्वहरू शारीरिक हलनचलनमा प्रयुक्त हुन्छन् । हिड्ने क्रियालाई नै लिनुहोस् । मानिस हिँड्दा, प्रत्येक पाइलामा विभिन्न प्रकारका वायोधातुले शरीरभरि कार्य गरिरहेका हुन्छन् । यी विभिन्न प्रकारका वायोधातुको तत्वहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्य जवन-चित्तले नै गर्दछ । यिनीहरूको आश्चर्यजनक गतिले नै शारीरिक क्रियाको कार्यान्वयन र समन्वयलाई प्रभावित पार्दछ ।

जब जवनले 'टाउको उठाऊ' भन्ने सन्देश पठाउँछ, टाउकोमा विद्यमान पहिलेको रूप मरेर जान्छ ताकि नयाँ रूपलाई बाटो मिलोस् । जस्तै कि आतसबाजीको वस्तु जब सल्किन्छ अनि त्यसको विस्फोटन हुन्छ । त्यस समयमा आतसबाजीको वस्तुमा विद्यमान रहेको ठण्डा रूपलाई उष्ण रूपले विस्थापित गर्दछ । ताप त्यस ठण्डा स्थानबाट प्रारम्भ हुन्छ जहाँ सल्किने काम भएको छ र सम्पूर्ण आतसबाजीको वस्तुभरि फैलिन्छ । जब तापको तत्व (अग्नि धातु) मा परिवर्तन आउँछ, योसँग सम्बन्धित सबै रूपकलापहरूमा पनि परिवर्तन आउँछ । अतः पृथ्वी र वायोधातु आफ्ना रंग, गन्ध, रस र ओज गुणसहित विनास भएर जान्छन् जब शीतत्वको विनास हुन्छ । परमार्थतः गरम रूपधातु आतसबाजी वस्तुको सम्पूर्ण रूप नयाँ भएर उब्जिन्छ जब ठण्डा रूपकलापको विनास हुन्छ ।

धारणाको निरन्तरताको जब गुम हुन्छ, मानिस मर्दछ भनी मानिसहरू भन्दछन् । जस्तैकि उसको भौतिक मृत्यु दृष्ट हुन्छ । बनाइको तात्पर्य नयाँ नामरूपको क्रियाकलाप सुरु हुन्छ जब पुरानो कलापको विनास हुन्छ । यसैलाई 'मरण' भनिन्छ । यी क्रियाकलापहरूको निरन्तररूपमा विनास हुनुलाई नै 'निरोध' अथवा 'भङ्ग' भनिन्छ । जब व्यक्तिले यी क्रियाकलापहरूको निरोधरूपी परमार्थ-सत्यलाई साक्षात्कार गर्दछ अनि उसलाई सम्यक ज्ञानको प्राप्ति हुन्छ । अभिधम्मका ७ वटै पुस्तकलाई पढिसकेतापनि वा जीवनभर परमार्थ-सत्यबारे बताउने गुरु भई टोपले तापनि जबसम्म उसले सम्यक-ज्ञान प्राप्त गरेको हुँदैन, ऊ विद्वान् मात्र हुनसक्छ, प्रज्ञावान हुन सक्दैन । ती क्रियाकलापहरूको उत्पत्ति र विनासलाई अनित्य, दुःख र अनात्मको व्याख्याता भए पनि

प्रत्यक्ष ज्ञानद्वारा अनुभूत नगरेसम्म जीवनभरि सबै व्यर्थ नै सावित हुन्छ ।

अब म विज्ञानको उत्पत्ति र विनासबारे केही बताउने छु । यिनले हृदय-वत्थुलाई र सम्पूर्ण शरीरलाई क्रियाशील पारिराखेका हुन्छन् । यहाँ पनि रेलगाडीको उपमा उपयोगी सिद्ध हुन्छ । वाष्प इन्जिनको निर्वाध संचालन र यसको एक धक्का पछि अर्को धक्काको धकेलाई र सुस्ताइबाट इन्जिनले काम गरिरहेको छ भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्दछ । यस घटनाले क्रियाकलापहरूको उत्पत्ति र विनासको प्रक्रियालाई बुझ्न मद्दत गर्दछ । बिजुली चम्केको उदाहरणलाई अर्को उपयोगी उपमाको रूपमा लिन सकिन्छ । हृदय-वत्थु बादलको रूपमा हुन्छ, विज्ञान बिजुली चम्केकोको जस्तै हो जुन क्रमैसित घटित हुन्छ र अनि तुरुन्तै लोप पनि हुन्छ ।

वाष्प इन्जिनरूपी उपमाले खासगरी शारीरिक संचालनदेखि लिएर अन्य ससाना आँखाको परेलीको संचालन क्रियासम्म बुझ्नलाई मद्दत गर्दछ र निरन्तररूपमा उत्पत्ति र विनास हुँदैगरेको विज्ञानको क्रियाशीलतालाई दृष्टिगत गर्न पनि सहायकको भूमिका खेल्छ । शारीरिक हलनचलन मात्र होइन वाचिक र मानसिक क्रियाकलाप पनि यसअन्तर्गत आउँछन् ।

‘बिजुली चम्केको’ उदाहरणले विज्ञानको फिल्टको ६ वटै इन्द्रियद्वारहरूमा प्रज्ञप्त हुने कुराको दृष्टिगत गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । शरीरभित्र यी फिल्टकाहरूको गहन प्रभाव र उनीहरूको उदय र व्ययलाई ‘बिजुली चम्केको’सँग तुलना गर्न सकिन्छ । जवनको सात धक्का असाध्यै शिघ्र हुन्छ, त्यसैले ग्रन्थको अनुशरण मात्र गर्नुभन्दा अभ्यासगत उद्देश्यको लागि आँखा फिमिक पार्ने बेलासम्ममा जवनलाई एक बाजी मात्र घटेको घटना भनी मानेर अगाडि बढ्न सकिन्छ । यसरी बुझ्दा सरल हुनेछ ।

बिजुली चम्किंदा यसको उदय र व्यय (उत्पत्ति र विनास)लाई आँखाले देख्न सकिन्छ । तर अर्ध-चेतन चित्तको क्षणहरूको बीचबीचमा उत्पन्न र विनास भइरहने जवन-चित्तलाई देख्न जान्न सकिंदैन ।

विज्ञान (चेतन-चित्त) द्रुततर गतिमा उत्पति र विनास भएर गइरहने हुनाले हामी भिल्कोलाई निर्वाध हो भन्ने कुरा सोच्दछौं । वास्तवमा जवन-चित्तको उत्पतिलाई अर्ध-चेतन मनको निष्क्रिय क्षणको बेला वाधा दिएको हुन्छ । निरोध हुँदा यस अनिरन्तरतापूर्वक हुने क्रियाकलापहरूलाई चित्रण गर्ने कुनै व्यावहारिक उदाहरण छैन । तत्तत् क्षण उत्पन्न हुने मनका विभिन्न आलम्बनहरूबाटै यसलाई बुझ्नुपर्दछ । एक पाइला मात्र चालेको बेलामा पनि अनेक कुराहरू मनमा खेल्छन् । नयाँ विचार मनमा पलाउनेवित्तिकै पहिले मनमा रहेको विषय मृतप्रायः हुन्छ र बिलाउँछ । आफ्नै जवन-चित्तसँगै प्रत्येक वस्तु आश्रित हुन्छ । त्यसैले हिँड्दाहिँड्दै जब विविध विचारहरू मनमा खेल्दछन्, हामी देख्दछौं कि ती उड्दै गरेका विभिन्न विचारहरूले जवन-चित्तलाई वाधा दिँदाको वाधक क्षणको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । कुरा गर्दाखेरिको प्रक्रियालाई पनि विचार गर्नुहोस् । प्रत्येक शब्दको उच्चारणसँगै त्यहाँ कम्तीमा पनि एउटा जवन-चित्तको उत्पति हुन्छ र अर्को शब्दको उच्चारण हुने वित्तिकै त्यो उत्पन्न जवनको विलय हुन्छ । त्यस्तैगरी प्रत्येक विचारको उदय त्योभन्दा अगाडिको विचारको निरोध भएपछि नै हुने गर्दछ ।

वेदना, संज्ञा र संस्कारको उत्पति र विनास

हामीले चाल्ने प्रत्येक पाइलामा अथवा केही कुरा देख्दा वा सुन्दा, सुख वा दुःखको क्षणहरू हामीमा उदय हुन्छ । त्यसलाई 'वेदना' भनिन्छ । प्रत्येक वेदनाको उदय हुन्छ र व्यय पनि हुन्छ अनि नयाँ वेदनाको पनि उदय-व्यय हुन्छ । 'यो मैले देखेको', 'यो मैले सुनेको' आदि आदि संज्ञाहरूको पनि उत्पति र व्यय हुन्छ । त्यस्तै फेरि नयाँ संज्ञाहरूको पनि उत्पति र विनास हुन्छ । दायौं पाइला चाल्दा उत्पन्न भएको संज्ञा बायाँ पाइला चाल्दा उक्त संज्ञाको विनास हुन्छ । यस्तै यस्तै ।

प्रत्येक क्षण शारीरिक, वाचिक वा मानसिक क्रियाकलापहरू भइरहन्छन् । यसको अर्थ प्रतिक्षण अनेक चेतनाहरूको उत्पति र विनास भइरहने हुन्छ ।

- क) वितर्क (applied thought) को उत्पत्ति र विनास,
- ख) वीर्यको उत्पत्ति र विनास,
- ग) आनन्द र मुस्कानको उत्पत्ति र विनास,
- घ) केही गर्ने इच्छाको उत्पत्ति र विनास,
- ङ) कामरागको उत्पत्ति र विनास,
- च) क्रोध तथा घृणाको उत्पत्ति र विनास,
- छ) मान (अहंकार)को उत्पत्ति र विनास र
- ज) श्रद्धाको उत्पत्ति र विनास इत्यादि ।

यस्ता चेतनाहरूलाई दृष्टिगत गर्न सकिन्छ । यथार्थतः देख्ने सम्यक-दृष्टिको अभाव भएमा सत्काय-दृष्टितिर घचेट्दै लगिने हुन्छ । निरीक्षणबाट प्राप्त सम्यक-दृष्टिको ज्ञानद्वारा अनेक ज्ञानको विकास गर्दछ । यी घटनाहरूको उत्पत्ति लाई ‘समुदय’ भनिन्छ र तिनको विनासलाई ‘निरोध’ भनिन्छ ।

यी स्कन्धहरूको निरोधतिर लैजाने अभ्यासको लागि रूपस्कन्धको सम्बन्धमा जे जति भनिसकिएको छ, तिनलाई यहाँ पनि लागु गर्न सकिन्छ ।

चार नामस्कन्धमा निहित आकर्षण र खतरा (दोष)

अब म ती चार नामस्कन्धको बारेमा र तिनबाट पाइने आकर्षण र खतराको सम्बन्धमा केही बताउँछु ।

वेदनाबाट पाइने आकर्षण र खतरा (दोष)

आफूले चाहेको कुरा पाउँदा, अथवा खोजेको कुरा भेट्टाउँदा, अथवा आसा गरेको कुराको अनुभूति हुँदा, मानिस खुसी हुन्छ । यस्तो अनुभूतिबाट पाएको सुख आनन्दलाई वेदनामा सन्तुष्टि पाएको भनिन्छ । चारै नामस्कन्धको अनित्यता, दुःखता वा असन्तुष्टि र अस्थिरता नै तिनीहरूबाट आउने खतरा हुन् ।

माथि रूपस्कन्धबाट पाइने सन्तुष्टि र खतरामा दिइएको विषालु मासुको उदाहरण यहाँ पनि सान्दर्भिक हुन्छ । बुद्धशासनमा रहन पाएको

पूर्वजन्मको अवसर, बहुसंख्यकको लापर्वाही सोच र कर्मका कारणले चार अपायलोकबाट बच्न नसकेको अवस्था नै चार नामस्कन्धका आकर्षण र खतराका उपमा हुन् । कामच्छन्दको पञ्जामा जकडिएको कारणले अज्ञानीहरू लोभ, द्वेष र मोहद्वारा थिचिएका हुन्छन् । उनीहरू सत्काय-दृष्टिको दलदलमा घसिएका हुन्छन् र नरकको खाडलमा जानको लागि टिकट काटिसकेका हुन्छन् ।

नाम र रूपस्कन्धका खतराहरू अनित्य दुःख र अस्थिरताका विशेषता नै हुन् । तर नामको अनित्यता अभ्र गहिरो र द्रुततर हुन्छ । यसकुरालाई माथि वर्णित यिनका क्रियाकलापहरूको उत्पत्ति र विनास सम्बन्धी कुराले स्पष्ट पारिसकेको हुनुपर्दछ ।

अब म वेदनाको अनित्यताको कारणले उत्पन्न हुने दवावबारे बताउन चाहन्छु । सबै मानिसहरू कुनै न कुनै बेला मनुष्य, देव र ब्रम्हलोकमा जन्म पाइसकेका हुन्छन् । त्यहाँ उनीहरूले भरपुर मात्रामा कामसुख भोगिसकेका छन् । ब्रम्हलोकको गौरवको पनि उपभोग गरिसकेका छन् । तर पनि मृत्यु हुनैपर्ने हुनाले मृत्युले कुनै पनि अंश बाँकी नराखिकन निर्मतापूर्वक जन्मलाई घुटुक्क निलिदिएको हुन्छ । अतः कसैले पनि पूर्वजन्मका सुखभोगहरूलाई स्मरण सम्म पनि गर्न सक्दैनन् । वेदनाको अनित्य स्वभाव यस्तो हुन्छ । वर्तमान जन्ममा पनि सुखकै पछि भागदौड गरिरहेका छन् जसले उनीहरूलाई दुःख मात्रै दिन्छन् । सुख वेदनाप्रतिको लालसाले अनगिन्ती जन्मलाई निरन्तरता मात्र दिन्छ । उनीहरू आफूलाई यस्ता सुखको अस्थिरताको दास बनाइरहेका हुन्छन् । यसबाट ज्ञात हुन्छ कि मानिसहरू कसरी वेदनाको अनित्य स्वभावबाट सताइएका हुन्छन् ।

अब कसरी वेदनास्कन्धको कारणले सत्वलाई दुःखद्वारा सताउँछ भन्नेबारे बताउँछु । यहाँ दुःखका तीन पक्ष हुन्छन् –

१) दुःख दुःख –

शारीरिक र मानसिक अशान्तिबाट हुने दुःख ।

२) संस्कार दुःख –

संस्कारित (संस्कृत) हुनुबाट आउने दुःख ।

३) विपरिणाम दुःख –

परिवर्तशीलता वा अस्थिरताबाट उत्पन्न दुःख ।

पहिलो प्रकारको दुःख त सुस्पष्ट नै छ । यसलाई अरु व्याख्या गर्नुपर्ने जरूरत छैन । वर्तमान जन्ममा अनुभूत गरिरहेका सुखद् वेदनाहरू कुनै बाह्य तत्व वा शक्तिबाट पाइएको होइन । यसको खासकारण त यसलाई पाउन मानिसले पूर्वजन्ममा गरेको पुण्यकर्म जस्तै दान, शील र भावना हो जसको फल यस जन्ममा सुखद् अनुभूति बनी प्रकट भइरहेको छ । पूर्वजन्ममा सम्पादन गरिएका ती पुण्यकर्महरूले आजको सुखद् स्थितिलाई जनित गरिदिएका हुन् । यस जीवनमा अनुकूल परिस्थिति आएता पनि सुखको भोगलाई अझै पनि निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ किनकि सुख भन्ने कुरा तपाईंको नामरूपमा विद्यमान हुँदैन । प्रायःजसो त सुखद् वेदनाले तपाईंलाई छल गरेको हुन्छ जब तपाईं त्यसबाट आनन्द लिन खोज्दै हुनुहुन्छ । यसको कारण तपाईंले वास्तविक सुखद् वेदनाको अनुभव त्यतिबेला मात्र गर्न सक्नुहुन्छ जब तपाईंको ६ इन्द्रियमा ठक्कर दिन्छन् । तिनीहरूले सुखद् वेदनाहरू अति क्षणिक हुन्छन् त्यसैले ती दुःख दिने खालका नै हुन्छन् । यसैलाई संखार दुःख (संस्कार-दुःख) भनिन्छ ।

तपाईं कतिन्जेल आफ्ना धन-सम्पत्तिलाई आफूसितै राखिछोड्न सक्नुहुन्छ ? धन सम्पत्तिको स्वभाव त घट्दै जानु वा विनास हुनु हो । वातावरण र परिस्थिति त्यस्तै रहेमा तुरुन्तै त्यसको विनास हुनसक्छ । धन आफूसित रहेमा पनि तपाईं आफ्नो स्वास्थ्य र धनको उपभोग गर्ने क्षमताबारे के भन्नुहुन्छ ? अहिले वर्तमानमा नै तपाईं अन्धो हुन पुग्नुभएमा पृथ्वीमा भएको सुन्दरभन्दा सुन्दर कुरा तपाईंको लागि व्यर्थ हुनेछ । तपाईंको अन्य इन्द्रियहरूको अवस्था पनि त्यस्तै छ । जे भए पनि मर्दा त आफ्ना सबै श्रीसम्पत्ति त्यागेर जानुपर्ने नै हुन्छ । त्यसैले तपाईं भावी जन्महरूमा समेत अटुट सुखको चाहना राख्नुहुन्छ । तपाईंले पुण्यकर्महरू जस्तै दान शील र भावना गरेर पुण्य आर्जन गरी सुखलाई कायम राख्न चाहनुहुन्छ । यी सबै कर्महरू सुखलाई यथावत् राख्न गरिने प्रयत्नहरू हुन् । त्यसैले भिक्षुले पनि पुनर्जन्मको दुःखलाई कायम राख्न प्रयत्न

गर्दछ भने साधारणजनको त कुरै नगरौं । जीविका चलाउनु पनि त्यतिकै दुःखदायी छ । इच्छा पूर्तिकोलागि गरिने दौडधुप पनि त्यतिकै दुःखदायी हुन्छ । अनैतिक किसिमले इच्छापूर्ति गर्न खोजेमा दुःख त अभ्र बढ्छ । कुकर्मले नरकको ढोका खोलिदिन्छ । यही नै वेदनाका खतराहरू हुन् ।

संज्ञाबाट पाइने आनन्द (आकर्षण) र खतरा (दोष)

संज्ञाबाट पाइने आनन्द विशेषरूपले ठूलो छ । किन र कसरी ठूलो छ त ? संज्ञाले खास क्षमता वा सामर्थ्य वा भुकाव प्रदान गर्दछ । यसले मानिसलाई उच्चस्तरको दक्षता प्रदान गर्दछ र कुशाग्र बनाउन पनि सक्छ तर यो गुणले मानिसलाई अति अहंकारी र घमण्डी बनाइदिन सक्छ । संज्ञाले पूर्वाग्रही र पक्षपाती पनि बनाइदिन सक्छ । सफलताले फुलेर ऊ संसार नै पाएँ भन्ने रित्तो विश्वासमा मस्ख्र पर्दछ तर वास्तवमा उसलाई नै संसारले बन्दी बनाइदिएको हुन्छ । संज्ञाको आनन्द (आकर्षण)ले उसलाई इन्द्रिय सुखको दलदलमा फसाइदिन्छ जहाँबाट ऊ नरक-कुण्डमा फालिन पुग्दछ ।

संज्ञाको खतरा (दोष) त्यसको अनित्यतामा हुन्छ । कुनै इष्ट घटना घटित भइरहेको बेला मात्र संज्ञाको विशेषतालाई अनुभूत गर्न सकिन्छ । नभए संज्ञाबाट सुख प्राप्त हुँदैन । इन्द्रियालम्बनहरू कहिल्यै पनि स्थिर हुँदैनन् । तिनीहरूले कसैलाई पनि अटुटरूपमा सुखको अवस्थामा राख्न सक्दैनन् । यहीनिर संज्ञाको खतरा (दोष) देखिन्छ । वेदनामा जे भनिएको छ, त्यही संज्ञामा पनि लागु हुन्छ ।

संस्कारबाट पाइने आनन्द (आकर्षण) र खतरा (दोष)

जब तपाईं कुनै दृष्ट रूप देख्नुहुन्छ, त्यो कि त तपाईंलाई मनपर्ने हुनसक्छ कि त मन नपर्ने हुनसक्छ । यसलाई 'चक्षु-स्पर्शबाट प्राप्त वेदना' भनिन्छ । जब कुनै आवाज सुन्नुहुन्छ, त्यो पनि तपाईंलाई कि त मनपर्ने कि त मन नपर्ने हुनसक्छ । यसलाई 'श्रोत-स्पर्शबाट प्राप्त वेदना' भनिन्छ । त्यस्तैगरी गन्धले 'गन्ध-स्पर्शबाट प्राप्त वेदना',

रसले 'जिह्वा-स्पर्शबाट प्राप्त वेदना', कायले 'काय-स्पर्शबाट प्राप्त वेदना' र विचारले 'मनो-स्पर्शबाट प्राप्त हुने वेदना' को अनुभूति दिन्छ । सत्काय-दृष्टिले यी सबै क्रियाकलापलाई 'म' भनेर स्वीकार गर्दछ तर सम्यक-दृष्टिले यिनलाई सिर्फ क्रियाकलाप मात्र हुन् अरु केही होइन भनी बोध गराउँछ ।

कुनै इष्ट आलम्बनले कुनै पनि ६ आयतनहरूमा ठक्कर दिँदा सुखद् वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ । अनि मात्र सुखद् संज्ञाको उदय हुन्छ । जब स्पर्श छुट्छ, सुखद् वेदना र सुखद् संज्ञा पनि विनष्ट हुन्छ । कुनै पनि ६ इन्द्रियहरूमा स्पर्शका कारणले कसरी सुखद् वा दुःखद् कुराको अनुभूति हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्टसित हेर्न वा थाहा पाउन सकिन्छ । तिनीहरूलाई निरीक्षण गर्नुहोस् अनि तपाईंले तिनको सुख दिने पक्षलाई र तिनको खतरा (दोष) लाई बुझ्नुहुनेछ ।

अतः अन्ततोगत्वा, सबै मानिसहरू सुख दिने स्पर्शको पछि दौडिरहेका छन् । उनीहरू कुनै ६ इन्द्रियद्वारमा कुनै सुखद् स्पर्श पाइन्छ कि भन्ने आसमा रहेका हुन्छन् । यी कुरा मनुष्य वा पशुलोकमा समानरूपले लागु हुन्छ ।

यान्त्रिक मानवको दृष्टान्त

अब म संस्कारको उत्पत्ति र विनासबारे केही दृष्टान्त पेस गर्दछु । मानिलिऔं, कुनै मानिसको असामान्य शक्तिद्वारा निर्मित एउटा यान्त्रिक मानव छ रे । त्यो मानिसले ध्यानको माध्यमद्वारा यस्तो शक्ति प्राप्त गरेको छ रे । असामान्य शक्तिको सहायताले उसले त्यस यान्त्रिक मानवलाई ६ संवेदनशील इन्द्रियहरू दिए रे जुन ६ वटा ऐनामा प्रतिविम्बित हुन्छन् । ती ६ इन्द्रियहरूले प्रत्येक इन्द्रियजनित काम गर्दछन् । जब त्यस यान्त्रिक मानवको आँखामा त्यस ऐनालाई केन्द्रित गरिन्छ, त्यस यान्त्रिक मानवको आँखामा भएको संवेदशीलता र त्यसको हृदय-वत्थुले एकैपटक काम गर्दछ । त्यसको अवयवहरूलाई नियन्त्रण गर्ने यन्त्रले प्रतिक्रिया गर्दछ । यसरी त्यो यान्त्रिक मानव उठ्छ, बस्छ र मानिसजस्तै हिँड्छ । जब त्यस ऐनालाई हटाइन्छ, त्यसको गति पनि

अचानक रोकिन्छ । यो किन हुन्छ भने, त्यो यान्त्रिक मानवभित्रको 'इच्छा-शक्ति' ऐनाको सम्पर्क हुँदा मात्र प्राप्त हुन्छ । जब आवश्यक सम्पर्क टुट्छ, त्यो गतिको पनि अन्त हुन्छ । त्यो यान्त्रिक मानव त अब बेकामको सामग्री बन्न पुग्छ । हाम्रा अन्य पाँच इन्द्रियहरूमा पनि यसरी नै प्रयोग हुने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

यान्त्रिक मानवको दृष्टान्तबाट हामीले यी तथ्यहरूलाई बुझ्न सक्दछौं । यदि त्यस यान्त्रिक मानवमा दिनभरि नै ऐनाको सम्पर्क स्थापित गरियो भने त्यो हामीजस्तै दिनभरि नै गतिशील भइरहन्छ । यान्त्रिक मानवको त ज्यान हुँदैन न त ऐनाको नै ज्यान हुन्छ । अनुकूल इन्द्रियद्वारमा ऐनाको सम्पर्कमा आएर त्यस यान्त्रिक मानवको शरीरमा जुन प्रतिक्रिया उब्जिन्छ, त्यो त भिन्दै प्रकारको क्रियाकलाप हो जुन प्रष्टै छ । यो प्रतिक्रिया त्यस यान्त्रिक मानवको आफ्नो होइन, न त ऐनाकै हो । यान्त्रिक मानवको चक्षुद्वारले संवेदनशीलता प्रकट गर्न सक्दैन । त्यस्तै ऐनाले पनि सक्दैन । दुवै केही गुणसहितका निर्जीव तत्व मात्र हुन् । यस यान्त्रिक मानवको यान्त्रिक भौतिक वस्तुहरू हामीमा भएको रूपकलाप जस्तै हो । ऐनाचाहिँ ६ बाह्य आलम्बनजस्ता मात्र हुन् । त्यस यान्त्रिक मानवमा जगाइएका संवेदनशीलता चार नामस्कन्ध जस्ता मात्र हुन् ।

सम्यक-दृष्टिको लागि सत्यज्ञान जगाउँदा व्यक्तिलाई बिसंनुपर्दछ अथवा मानवाकृतिलाई नै विस्मृत गर्नुपर्दछ । सिर्फ उदय-व्यय भइरहेकोमा ध्यान केन्द्रित गर्नुहोस् । शरीरमा प्रकट हुने तत्वमा ध्यान दिनुहोस् ।

'हेतुको कारणले क्रियाकलापहरू उदय हुन्छन् र व्यय पनि हुन्छन् । जब ती हेतुहरूको निरोध हुन्छ, सम्बन्धित क्रियाकलापको उदय पनि बन्द हुन्छ ।'

तृष्णाको उत्पतिको हेतु बनेपछि, मनमा तृष्णाको उत्पति हुन्छ । यसले शरीरमा पहिलेका शारीरिक क्रियाकलापहरूलाई पुनर्स्थापना गर्दछ । तृष्णाको उत्पतिको साथसाथै मानसिक र शारीरिक क्रियाकलापहरूमा कर्म, उष्णता, आहार र चित्तको कारणले उत्पन्न रूपले सहित भई

परिवर्तन आउन थाल्दछ ।

एउटा पोखरीमा विष्फोटन भएको कल्पना गरौं र यसले पानीमा उथलपुथल पारेको शक्तिशाली प्रभावलाई विचार गरौं । विष्फोटन र पानीको अन्तर्निहित सिद्धान्तलाई कुनै विकारको उदय हुँदाखेरिको अवस्थामा उपयोग गर्नुहोस् । यसलाई फलदायी बनाउन त्यति सरल हुँदैन तर तरिका वा विधिचाहिँ त्यही नै हो । कोसिस गर्नुहोस् । सफलता यी तीन तत्वमा निर्भर गर्दछ –

- १) उदाहरण उपयुक्त हुनुपर्दछ,
- २) मानसिक र शारीरिक क्रियाकलापलाई जस्तो छ त्यस्तै निरीक्षण गर्नुपर्दछ,
- ३) त्यो अनुभूति सशक्त हुनुपर्दछ जसलाई निरीक्षण गर्नु नै पर्दछ ।

जस्तै कि जब सशक्त विकारको उत्पत्ति हुन्छ, त्यसलाई अनासक्त भावले निरीक्षण गर्नुपर्दछ अनि खानीमा भएको विष्फोटनको उदाहरणलाई यससित मिलान गर्नुपर्दछ ।

जब लोभको उत्पत्ति हुन्छ, व्यक्तिको मुहारमा आएको अभिव्यक्तिलाई एउटा होसियार निर्देशकले भैं अवलोकन गर्न सकिन्छ । त्यो अभिव्यक्ति त्यस व्यक्तिमा उत्पन्न भएको नयाँ उत्पन्न रूपकलापको चयन हो । अर्को शब्दमा भन्दा लोभबाट उत्पन्न मानसिक क्रियाकलापलाई रूपमा आएको अभिव्यक्तिबाट बुझ्न सकिन्छ । आफ्नै मनलाई पनि नियालेमा कुनै भावावेशले ल्याएको मनको अवस्था, जस्तै लोभकै उदाहरण लिऔं, अति प्रष्टसित भल्किन्छ । जब लोभजन्य विषयको उपभोग हुन्छ, अर्थात् स्वादिष्ट भोजन खाइन्छ, तर खानाको समाप्तिपछि वा जब खानाप्रति उठेको घृणाजनित पक्षलाई सम्झिँदा त्यो वस्तुप्रतिको लोभ पनि लोप हुन पुग्छ । लोभ-चित्तको विलय भएको विलकुल प्रष्ट अनुभव हुन्छ । लोभ एक संस्कारजन्य विषय हो र यसको उत्पत्ति र विनास कसरी हुन्छ भन्ने कुरा यसरी बुझ्न सकिन्छ ।

यहाँ एउटा कुरामा सावधानी अपनाइनुपर्दछ । ‘मेरो’ भन्ने

दृष्टिको कारणले यसबारे अन्योलमा नपर्नुहोस् । लोभलाई छुट्टै विषय हो भनेर जान्नुहोस्, व्यक्तिको आफ्नो होइन भनेर पनि जान्नुहोस् । यसरी जब एउटा चित्तलाई जानिन्छ अनि अरु चित्तहरूलाई पनि यस्तै हुन भनेर जानिन्छ । सबै चित्तका चेतनाहरू उस्तै उस्तै किसिमबाट उत्पत्ति र विनास हुन्छन् । जब जब आवश्यक हेतु र प्रत्यय जुर्दछन्, तिनको उत्पत्ति हुन्छ । जब तिनको उत्पत्ति हुन्छ र त्यसमा काम गर्न तत्पर हुन्छ तिनलाई प्रष्ट अवलोकन गर्न सकिन्छ । प्रयत्न गर्ने चित्तको उदय हुन्छ र पछि यसको निरोध हुन्छ । त्यस्तै आनन्दको वा केही काम गर्ने इच्छाको उदय हुन्छ जस्तै 'म जान चाहन्छु तर अहिले होइन' अथवा 'यो काम गर्न चाहन्छु तर अहिले नै होइन' इत्यादि । त्यसैगरी कुशल र शुद्धचेतनाहरू जस्तै श्रद्धा, दान र भावना र तिनको कार्यान्वयन गर्ने चित्तको अभिव्यक्तिलाई पनि अवलोकन गर्न सकिन्छ ।

आफूमा उत्पन्न हुने र निरोध हुने चित्तलाई अवलोकन गरेर नयाँ रूपस्कन्धको उदय र व्ययलाई पनि अवलोकन गर्न सकिन्छ ।

पानीको त्यस टैकीलाई सम्झनुहोस् । पोखरीमा भएको विष्फोटनलाई पनि सम्झनुहोस् । यी उदाहरणहरूले तपाईंलाई स्पष्ट पारेको हुनैपर्दछ । अब त सबै नामरूपहरूको उत्पत्ति र विनास भइरहेको प्रक्रियाबारे पनि तपाईंलाई स्पष्ट भइसकेको हुनैपर्छ । कुनै तत्वको विनासलाई नै यसको अनित्यता भनिन्छ । जब शरीरमा मनोभौतिक क्षेत्रमा आइरहेको परिवर्तनले यसको निरोध वा मृत्यु हो भन्ने अर्थ दिन्छ । आफू प्रतिक्षण मृत्युमा प्राप्त भइरहेको छ भन्ने कुरालाई पनि बुझ्ने कोसिस गर्नुहोस् । आफ्नो प्रयासमा असफल नै भइहालेमा पनि निरास नहुनुहोस् । सम्यक-दृष्टि प्राप्त नभएसम्म तपाईंले प्रयास जारिराख्नुपर्दछ ।

चार नामस्कन्धहरूको निरोधको अभ्यासको सम्बन्धमा भन्नुपर्दा रूपस्कन्धकोमा भन्दा कुनै पनि दृष्टिले फरक छैन । भौतिक क्रियाकलापको सम्बन्धमा सम्यक-दृष्टि जगाउन रूपस्कन्धमा भाविता गर्नुपर्दछ । मानसिक क्रियाकलापको सम्बन्धमा सम्यक-दृष्टि जगाउन चित्तस्कन्धमा भाविता गर्नुपर्दछ । आर्य अष्टांगिकमार्गका मार्गाङ्गहरूले पनि सम्यक-दृष्टिलाई जगाउन मद्दत गर्दछ । यो कुरा अति महत्वपूर्ण छ ।

पञ्चस्कन्धमा अनित्यताको खतरा (दोष)

रूपस्कन्ध, वेदनास्कन्ध र संज्ञास्कन्धमा निहित आनन्द (आकर्षण) र खतरा (दोष)को बारेमा माथि नै बताइसकिएको छ । सम्यक धारणाको लागि अनित्य, दुःख र अनात्माद्वारा खतराहरूलाई देख्नु अति महत्वपूर्ण छ । क्रियाकलापको उदय र व्ययलाई जान्नु आवश्यक छ । यही नै सबै स्कन्धहरूमा हावी भइरहेको खतरालाई बुझ्ने उचित विधि हो । तीन प्रकारका खतराहरूमा अनित्यता नै प्रमुख हो किनकि यसलाई जान्नेवित्तिकै अन्य दुईलाई पनि स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । अतः अनित्यतालाई लिएरै अगाडि बढ्छु जसमा सबै हेतुद्वारा प्रभावित क्रियाकलापको विनास (निरोध) निहित हुन्छ ।

एघार थरीका आगोहरूले (राग, द्वेष, मोह, जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दोमनस्स र उपायास) सबै नाम र रूपका क्रियाकलापलाई जलाइराखेका हुन्छन् । यीमध्ये मरणरूपी आगो अति सूक्ष्म हुन्छ । यसलाई छालाको आँखाले देख्न सकिंदैन । यसको जलनलाई स्पर्श गर्न सकिंदैन । तर पनि यसले नामरूपका क्रियाकलापलाई भित्रभित्रै जलाएर सखाप पारिराखेको हुन्छ । यो कुरा प्रष्टै छ । यो आगो पृथ्वीको कुनै पनि विनासकारी अग्निभन्दा बढी मात्रामा प्रज्वलित छ । यो अग्नि अनन्त ब्रम्हाण्डसम्म पनि फैलिएको हुन्छ र यसको अस्तित्व अन्तहीन जन्म जन्मान्तरसम्म नै कायम हुन्छ ।

म यसलाई आगोको ज्वाला र इन्धनको उदाहरणद्वारा बिस्तार गर्दछु । मानिसको रूपमा उभिएको मानव शरीरमा आगोको ज्वालाको रूपमा आठ प्रकारका अभिन्न रूपकलापहरू (अष्टकलाप) निहित हुन्छ । सबै आठ प्रकारलाई आगोको ज्वाला नै भन्न त मिल्दैन । रंग संयोजन भएको दृष्ट आकृतिमा जुन रूपकलाप हुन्छ त्यसलाई 'वर्ण' भनिन्छ । त्यो आगो होइन । पृथ्वी धातुले आगोलाई आधार दिन्छ तर त्यो आगो होइन । संश्लिष्ट पारिराख्ने जल-तत्वले रूपलाई एकै ठाउँमा जकडिराख्छ । तर त्यो पनि आगो होइन । आगोको गति वायुको तत्व हो । यसलाई वायो धातु भनिन्छ तर त्यो पनि आगो होइन । कुनै वस्तुमा गन्धको गुण विद्यमान हुन्छ तर त्यो पनि आगो होइन । कुनै वस्तुमा रहेको स्वाद

(रस) पनि आगो होइन । कुनै वस्तुमा निहित 'ओज' तत्व पनि आगो होइन । अग्नि धातु भिन्दै प्रकारको तत्व हो जसलाई छोएर थाहा पाउन सकिन्छ । प्रायः बुद्धमार्गीहरू यी आठ रूप कलापसँग परिचित छन् । तर पनि थोरैलाई मात्र थाहा छ कि प्रत्येक कलापको आफ्नै विशेष काम हुन्छ । यसलाई बुझ्नु अति आवश्यक छ ।

अतः यी आठ अभिन्न रूपकलापहरूमा एउटालाई मात्र आगो भन्न मिल्छ अन्य सात कलापहरू यसको इन्धनशक्ति मात्र हुन् । ती सात प्रकारका इन्धनबाट नै आगोको अस्तित्व कायम हुन्छ । भौतिक क्रियाकलापमा ध्यान दिँदा एकदम द्रुत गतिमा नयाँनयाँ रूपहरूको उत्पन्न भइरहेको दृष्टिगत हुन्छ, त्यसलाई 'उदय' भनिन्छ । जहाँ नयाँ रूपको उदय हुन्छ, पुरानो रूपको क्षय हुन्छ । एक क्षणअघि उत्पन्न भएका सबै रूपहरू विनष्ट हुन्छन् । यसरी विनष्ट भएकोलाई 'मरण' भनिन्छ । यसलाई बल्ने क्रिया भनेर भ्रमित हुनुहुँदैन । आगोको काम नै बल्नु वा जल्नु हो तर मरण भनेको उत्पन्न भएको वस्तुको अन्त्य हुनु हो । जलनशक्ति भएको अग्निधातुमा जल्ने जलाउने गुण हुन्छ । साथसाथै उत्पन्न हुने अन्य सात गुणहरूलाई पनि यसले जलाइदिन्छ । मृत्युको आगोले सात रूपकलापहरूलाई मात्र होइन, अग्निधातुलाई नै समाप्त पारिदिन्छ । अग्नि धातुको जल्ने जलाउने गुण हुन्छ जुन मरणको जलाउने कार्यभन्दा फरक हुन्छ र यसमा विलय हुने वा गर्ने गुण पनि हुन्छ । यहाँ यही विशिष्टतालाई जोड दिइएको छ ।

एउटा दृष्टान्त

मानव शरीर आगोको ज्वाला समान हो । सबै प्रकारका रूपकलापहरू, ससाना अणुदेखि लिएर विशाल पृथ्वीसम्म पनि आगोको ज्वाला नै हुन् । सबै सत्वप्राणीहरू, साना भुसुनादेखि लिएर अकनिष्ठ ब्रम्हासम्म पनि आगोको ज्वाला नै हुन् । ती ज्वाला अग्निधातुद्वारा उत्पन्न हुन्छन् । सबै वस्तुहरू 'सजीव हुन् वा निर्जीव' मृत्युको आगोद्वारा भष्म हुन्छन् । ती साना वा ठूला आगोमा आठ प्रकारका रूपमध्ये सातले इन्धनको काम गरेका हुन्छन् । आठौँ रूपकलापको

रूपमा रहेको अग्निधातुले निरन्तर र निर्वाधरूपमा सबैलाई भञ्जन गरिरहेको हुन्छ । सबै खालका रूप, सजीव हुन् वा निर्जीव, मृत्युरूपी अग्निको लागि इन्धनकै काम गर्दछन् । सबै प्राणीहरूका शरीरहरू, सबै प्रकारका वनस्पतीहरू, सल्किरहेको भुस वा ठूटाहरू र सबै भौतिक वस्तुहरू दनदनती बलिरहेको ज्वाला अथवा मृत्युको अग्निकुण्डहरू हुन् । ती सबै अग्निधातुका अंश नै हुन् । रूपलाई कायम राख्ने चार महाभूतमध्ये अग्निधातु एक हो । अग्निधातुमा तापक्रमको भिन्नता हुन्छ । कुनै वस्तुमा ताप वा शितलता दुवै हुन्छ त्यसैले यो धातुमा तापक्रममा आउने घटबढ निहित हुन्छ । वस्तुको भित्री तहमा शितलता र ताप दुवै हुन्छन् । शितलता चिसोरूपलाई अनुकूल हुन्छ भने ताप तातोरूपलाई अनुकूल हुन्छ । हाम्रा दैनिक खानाबाट प्राप्त शक्तिद्वारा शरीरभित्रका अग्निधातुलाई इन्धनको रूपमा आपूर्ति भइरहेको हुन्छ । जबसम्म पेटमा आहार रहन्छ, शरीरमा अग्निधातु कायम रहन्छ । यसबाट नयाँ रूपकलापहरूको उत्पत्ति भइरहेको हुन्छ ।

शारीरिक संचालनले नयाँनयाँ रूपको उदय हुन योगदान दिन्छ । यदि ध्यान दिएर निरीक्षण गरेमा जब मानिस हिँड्छ, सारा शरीरमा द्रुतगतिमा रूप क्रियाशील भएको जान्न सकिन्छ र नयाँ रूपको छिटोछिटो उदय भइरहेको पनि जान्न सकिन्छ । नयाँ रूपको उदय हुनासाथ यसको व्यय पनि सँगसँगै भइरहेको हुन्छ । यो उदय-व्ययलाई अनुभूत गर्न सकिन्छ । हिँडिरहेको अवस्थामा ध्यान दिएर हेरेमा यी बन्दै गरेका नयाँ रूपकलापहरू क्षणिक हुन्छन् । उनीहरूको उदय हिँडिरहँदा हुन्छ । चलिरहेको शरीरमा यस कुराको उदय र व्यय भइरहेको स्थानमा ध्यान केन्द्रित गरी यसलाई चाल पाउन सकिन्छ । पुरानो रूप समाप्त भएपछि मात्र नयाँ रूपको उदय हुन्छ । हिँडिरहँदा मात्र होइन, अरु शारीरिक स्थितिमा पनि यही प्रक्रियालाई दृष्टिगत गर्न सकिन्छ । मानिसहरू भन्छन्, “मेरो पिठ्यु अरड्छ” वा “मेरो खुट्टा थकित छ” इत्यादि । यी पनि निरन्तररूपमा परिवर्तन भइरहेको रूपका क्रियाकलापहरू नै हुन् । नयाँ रूपको उदयसँगै पुराना रूपको विनास भइरहेको हुन्छ ।

आहारको कारणले, ऋतु परिवर्तनको कारणले, रोगको, घाउ-

खटिराको कारणले शरीरमा भइरहेको परिवर्तनलाई सबैले महसुस गर्न सक्दछन् तर सम्यक-ज्ञानको अभावमा मानिसहरू सोच्दछन्, - "मेरो शरीरमा कष्ट हुन्छ" वा "म विसन्चोको अनुभव गर्दैछु" इत्यादि । 'म' भन्ने अर्थहीन धारणाले व्यक्तिमा अत्यधिक दवाव दिइरहेको हुन्छ । यस्तो त्याज्य धारणाले व्यक्तिलाई अपायलोकतिर धकेलिरहेको हुन्छ ।

सम्यक-दृष्टिको प्राप्तिले मात्र अपायलोकमा खस्नुबाट रोक्न सक्दछ । सत्काय-दृष्टि प्रायः मानिसमा विद्यमान रहन्छ । त्यसैले सम्यक-दृष्टिको विकास गर्नुपर्दछ । सत्काय-दृष्टिलाई उचित प्रयत्नद्वारा निर्मूल पार्न सकिन्छ । जब घरमा आगलागी हुन्छ, घरको मालिकले आगो राम्ररी नै निभिसकेको हो वा होइन राम्ररी ध्यानपूर्वक हेर्दछ । अन्तिम आगोको भिल्को ननिभेसम्म उसले आरामको सास फेर्दैन । किनभने सानो आगोका विन्दुले पनि कुनै बेला सल्केर घरलाई स्वाहा पार्न सक्दछ । त्यसैले यदि तपाईं अपायलोकबाट बच्न चाहनुहुन्छ भने तपाईं चनाखो हुनुपर्दछ र निरन्तररूपमा आफूमा सत्काय-दृष्टि हावी भएको छ कि भनी जाँचिरहुनुपर्दछ । यसरी सम्यक-दृष्टि जगाउने बारम्बारको अभ्यास गरेर नै आफूमा सम्यक-ज्ञानको विकास हुन्छ । यही ज्ञान नै सत्काय-दृष्टिको विरुद्ध प्रयोग गरिने प्रभावकारी हतियार हो ।

अग्निपूजकको उपमा

सत्काय-दृष्टि भनेको सामान्य मिथ्या-दृष्टिजस्तो होइन । यो त गम्भीर प्रकारको मिथ्या-दृष्टि हो । उदारहणको लागि, अग्निपूजनरूपी मिथ्या-दृष्टिलाई लिन सकिन्छ । जब बच्चा जन्मिन्छ, बच्चाको आमाबाबुले बच्चाको लागि भनी आगो बाल्दछ । १६ वर्षसम्म ती आमाबाबुले घिउ वा नौनी थपीथपी आगो निम्न दिएको हुँदैन । जब बच्चा १६ वर्ष पुग्दछ, आमाबाबुले आफ्ना छोरालाई गृहस्थ भइरहने कि सन्यासी भएर ब्रम्हलोकमा उत्पन्न हुन अभ्यास गर्ने भनी प्रश्न गर्दछ । यदि त्यस केटाले सन्यासी हुने कुराको चुनाव गर्दछ भने आमाबाबुले उसलाई बलिको त्यो अग्नि थमाइदिन्छन् । अनि सन्यासी भएपछि उसले त्यस आगोमा असल घ्यू वा नौनी थप्ने काम पाउँछ । जति असल घ्यू हुन्छ त्यति नै अग्निपूजा

पुण्यशाली ठानिन्छ । ऊ जहाँजहाँ जान्छ उसले त्यो अग्नि लिएर जान्छ । उसले त्यस अग्निलाई जीवनभरि निरन्तररूपमा बल्न दिइराख्छ । यस कर्तव्यपरायण बलिदानबाट उसले पुण्य आर्जन गर्दछ अनि अर्को जन्ममा ब्रम्हलोकमा पुनर्जन्म पाउँछ भनिएको हुन्छ । वास्तवमा त्यो अग्निपूजक त्यस अग्निको दास नै भएको हुन्छ । ऊ जतिन्जेल बाँच्दछ, उसको अग्निपूजाको काम त्यसरी नै चालु भइरहन्छ । अग्निबलीप्रतिको मिथ्या-दृष्टि रहनुजेल उसले अग्निको कर्तव्यनिष्ठ भई सेवा गरि नै रहन्छ । यो वास्तवमा संस्कार-दुःखको उदाहरण हो । आगोको स्वभाव नै यसले भेट्टाएको वस्तुलाई सखाप पार्नु हो । त्यस आगोलाई निम्न नदिन इन्धनको खोजी भइरहनु भनेको कहिल्यै समाप्त नहुने दासत्व स्वीकार गर्नु हो । यो कहिल्यै समाप्त नहुने दुःख हो ।

अग्निपूजकको उपमा यही हो । सत्वहरू जो 'आत्मा'प्रति आसक्ति जगाउँछन् त्यो पञ्चस्कन्धप्रतिको आसक्ति नै हो । यहाँ आत्मा भन्नु 'पञ्चस्कन्ध' हो । तिनीहरूले आफ्नो जीवन यापन गर्ने अथक काममा नै आफूलाई सीमित राख्दछन् । उनीहरूले आफूभित्र दनदन बलिरहेको आगोमा घ्यू थप्ने काममा नै जीवन बिताइदिएका हुन्छन् । यसो गर्नु मृत्युरूपी आगोलाई निम्न नदिनु हो । यसलाई नियमित खाना दिइरहनुले नयाँनयाँ नाम र रूपलाई सखाप पारिरहेको हुन्छ ।

(यो उपमा हाल नेपाली परिवेसमा चलनचल्तिमा नरहेको र अव्यवहारिक भएको प्रतीत हुन्छ । – अनुवादक)

सबै सत्वप्राणीहरू मृत्युरूपी आगोको लागि इन्धन नै हुन्

मानव जन्म मृत्युको आगोरूपी ज्वालाको लागि इन्धनसरि हो । देव-जन्म देवको मृत्युको आगोरूपी ज्वालाको लागि इन्धनसरि हो । ब्रम्ह-जन्म ब्रम्हाको मृत्युको आगोरूपी ज्वालाको लागि इन्धनसरि नै हो । यी जन्महरूको लागि भनेर पुण्य संचयको लागि गरिने दानादि कर्म यी जन्महरूको आगोमा घ्यू थप्ने काम मात्र हुन् । यसको तात्त्विक अर्थ खेती गर्नुसरि हो जहाँ यिनै आगोहरूको लागि मलजल हालिने काम हुन्छ । पुण्य संचयार्थ पञ्चशील, अष्टशील वा दसशील नै किन नहुन्,

यी पनि खेती गर्नुजस्तै हो जसबाट भित्रिएको बाली आगोमा होमिनको लागि असल बीउसरि हुन्छ । त्यस्तै भावना (ध्यान)को अभिवृद्धि गर्नु वा चार देवभूमिमा बास गर्नु पनि आगोको खेती गर्नु भै हो । जन्म-मरणको अनादि चक्रमा प्रत्येक सत्वले अनगिन्ती दान दिए होलान् अनि त्यसको फलस्वरूप अनगिन्ती मानव वा देव-जन्म पाए होलान् ! ती सबै नै जन्महरू मृत्युको आगोको ज्वालामा भष्म भइसकेका छन् । खरानीको एक चिम्ती पनि शेष रहेन । प्रत्येक जन्ममा जीवनलाई पालन पोषण गर्नु, मृत्युको बेलासम्म यसलाई रक्षा गर्नु इत्यादि सबै नै मृत्युरुपी आगोमा घ्यू थपिने क्रियासरि भइरहे । मृत्युको घडीमा केही पनि साथमा गएनन् । अग्निपूजकले गर्ने अग्निपूजामा सबै वस्तु होमिएजस्तै यी जन्महरूको स्वाहा हुनुले समान अर्थ राख्दछ ।

यो उपमा रूपादीको अनित्यताको सत्यतालाई उजागर गर्न अनि सबै सत्वप्राणीहरू खतरामुक्त होऊन् भन्ने कुराको पुष्टि गर्न दिइएको हो । सबै सत्वप्राणीहरू यही खतराका सिकार भइरहेका छन् ।

मृत्युको घटनालाई बुझ्न प्रयत्न गर्नु

मृत्युको निश्चितताबारे ज्ञान हुँदाहुँदै पनि मानिसहरू मृत्युलाई बेवास्ता गर्दछन् । तपाईंले मृत्युको व्यापकताबारे बुझ्न ध्यानमा बस्नुपर्छ । निरन्तररूपमा उठ्दा, बस्दा, हिंड्दा र पल्टिरहँदा चारै स्थितिमा प्रज्वलित भइरहेको अथवा मृत्युको आगो दन्किरहेको कुरालाई ध्यानको माध्यमद्वारा देख्न प्रयत्न गर्नुहोस् ।

पहिलेको जन्ममा सुख शान्तिको निमित्त गरिएका दान, शील र भावनाहरूबाट प्राप्त पुण्यहरू यदि पुनर्जन्मलाई लक्षित गरी आर्जन गरिएका भए ती सबै व्यर्थ हुन् । पछि राम्रो भव पाउने उद्देश्यले अहिलेको जीवनमा पनि त्यसरी नै पुण्य संचय गरिराख्नुभएको छ भने भविष्यमा पनि यस्तै अवस्था पाउनुहुनेछ । वर्तमान जीवनलाई धान्न गरिएका वजनदार कामहरू पनि त्यस्तै हुन् । यी सबै प्रयत्नहरूले मृत्युको आगोमा घ्यू थप्ने काम मात्र गर्दछन् । जन्मजन्मान्तरलाई लम्ब्याइराख्न गरिरहनुभएका पुण्यका कामहरू व्यर्थ नै हुन् भनेर तपाईंलाई

खबरदारी दिएको मात्र हुँ । ती सबै बारम्बारको मृत्युको लागि इन्धन बटुल्ने उपक्रम मात्र हुन् ।

पञ्चस्कन्ध र चार आर्य-सत्य

वास्तवमा पञ्चस्कन्ध अनित्य हो र यसैले नै दुःख दिन्छ । यो 'दुःख आर्य-सत्य' हो । पञ्चस्कन्धलाई आफ्नो सम्पत्ति ठानी आसक्त हुनु, त्यसमा आत्म-भाव जगाउनु, नयाँ भवको तृष्णा गर्नु सबै दुःखका कारणहरू हुन् । यसलाई दुःख 'समुदय आर्य-सत्य' भनिन्छ । तृष्णाबाट मुक्त हुनु वा पञ्चस्कन्धको पकडबाट उम्किनु 'दुःख निरोध आर्य-सत्य' हो । सम्यक-दृष्टिबाट सुरु हुने आठ अङ्गसहितको मार्ग 'दुःख निरोध गामिनी आर्य मार्ग-सत्य' हो ।

परिच्छेद ३

तपाईंको तेस्रो प्रश्न 'निर्वाण'सँग सम्बन्धित छ । निर्वाण – यसको प्रकृति, उद्देश्य र सुख र शान्तिका कुरा निर्वाणको प्राप्तिपछि अनुभूत गर्ने कुरा हुन् । यसलाई 'उपसमानुस्सति' भनिन्छ ।

विमुक्ति घातु

निर्वाण बारेको तपाईंको प्रश्नको सम्बन्धमा भन्नुपर्दा यो एउटा अभ्यास हो । आर्यश्रावकहरूले निर्वाणको साक्षात्कार गरिसकेका हुन्छन् र त्यो अक्षय सुखको अनुभूति पाइसकेका हुन्छन्, यो उहाँहरूद्वारा गरिने अभ्यासगत कुरा हो । यो तपाईंको लागि सम्बन्धित ध्यानाभ्यास होइन । तपाईंले निर्वाणको साक्षात्कार गर्नुभएको छैन । निर्वाणरूपी शान्ति त यसको साक्षात्कार भएपछि मात्र अनुभूत हुन्छ । यसको साक्षात्कार गरिसकेँ भन्नेलाई यसको अनुमान मात्र हुन्छ । अनुमान गर्नु भनेको भावना गर्नु होइन । मलाई लाग्दछ, तपाईंले पनि अलिअलि निर्वाणको अनुभूति पाउनुभएको होला तर त्यो अस्थायी हो । त्यो भावनाको माध्यमद्वारा अनुभूत भएका शुद्ध तत्व होइन । यो अघि वा पछि

क्लेशद्वारा आच्छादित हुन सक्छ । तापनि निर्वाणरूपी सुखको अनुमानको आधारमा भए पनि भ्रलक पाउनुले केही अर्थ त राख्दछ र यो महत्वपूर्ण काम पनि हो । अतः तपाईंले ठीक ढंगले सोचन सकून् भन्ने उद्देश्यले यस सम्बन्धमा तपाईंको प्रश्नको उत्तर दिंदैछु ।

पञ्चस्कन्धप्रतिको खतराको साक्षात्कारबाट तृष्णामा रोक लाग्दछ भन्ने कुरा बुझौं । तृष्णा नै दुःख-समुदयका कारण हुन् । पूर्णशान्तिको अनुभूति नै निर्वाण हो । यही नै पञ्चस्कन्धबाट मुक्ति दिलाउने तत्व हो ।

अग्निपूजनको उपमाले अज्ञानीजनको मूर्खतालाई उजागर गर्दछ । अज्ञानीजनहरू मृत्यु र अनित्यताको खतराको सिकार बन्दछन् । यिनै दुई आगोको ज्वालाको कारणले सबै प्रकारका जन्मलाई ऊर्जा दिइरहेको हुन्छ । त्यस आगोको ज्वालालाई शान्त गर्ने कुरा पनि विद्यमान छ । त्यो कुरा भनेको शान्ति अथवा निर्वाण नै हो । यदि तपाईंले मृत्युलाई अवश्यभावी क्रियाकलापको रूपमा देख्न सक्नुभएन भने मृत्युबाट बच्ने काम असम्भव प्रायः भइदिन्छ । त्यसरी बच्ने भनेको विमुक्तिको तत्वको कारणले सम्भव हुन्छ । मृत्युको वास्तविक स्वभावको क्रियालाई हेर्न सकिने प्रज्ञाको जब विकास हुन्छ अनि विमुक्तिको सारलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

‘पुनर्जन्मको अन्तहीन चक्रमा ‘व्यक्ति’ वा ‘आत्मा’ भन्ने वस्तु नै हुँदैन, त्यहाँ धातुहरू हुन्छन् र तिनका क्रियाकलापहरू हुन्छन् ।’

नदीको पानीलाई हेरेर चिन्तना गर्नु भए बुझ्नुहुनेछ कि पानीको चिसोपना (जुन अग्निधातुको एक गुण हो) अरु रूपकायहरूसित मिलेर परिवर्तित हुँदै बगिरहेको हुन्छ । पुनर्जन्मको चक्रमा क्रियाकलापको अनन्त बहाव मात्र हुन्छ, पञ्चस्कन्धको बहाव मात्र हुन्छ जुन नदीको पानी भैं निरन्तर बगिरहन्छ । यसमा कुनै ‘व्यक्ति’ वा ‘आत्मा’को बास हुँदैन । जब जन्मको कारण भएको तृष्णा पञ्चस्कन्धमा उब्जाउ-भूमिको रूपमा हावी हुन्छ, पुनर्जन्मको चक्र नरोकिकन घुमिरहन्छ र यसबाट उस्कने जोहो नै देखिंदैन ।

जब सम्यक-दृष्टिको उदय हुन्छ र भवको यथार्थ स्वभावलाई बुझ्न थालिन्छ अनि लोकुत्तर प्रज्ञाज्ञानले त्यस तृष्णाको ज्वालालाई निभाउन थाल्दछ । तृष्णाबाट मुक्ति पाउनु नै विभुक्तिको सार हो । मृत्यु र विभुक्तिको अन्तरलाई छुट्याउनुहोस् । मृत्यु नै त्यो लोभी आगो हो जसले सबै रूपस्कन्ध र नामस्कन्धलाई स्वाहा पार्दछ । विमुक्ति शित्तल, शान्त र सुखकर छ, यसले मृत्युको अग्निलाई शान्त पार्दछ । विमुक्तिको तत्वको छुट्टै पहिचान हुन्छ किनकि यसको कुनै पनि भवको तत्वसँग सम्बन्ध हुँदैन । जसरी आकासलाई आगोले जलाउन सक्दैन त्यस्तै विमुक्तिको तत्वलाई जन्म, जरा, मरण, लोभ, दोस र मोहको आगोले प्रभावित पार्न सक्दैन । यो अग्निसमक यन्त्र जस्तै हो । यसले विमुक्त नभएका सबै सत्वमा निर्वाधरूपले दनदन बलिरहेका एघार प्रकारका अग्निलाई शान्त गरिदिन्छ । यसको मृत्यु पनि हुँदैन र जन्म पनि हुँदैन । यसलाई गणना गर्न वा पत्ता लगाउन पनि सकिँदैन । अमरत्व धारण गरेको हुनाले यसको अन्त्य पनि हुँदैन ।

‘यो मुक्तिको विषयलाई लोकुत्तर प्रज्ञाज्ञानले मात्र बुझ्न सकिन्छ । यसको परिभाषा दिन सकिँदैन, यो अनन्त छ, यसको तेजको कुरा गर्ने हो भने यसले प्रचण्ड सूर्यलाई पनि माथ गर्दछ ।’

माथि ‘लोकुत्तर प्रज्ञाले मात्र बुझ्न सकिने’ भन्ने वाक्याशको अर्थ लोकुत्तर ज्ञानबाट मात्र त्यो शान्तिलाई अनुभूत गर्न सकिन्छ भनिएको हो । मृत्युरूपी अग्निको यथार्थतालाई र अन्य काम, क्रोध, मोह, जन्म, जराजस्ता अग्निलाई पनि ठीकसित बुझ्नुपर्दछ । जसै यिनलाई बुझिन्छ, शान्ति, शित्तलता र अक्षय-सुखलाई पनि बुझ्न सकिन्छ ।

‘परिभाषारहित’को अर्थ कहिले प्रारम्भ भयो र कहिले अन्त हुन्छ अथवा कहिले यसको उदय भयो वा उदय भएन भन्ने कुरा भन्न सकिँदैन भनिएको हो । यो कहाँ अवस्थित छ, कुन विन्दुमा यसको उपस्थिति छ भनेर पनि भन्न सकिँदैन । फेरि ‘यो शान्ति फलाना बुद्ध, फलाना प्रत्येक बुद्ध वा फलाना अरहन्तले अनुभूत गरेको हो, वा यो ठूलो

हो यो सानो हो' भनेर वर्गीकरण गर्न पनि सकिंदैन । अर्को किसिमले भन्ने हो भने बुद्धले अनुभूत गर्नुभएको र नोकर्नी खुज्जुत्तराले अरहन्त भएपछि अनुभूत गरेकी भनेर परम-सुखको अवस्थालाई फरक छुट्याएर हेर्न पनि सकिंदैन ।

‘अनन्त’ को अर्थ अरहन्तहरूले अनुभूत गरेको शान्ति वा सुखको घटनाक्रमलाई यहाँसम्म वहाँसम्म भनी क्रमवद्ध पनि पार्न सकिंदैन ।

‘जाज्वल्यमान’ को अर्थ माथि वर्णित तीनै लौकिक भवहरूमा मृत्युरूपी अग्नि भयंकर रूपले दनदनती बलिरहेको भन्ने हो । यो संसारमा असंख्य जन्महरूलाई यस अग्निदेखि दग्ध पारिसकेको छ । अहिलेसम्म पनि मज्जासित जलाउने काम गर्दछ । अनन्त भविष्यमा पनि यो अग्नि प्रज्वलित भइ नै रहने छ र सारा उत्पन्न भएका कुराहरूलाई आफ्नो गाँस बनाउँदै रहने छ । मृत्युको भय सार्वजनीन हो । मृत्यु-अग्निको व्यापकता र गहनता यति गम्भीर छ । लोकतुर क्षेत्रमा मुक्ति वा निर्वाण-धातुको रूपमा धर्म सदा चम्किरहेको हुन्छ । असंख्य बुद्धहरू, प्रत्येक बुद्धहरू, अग्रश्रावकहरू र तिनका शिष्यहरूले साक्षात्कार गरिसकेको त्यो तेजोमय अक्षय सुखलाई स्मरण गर्नुहोस् ।

यो भयो अवर्णनीय निर्वाणको बारेमा संक्षेपमा कुरा ।

निर्वाणरूपी सच्चि शान्ति

निर्वाण प्राप्त व्यक्तिले पाउने सुख र शान्तिको बारेमा सोधिएको तपाईंको प्रश्नको सम्बन्धमा भन्नुपर्दा निर्वाण भनेको कुनै लर्तरो व्यक्तिले पाउन सक्ने कुरो होइन । यसको कारण हो – निर्वाण भनेको कुनै जीव, व्यक्ति वा आत्मा होइन ।

‘क्रियाकलाप मात्र गुड्छन्, कुनै ‘जीव’ वा ‘आत्मा’ भन्ने हुँदैन ।’

निर्वाणबारे कुरा गर्दा महत्वपूर्ण कुरा के छ भने धारणा र यथार्थता बीचको अन्योलतालाई हटाइनुपर्दछ । सम्यक-ज्ञान प्राप्त नभएका ती सामान्यजनमा पूर्वाग्रही धारणाहरू, विचारहरू र मतहरू कोचिएका

हुन्छन् र तिनका कारणले पथभ्रष्ट भएका हुन्छन् । उनीहरूमा आआफ्नै प्रकारको मुक्ति सम्बन्धी धारणाले प्रमुखता पाइरहेको हुन्छ । उदाहरणको लागि, शरीरको ठोसपनालाई लिन सकिन्छ । जब व्यक्तिले पृथ्वीधातुलाई बुझेको हुँदैन, उसले विचार गर्दछ कि यो त शरीरको ठोसपना नै हो । यसरी विचार गर्नु उसको अज्ञानताको परिचायक हो । उसले सच्चा शान्तिबारे बुझ्न सकिरहेको हुँदैन । सच्चा शान्ति कुनै व्यक्तिको मातहतमा हुँदैन । शान्ति वा निर्वाण व्यक्तिगत हुँदैन । व्यक्तिले भोग गरिरहेको सुख वास्तवमा सुख नै होइन । त्यस्तै यदि निर्वाणलाई बुझ्नु छ भने जल, अग्नि, वायु, लोभ, द्वेष इत्यादिलाई यथार्थतः बुझ्नुपर्दछ ।

जरा र मरण सबैका साभा दुःख हुन् । यदि कसैले म बुढो भएँ र एकदिन ‘म मर्नुपर्छ’ भनेर मात्र बुझेका छन् भने त्यो सामान्य लौकिक ज्ञान मात्र भयो । ‘म’ भन्ने भयंकर धारणाको कारणले जरालाई व्यक्तिमा घटित हुने स्वाभाविक घटना हो भनेर घृणाको भावले हेर्दछ । मृत्युको पनि भय मान्छ किनभने आफ्नो अस्तित्वलाई आसक्तिपूर्वक लिइरहेको हुन्छ । यसैलाई जीवन भनिरहेको हुन्छ । अस्तित्वप्रतिको यस आसक्तिले गर्दा मृत्यु भनेको प्रत्यक्ष र सत्य घटना हो भनेर बुझ्न सकिरहेको हुँदैन । यस्तै हो भने ऊ निर्वाणलाई बुझ्न असक्षम भएको ठहरिन्छ । जब उसले मिथ्या-दृष्टि (सत्काय-दृष्टि) लाई त्याग्दछ, र सम्यक-दृष्टि प्राप्त गर्दछ उसले धातु र तिनको क्रियाकलापलाई सहीरूपमा बुझेको हुन्छ अनि मात्र उसले निर्वाणबारे सही कुरा बुझेको हुन्छ ।

क्रियाकलापहरूको प्रवाह जसले निरन्तररूपले संसार-चक्रलाई प्रवर्तन गराइराखेको हुन्छ, ती त उत्पाद-व्यय, जन्म र मृत्युको एकपछि अर्को गरी ताँती लागेका मात्र हुन् । यस्ता घटना आँखा भिम्काउने बेलाभित्र हजारौं चोटी घटित भइसकेको हुन्छ । यो प्रक्रिया निर्वाध र निरन्तर चलिरहेको हुन्छ । जबसम्म अविद्या र तृष्णारूपी दुई जुम्लाहा दिदी बहिनीहरू विद्यमान रहिरहन्छन्, क्रियाकलाप घटित हुने क्रिया चालु नै रहन्छ र व्यक्तिमा रहेका एघार प्रकारका अग्निले भित्रभित्रै जलाइरहेको हुन्छ । मृत्यु हुँदा यो प्रक्रियाले तीन लोकहरूमध्ये एकमा ती एघार प्रकारका अग्निले सहित भई नयाँ जन्म लिइ नै रहन्छ । जब

अविद्या र तृष्णाको आगो निभ्दछ, अनि नामस्कन्ध र रूपस्कन्धले नयाँ भवमा निरन्तरता पाउँदैनन् । ती एघार प्रकारका अग्निको समनले नै मृत्युको पञ्जाबाट मुक्त गराउँछ । धातुहरूको संयुक्त अस्तित्वलाई व्यवहारतः जीव वा सत्व भनिरहेको हुन्छ । जब त्यस जीव भनाउँदोले विमुक्तिको अवस्थालाई साक्षात्कार गर्दछ, अनि मात्र त्यस जीवलाई निर्वाण-प्राप्त भनिन्छ । यस अवस्थालाई ‘परिनिर्वाण’ पनि भनिन्छ ।

संसार अनादि र अनन्त भएको कारणले निर्वाणको सम्बन्धमा समयको अवधारणा बनाउनुहुँदैन । फेरि असंख्य बुद्धहरू, प्रत्येक बुद्धहरू र आर्यश्रावकहरूले निर्वाण साक्षात्कार गरिसकेका कारणले निर्वाणलाई संख्यामा गणना गर्न पनि मिल्दैन ।

अनन्त जन्मको अवधारणा मानसिक र भौतिक क्रियाकलापसँग मात्र सम्बन्धित हुन्छन् । ती उत्पाद र व्यय भइरहन्छन् अथवा भनौं क्षणक्षणमा जन्म र क्षणक्षणमा मृत्यु भइरहन्छन् । निर्वाणको अभ्यास गर्दा त्यस क्रिया प्रक्रियालाई मनमा धेरै नखेलाउनुहोस् । किनभने निर्वाण वास्तविक हो तर समय एक अवधारणा मात्र हो । संसार अनन्त छ र निर्वाणमा प्रारम्भ छ भनी भन्न मिल्दैन । ‘निर्वाण’ भनेको ‘संसार’ को विपरितार्थक भएकोले यसले मानिसलाई अन्योलमा पार्न सक्दछ । संसार अनन्त प्रक्रियाअन्तर्गत पर्दछ । यसलाई नाप्न सकिँदैन । निर्वाण परमार्थ सत्य हो । जीवजगतको अस्तित्व परिवर्तनशील हुन्छ र एक निमेष पनि उस्तै भएर रहिरहँदैन । अनित्य संसारको प्रसंगलाई आधार बनाई निर्वाणबारे चिन्तना नगर्नुहोस् । उपमाको लागि, जब रेलगाडी कुद्छ, परका रूखहरू रेलगाडीसँगै कुदिरहेका देखिन्छन् । तर रूखहरू त जहाँको तहाँ हुन्छन् । त्यस्तैगरी संसार रेलगाडी जस्तै कुदिरहेको छ तर ती रूखहरू जस्तै निर्वाण त अचल नै हुन्छ । यदि प्रत्येक घर कौसीमा ट्रे राखिदिएमा टहटह उदाइरहेको चन्द्रमाको छायाँ प्रत्येक पानीको ट्रेमा प्रतिविम्बित हुन्छ । जति ट्रे छन् त्यति नै चन्द्रमा देखिन्छ तर ट्रेमा प्रतिविम्बित चन्द्रमाको संख्याले वास्तविक चन्द्रमासँग कति पनि सम्बन्ध राख्दैन । ती ‘चन्द्रमाका प्रतिविम्बहरू’ निर्वाण प्राप्तहरू जस्तै हुन्छन् र ‘निर्वाण’ भनेको वास्तविक चन्द्रमाजस्तै हुन्छ ।

यो हो निर्वाणबारेको संक्षिप्त व्याख्या । जो कोहीको लागि 'निर्वाण' प्रवेशको द्वार होइन भन्ने कुरामा जोड दिन यो व्याख्या प्रस्तुत गरेको हुँ । यो नै तपाईंको प्रश्नको उत्तर हो । दिग्गज विद्वानहरूले निर्वाणबारे अनेक पुस्तकहरू लेखिसकेका छन् । यहाँ यस गम्भीर विषयमा सिर्फ सारांश मात्र प्रस्तुत गरेको हुँ ।

परिच्छेद ४

तपाईंले चौथो प्रश्न 'अन्धपुथुज्जन' लाई 'कल्याणपुथुज्जन' को बाटोमा कसरी लैजान सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा सोध्नुभएको छ । (यहाँ 'अन्धपुथुज्जन' को अर्थ अज्ञानीजनहरू, अन्धकारमा रहेकाहरू भन्ने बुझ्नुपर्दछ र 'कल्याणपुथुज्जन' भनेको ज्ञानी, प्रज्ञावानजनहरू भनेर बुझ्नुपर्दछ । – अनुवादक)

दुई थरीका सामान्य पृथक्जनहरू

"बुद्धले दुई प्रकारका पृथक्जनहरू हुन्छन् भन्नुभएकोछ – एक अन्ध पृथक्जन र अर्को प्रज्ञावान र पुण्यात्मा पृथक्जन ।"

(पृथक्जनको अर्थ आर्यजनभन्दा पृथक व्यक्ति हो जसले प्रज्ञाज्ञानको विकास गर्नुछ । – अनुवादक)

अन्ध पृथक्जन

"जसले ग्रन्थको अध्ययन गरेको छैन, जसलाई पञ्चस्कन्ध, धातु, १२ आलम्बन र आयतन, प्रतीत्यसमुत्पाद, सतिपट्टान इत्यादिको ज्ञान छैन र व्याख्या र विवेचना गर्ने क्षमता छैन जसद्वारा सत्काय-दृष्टिको उदयलाई रोक्न सकिन्छ, त्यस व्यक्तिलाई अन्ध पृथक्जन भनिन्छ ।"

प्रज्ञावान तथा पुण्यात्मा पृथक्जन

"जो बहुश्रुत भइकन, पञ्चस्कन्ध, १२ आयतन र आलम्बन, १८ धातुहरूलाई ठीकसित व्याख्या गर्न र विवेचना गर्न सक्दछ र उदाहरण,

उपमा र दृष्टान्तसहित ती शिक्षाहरूमा पूर्ण ज्ञान राख्दछ उसलाई प्रज्ञावान तथा पुण्यात्मा पृथक्जन भनिन्छ ।”

“त्यस्तैगरी जससित प्रतीत्यसमुत्पादका १२ खुड्किलाहरूको पूर्ण ज्ञान छ, चार सतिपट्टान, चार सम्प्रधान, चार ऋद्धिपाद, पाँच इन्द्रिय, पाँच बल, सात बोध्यङ्ग र आठ मार्गाङ्गको राम्रो ज्ञान छ, उसलाई ‘प्रज्ञावान तथा पुण्यात्मा पृथक्जन’ भनिन्छ । त्यस्ता विषयको ज्ञान पुण्यात्मा पृथक्जनको विशेषता नै मानिन्छ ।”

दिव्यचक्षुले सहित भएर पनि धर्मचक्षुले रहित भएकाहरू अन्ध पृथक्जनमा गनिन्छन् । तर जो पञ्चस्कन्धको सात पक्षमा पोख्त छन् तिनलाई ज्ञानी पुरुष भनिन्छ । त्यो कसरी त ?

- ▶▶ पहिलो पक्षमा पोख्त हुनु भनेको चार महाभूत, पञ्चस्कन्ध र बाह्य आलम्बन र आयतनबारे पूर्ण ज्ञान हुनु हो ।
- ▶▶ दोस्रो र तेस्रो पक्षमा पोख्त हुनु भनेको घटना वा क्रियाकलापको उदय र व्ययबारे ज्ञान हुनु हो । यसको यसरी भाविता हुन्छ, “आहारको उदयबाट रूपकलापको उदय हुन्छ, आहारको क्षयबाट रूपकलापको पनि क्षय हुन्छ । स्पर्शको उदयबाट वेदनाको उदय हुन्छ, स्पर्शको निरोधबाट वेदनाको पनि निरोध हुन्छ ।” यस ज्ञानले ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ सिद्धान्तको महत्वपूर्ण अंश ओगट्छ ।
- ▶▶ चौथो पक्षमा पोख्त हुनु भनेको आर्य अष्टांगिक मार्गको ज्ञान हो । यो पक्षले सैतिस बोधिपक्षीय धर्म, शील समाधि र प्रज्ञाको त्रिविध ज्ञान, दस पारमिता-धर्म र चार-आर्यसत्यको ज्ञानलाई ओगट्छ । आर्य अष्टांगिक मार्गमा, सम्यक-दृष्टि र सम्यक-संकल्पलाई ‘सम्यक प्रज्ञा-ज्ञान’ भनिन्छ । सम्यक वचन, सम्यक कर्म र सम्यक आजीविकालाई ‘सम्यक शील’ भनिन्छ । सम्यक-व्यायाम, सम्यक-स्मृति र सम्यक-समाधिलाई ‘सम्यक समाधि’ भनिन्छ ।

दस पारमिता-धर्ममा शील, क्षान्ति र सत्य पारमितालाई सम्यक-शीलमा, कामजन्य सुविधाको खतरापूर्ण र घृणित स्वभावबाट निवृत्त हुनुलाई नेक्खम्ममा र मैत्रीलाई सम्यक संकल्पमा, अधिष्ठान र उपेक्षा यी सबैलाई सम्यक-समाधिमा, प्रज्ञालाई सम्यक-दृष्टिमा र वीर्यलाई सम्यक-

व्यायाममा लिइएको छ । यी दस धर्ममा प्रवृत्त हुने पुण्यात्मा व्यक्तिको ज्ञानमा यी पारमिता-धर्मले स्थान पाएको हुन्छ । प्रज्ञावान र पुण्यात्मा सामान्य पुद्गललाई 'चुल्ल-स्रोतापन्न' भनेर पनि भनिन्छ ।

यदि त्यस शीलवान (पुण्यात्मा) सामान्य पुद्गलले लोकतर स्तरसम्म यी सात पक्षहरूलाई विकसित गरी आफ्नो प्रज्ञाज्ञानलाई विकसित गर्दछ भने तिनले आफूलाई पूर्ण स्रोतापन्न पदमा प्रतिस्थापित गर्न सक्दछ । अनि मार्ग-ज्ञानमा आफूलाई अरहन्त नभएसम्म विकसित गर्दै लैजान सक्छ । यी कुराहरू वर्तमानमा पनि सम्भव हुने कुरा हुन् । बुद्ध भन्नुहुन्छ, —

“हे भिक्षुहरू, जसले भौतिक रूपको स्वभाव धर्मलाई बुझेर क्लेशलाई निर्मूल गर्न उद्यत रहन्छ र रूपलाई तीन शिक्षाको माध्यमद्वारा भाविता गर्दछ र रूपका सात पक्षहरूमा दक्षता हासिल गर्दछ भने उसलाई धर्म र विनयमा पोख्त भएको भनिन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूले उत्तम पुरुष भएर आर्य जीवन व्यतीत गरेका हुन्छन् ।”

परिच्छेद पाँच

तपाईंको पाँचौ अनुनय समन्वयात्मकताको सम्बन्धमा हो । बुद्ध भन्नुहुन्छ कि चार आर्य-सत्यको क्षेत्रबाहिर कुनै पनि पर्देनन् र कुनै पनि वस्तुलाई ध्यान (चिन्तन)को लागि फलदायी आलम्बनको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । तपाईंले यसरी प्रश्न राख्नुभयो, — “के श्रद्धेय सयाडोज्यूले मलाई कृपापूर्वक धर्मको व्यावहारिक प्रयोगबारे बताइदिनुहुन्छ ताकि हामीले कुनै पुण्यकर्म गर्दाखेरि चार आर्य-सत्यबारे स्मृतिवान हुन सकौं साथै त्रिलक्षण — अनित्य, दुःख र अनात्माप्रति सजग हुन सकौं र यसरी त्रिविध शिक्षा प्राप्त गरेर दस पारमिता-धर्मलाई विकसित गर्दै प्रतीत्यसमुत्पादलाई पनि ध्यानमा राख्दै अनि २४ प्रत्यय धर्मको पनि भाविता गर्दै धर्मप्रति सजग र सचेत हुनसकौं ?”

पुण्यकर्म गर्दा कसरी स्मृतिवान हुने ?

अब म 'बुद्धं शरणं गच्छामि' अर्थात् 'म बुद्धको शरणमा जान्छु' भन्ने वाक्यको उच्चारण पनि पुण्यको कार्य हो भन्नेबारे बताउँछु । प्रतीत्यसमुत्पाद र २४ प्रत्यय-धर्मप्रति सजग हुँदै यस पुण्यअन्तर्गत चार आर्य-सत्य, त्रिलक्षण, त्रिविध शिक्षाको परिपूर्णता, दस-पारमिता धर्मको अभ्यास गरिन्छ र यी काम प्रतीत्यसमुत्पाद र २४ प्रत्यय-धर्मप्रति सजग भएर गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा पनि विवेचना गर्दछु ।

'बुद्धं शरणं गच्छामि' भनेर उच्चारण गर्दा अन्तिम उच्चारणको आवाजसँगै प्रीति र ज्ञानले सहित भई महान कुशल चेतनाको उत्पत्ति हुन्छ । यो चित्त सर्वोच्च कुशल कर्म हो र यस सँगसँगै तीनवटा कुशलमूल हेतु अलोभ, अद्वेष र अमोहको पनि उत्पत्ति हुन्छ । यो चित्त सात चित्त-क्षणसम्म रहन्छ । यसलाई 'जवन-चित्त' भनिन्छ । प्रत्येक चित्त-क्षण चार नामस्कन्ध (वेदना संज्ञा, संस्कार र विज्ञान) सहित भई उत्पन्न हुन्छ । त्यस जवन-चित्तबाट कानमा शब्दरूपी रूप 'बुद्धं शरणं गच्छामि' भन्ने आवाज उत्पन्न हुन्छ । यसरी हामी पञ्चस्कन्धको उदय कसरी हुँदो रहेछ भन्ने कुरा जान्दछौं । हृदय-वत्थुमा पनि रूपकलापका क्रियाकलाप हुने गर्दछ । यहीँबाट सम्पूर्ण शरीरभरि नामकलापका क्रियाकलापहरू निसृत हुन्छन् ।

चार आर्य-सत्यमा स्मृतिवान हुने सम्बन्धमा – त्यो अन्तिम आवाजको उच्चारण हुने बेलासम्म पनि सदा उपस्थित रहने मृत्युको आगोले पाँचस्कन्धहरूलाई खाइरहेको हुन्छ । यही नै 'दुःख-सत्य' हो । पञ्चस्कन्धको खतरा (दोष)लाई याद गर्नुहोस् – अनित्यता, दुःखता र रूपको अस्थिरता यही नै रूपका खतराहरू हुन् ।

आहारले उच्चारण गरिरहेको बेला रूपस्कन्धको उत्पत्ति गराइरहेको हुन्छ । यही नै रूपको 'समुदय-सत्य' हो । बुद्धका विशिष्ट गुणहरूको आलम्बनबाट उत्पन्न मनोआयतनको स्पर्श नै वेदना, संज्ञा र संस्कारको समुदय हो । ती तीन नामस्कन्धहरू र हृदय-वत्थु नै विज्ञानको 'समुदय-सत्य' हुन् । मनमा बुद्धको सम्झना हुनेवित्तिकै तीन अकुशल मूलहरू लोभ, दोस र मोहको विनास हुन पुग्दछ । यही नै 'निरोध-सत्य' हो

तथा यही नै 'क्षणिक सुखानन्द' पनि हो । जवन-चित्तमा प्रयुक्त हुने आर्य अष्टांगिक मार्गका पाँच अंगहरू – सम्यक-दृष्टि, सम्यक-संकल्प, सम्यक-व्यायाम, सम्यक-स्मृति र सम्यक-समाधि नै मार्गाङ्गको स्मृति हुन् । बुद्धको स्मरण गरी एकैपल्ट मात्र त्यसरी उच्चारण गर्नाले पनि चार आर्य-सत्यको साक्षात्कार हुन्छ भन्ने बारेको कुरा यही हो ।

त्रिलक्षण धर्म

माथि दिइएको यान्त्रिक मानवको उपमालाई सम्झनुहोस् । यहाँ बुद्धको गुणहरूको आलम्बन ऐनाभै हो । यो ऐना त्यस यान्त्रिक मानवको हृदयमा केन्द्रित गरिन्छ र तुरुन्तै त्यसले त्यस आलम्बनलाई ग्रहण गर्दछ । हृदयबाट जवनका सात चित्त-क्षण भुल्किन्छन् । जुन अत्यन्त शक्तिशाली मानसिक क्रियाकलापको रूपमा प्रकट हुन्छन् । यसले उत्पन्न चेतनाद्वारा क्रियाशील हुने गरी वाचिक कर्मको उत्पत्ति गर्दछ । यसलाई पोखरीभिन्नको खानी विष्फोट हुँदा उठेको उद्वेलित पानीसँग तुलना गर्न सकिन्छ अथवा कुनै जहाजबाट बजेको सिठीसँग पनि तुलना गर्न सकिन्छ ।

त्यस उद्वेलित पानीलाई रूपकायको उद्वेलनसँग दाँज्न सकिन्छ । जवन-चित्त यति द्रुत हुन्छ कि यसको वर्णन गर्ने उपयुक्त उदाहरण नै भेटिँदैन । शरीरमा भएका सबै नै रूपधातुउपर जवन-चित्तको प्रभावलाई प्रत्येक क्रियाकलापमा निरीक्षण गर्नुपर्दछ । यदि यसलाई स्पष्टरूपमा निरीक्षण नगरिएमा नरकको खतरा रहिरहन्छ । यदि तपाईंमा नरकाग्निको भय छ भने तपाईंले विपश्यनालाई भाविता गर्नेपर्दछ र जवन-चित्तद्वारा ल्याइएका रूपकलापको परिवर्तनलाई निरीक्षण गर्नु नै पर्दछ ।

पानीको टैकीको उदाहरणले जवन-चित्तको उत्पत्ति हुँदा भौतिक क्रियाकलापमा यसले ल्याएको परिवर्तनको द्रुततालाई राम्रोसित चित्रण गर्दछ । सम्पूर्ण शरीरमा उत्पत्ति र विनास भइरहेको रूपकलापको अस्थिरतालाई बुझ्न उक्त उदाहरण पनि पर्याप्त एवं स्पष्ट नहुन सक्छ ।

अतः अर्को उदाहरण पनि लिऔं । सुतीउनले बनाइएको पूर्णकदको

एउटा खिलौनाको कल्पना गर्नुहोस् । त्यसलाई स्त्रीटमा भिजाएर जलाइदिनुहोस् । कति छिटो त्यस सुतिउन एक छेउबाट अर्को छेउमा जलेर परिवर्तन भएर गएको हुन्छ, राम्ररी हेर्नुहोस् । जलिरहेको खिलौनामा आएको परिवर्तन देखेभैं शरीरमा भइरहेको परिवर्तनलाई धेरै गुणा द्रुततर गतिमा परिवर्तन भइरहेको कारणले त्यति स्पष्टताका साथ देख्न सकिंदैन । तर पनि निरास नहुनुहोस् । अध्यारो कोठामा आगोको ज्वाला भए कोठाको अन्धकार प्रकाशले नष्ट गर्नसक्छ र कोठा प्रकाशित हुन्छ । यस उदाहरणमा, प्रकाश भनेको त्यस आगोको ज्वालामा बन्दै गरेको नयाँ रूपकलाप हो । यसको उत्पत्ति यति छिटो हुन्छ कि यसलाई छालाको आँखाले देख्नै सकिंदैन । यसको उत्पत्तिलाई कोठा प्रकाशित भएको कारणले जान्न सकिन्छ । त्यस्तैगरी तपाईंले वास्तवमा अन्धकार कम हुँदै गएकोलाई देख्न सक्नुहुन्न तर पनि तपाईंलाई थाहा हुन्छ कि प्रकाश समाप्त हुँदैछ । शरीरमा भएको रूपमा आएको परिवर्तनको स्थिति पनि यस्तै छ । यसको द्रुतताले तपाईंको बुझाइमा बाधा नदेओस् । परिवर्तनको वास्तविकता तपाईंको जागरूक चेतनाबाट लुप्त छैन र यसलाई जान्न सकिन्छ । यही नै विपश्यनाको स्वभाव हो ।

मनोभौतिक क्रियाकलापको परिवर्तनको द्रुततालाई आर्यश्रावकहरूले समेत जान्न बुझ्न सक्दैनन् । सिर्फ बुद्धहरूले मात्र यसलाई देख्न वा अनुभूत गर्न सक्दछन् । श्रावकहरूका लागि अनित्यताको ज्ञानको माध्यमबाट सत्काय-दृष्टिको प्रहाण गर्न सक्नु नै बोधिज्ञान प्राप्तिको लागि प्रयाप्त हुन्छ ।

‘बुद्धं सरणं गच्छामि’को उच्चारण समाप्त हुनेवित्तिकै हृदयवत्थुमा जवन-चित्तको भ्रिल्लोको विलय हुन्छ । जवन-चित्तबाट क्रियाशील हुने सबै प्रकारका रूपहरू पनि निरोध हुन पुग्छन् जसरी कोठामा बत्ती निभेपछि त्यहाँको प्रकाशपुञ्जको विलय हुनजान्छ । जब बुद्धबारेका विचारहरू र त्यससित सम्बन्धित चित्त चेतसिकहरू मनबाट हटिसक्छ, अनि मात्र मनको अवस्थानुसारका अन्य प्रकारका चित्तले स्थान पाउँछ । यसकुरालाई पनि दृष्टिगत गर्नुपर्दछ ।

चार नामस्कन्ध र रूपस्कन्धको निरोधावस्थाको प्रत्यक्ष ज्ञानलाई

नै अनित्यताको ज्ञान भनिन्छ । तिनको क्रियाकलापको निरोधलाई राम्ररी देख्नु जान्नुपर्दछ । 'अनित्य' 'अनित्य' भनेर जप्नुमात्रलाई सम्यक-ज्ञान भनिंदैन, न त यसलाई भाविता गर्नु नै भनिन्छ । अनित्यताको सत्य ज्ञानलाई ग्रहण गर्नेवित्तिकै नामरूपका सारा क्रियाकलापहरू मात्र मृत्युरूपी आगोमा घिउ थपेभैं मात्र रहेछन् भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन आउँछ । अनि मात्र माथि दिइएको अग्निपूजकको उपमा सार्थक हुन आउँछ । जब आफूभित्र निरन्तररूपमा उदय-व्यय भइरहेका संस्कारहरूलाई यथाभूत दृष्टिगत गरिन्छ अनि 'म' भन्ने भ्रान्तिको पनि अन्त्य हुन्छ । अनि मात्र तपाईंमा ती क्रियाकलापहरू त 'म' वा 'मेरो आत्मा' भन्ने केही पनि होइन रहेछ भन्ने सत्य ज्ञानको उदय हुन्छ । यसरी मात्र 'अनन्ता' अथवा 'अनात्मा'को विशेषतालाई प्रष्टरूपमा बुझ्न सकिन्छ । आत्माको अस्तित्व रहेन छ भन्ने जानिएन भने 'अनात्मा'को प्रलाप व्यर्थ सावित हुनेछ । यसो हुनु कदापि सम्यक ज्ञान होइन र यो सम्यक भाविता पनि होइन ।

त्रि-पक्षीय साधना

'बुद्धं सरणं गच्छामि' भन्न प्रेरित गर्ने चेतना सम्यक शीलान्तर्गत आउँछ किनभने यसले चार प्रकारले गर्ने वाचिक अकुशल कर्मबाट विरत हुन उत्प्रेरित गर्दछ । समाधिस्कन्धान्तर्गत आउने सम्यक-व्यायाम, सम्यक-स्मृति र सम्यक-समाधि भनिने तीन अङ्ग पनि यस चेतनामा समाविष्ट हुन्छन् । 'बुद्धं सरणं गच्छामि'को उच्चारणबाट आउने सम्यक-दृष्टि र सम्यक-संकल्प प्रज्ञान्तर्गत आउँछन् ।

दस पारमिता-धर्म

माथि वर्णित आर्य अष्टाङ्गिक मार्गअनुसार नै दस पारमिता-धर्मको अभ्यासलाई पनि बुझ्नुपर्दछ ।

'प्रतीत्यसमुत्पाद'को सम्बन्धमा

पुण्यात्माहरूको सन्दर्भमा बताइएका दोस्रो पक्षचाहिँ 'प्रतीत्यसमुत्पाद'को सारतत्व हो । आहारको कारणले रूपको उदय

हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदनाको उदय हुन्छ, संज्ञाको कारणले संस्कारको उदय हुन्छ, नामरूपको क्रियाकलापको कारणले विज्ञानको उदय हुन्छ । यसरी फलको विश्लेषणबाट कारणलाई जान्न सकिने बुद्धको शिक्षा-विधिलाई नै 'प्रतीत्यसमुत्पाद' भनिन्छ ।

माउङ्क थाउ, 'पट्टानपालि'मा आउने २४ प्रकारका प्रत्यय-धर्महरूको सन्दर्भमा यहाँ व्याख्या गर्दिनँ । कारण यिनै हुन् –

- क) यी प्रत्यय-धर्महरूलाई बुझ्न तपाईंलाई अहिले कठिन होला ।
- ख) प्रज्ञालाई विकास गर्ने दृष्टिमा यी त्यति उपयोगी हुँदैनन् ।
- ग) यी त मार्ग-ज्ञान प्राप्त गरिसकेकाहरूका लागि सूक्ष्मतर अध्ययनका लागि हुन् ।

जब अहिले दिइएका उत्तरहरूलाई राम्ररी बुझिसक्नुहुन्छ, अनि पछि मात्र तपाईंले यसका बारेमा सोध्न सक्नुहुन्छ ।

परिच्छेद ६

तपाईंले राख्नुभएको छैठौँ प्रश्न बुद्धले पञ्चमारमाथि विजय पाउनुभएको बारे हो साथै पञ्चमारको परिभाषा, विशेषता र महत्त्वको बारेमा अनि सिद्धार्थको भौतिक शरीर, बोधिसत्त्वको भौतिक शरीर र बुद्धको भौतिक शरीरबीचको भिन्नताको बारेमा पनि हो । तपाईंको प्रश्नको उत्तर यहाँ प्रस्तुत छ –

पञ्चमार

पञ्चमारहरू यिनै हुन् –

- १) छैठौँ देवलोकका छलि र खलनायकको रूपमा परिचित 'मार- देवपुत्र',
- २) ल्केश भनेर चिनिने दस आस्रवहरू,
- ३) 'अभिसंखारा' भनेर चिनिने कर्म तथा चेतसिक क्रियाकलापहरू,
- ४) स्कन्ध तथा भव-संसरण र

५) मृत्यु तथा मरण ।

‘मार’ को अर्थ नै ‘हत्यारा’ हो । यो संसार यिनै पाँच हत्याराहरूद्वारा आक्रान्त छ । पहिलो मार ‘परनिर्मितवशवर्ती’ देवलोकका खली देव हुन् । उनको सैन्य देवलोकमा मात्र होइन, मनुष्यलोकसहित अन्यत्र पनि फैलिएर रहेका छन् ।

‘मार देवपुत्र’माथि बुद्धको विजय

धेरै मानिसहरू मिथ्या-दृष्टिका शिकार भइरहेका छन् । यस विसम संसारबाट उतीर्ण हुन त्यस्ता मिथ्या-दृष्टिक मानिसहरूको विरोधको सामना पनि गर्नु पर्ने हुन्छ । बोधिसत्वलाई विजयको सिंहासनमा बोधि-ज्ञान प्राप्त नगरुन्जेल नउठ्ने दृढतापूर्वक अधिष्ठान गरी बसेको देखेर ‘मार’ले सहन सकेन । उनले बोधिसत्वलाई बसेको ठाउँबाट उठाउन कोसिस गरे तर सकेनन् । उनले आफूमा भएभरको शक्ति लगाएर आक्रमण गरे । पहाडको टुप्पा नै ढालुँभै गरी आँधिबेरी उठाए । आफ्ना विनासकारी सबै बल बुता सकिए । ऊ बुद्धसामु गयो र विजयको पकडी पाउनको लागि भुटा अधिकार जतायो । खास केही पाउनको लागि त होइन, बुद्धलाई चिढाउन मात्र ।

‘मैले त पासम्मिता-धर्मलाई पूर्ण गरी विजयको सिंहासनलाई प्राप्त गरें, तिमीले कुन पारमिताको अभ्यास गरेका छौं’ भनी बुद्धले सोधे । मारले आफ्ना अनुचरहरूलाई अघि सारी अधिकारको हकदार भएको बताए । त्यसबेला बुद्ध एक्लिएका थिए किनभने सबै देवताहरू त्यहाँबाट सुइकुच्चा ठोकिसकेका थिए । अतः बुद्धले पृथ्वीमा पवित्र जल खन्याएर दानधर्मलाई साक्षी मानेर पृथ्वीको स्पर्श गरे । त्यसबेला सम्पूर्ण पृथ्वी हल्लियो र आकास गर्ज्यो । मार र उनका सेना तितर-वितर भए । अन्तमा मारले आफ्नो हार स्वीकार गर्‍यो र आफ्नो लोकमा फर्क्यो । यही नै संक्षेपमा बुद्धको मारदेवपुत्रमाथिको विजय हो ।

क्लेश र चेतसिक कर्मउपर विजय

अर्हतावस्थामा प्राप्त भइसकेपछि बुद्धले सम्पूर्ण क्लेशमाथि विजय

हासिल गर्नुभयो । चेतसिक कर्महरू जुन क्लेशसित मिलेर प्रकट हुन्थे, ती सबै आफ्नै मृत्यु मरे । कुशल वा अकुशल कर्महरूलाई ‘अभिसंखारा’ भनिन्छ । यो पनि पाँच हत्यारामध्ये एक हो । तृष्णाको पकड नै नभएपछि यी कर्मले नयाँ भव दिन सक्दैनन् । त्यसैले भवतृष्णा समाप्त भएपछि, कर्मले पुनर्भव निर्माण गर्ने शक्ति नै गुमाइसकेको हुन्छ । कुनै बीजलाई उमालेपछि जसरी त्यो अंकुरित हुन सक्दैन त्यसरी नै त्यस तृष्णारहित कर्मबाट पुनर्भवको अंकुरण हुन सक्दैन । लोभ, द्वेष र मोहको समाप्तिपछि सबै प्रकारका अकुशल कर्महरू पनि निरोध हुन पुग्दछ । साथै सबै कुशल कर्ममा पनि त्यस्तो शक्ति बाँकी रहेको हुँदैन । ती निष्क्रिय रहन्छन् । यही नै हो बुद्धले क्लेश र चेतसिक कर्मउपर पाएको विजयको दृष्टान्त ।

अब बाँकी रहयो बुद्धको पञ्चस्कन्धको कुरा । पञ्चस्कन्ध भनेको निर्वाण साक्षात्कार गर्नुपूर्व ऋतु, कर्म, चित्त र आहारको कारणले प्रभावित भई गरिएका नाम र रूपको क्रियाकलापका कारणले निर्मित कर्मफल हो । अब सम्पूर्ण क्लेश क्षय भइसकेपछि पञ्चस्कन्धबाट वा क्लेशबाट विमुक्त भइसकेको हुन्छ । पञ्चस्कन्ध विद्यमान रहेबाट यसलाई कुशल वा अकुशल पूर्वकर्मको फल हो भन्न सकिन्छ । बुद्धको परिनिर्वाण नभएसम्म उहाँमा पनि कर्मफल प्रकट हुन्थ्यो । परिनिर्वाण प्राप्त भएपछि पनि पञ्चस्कन्ध बाँकी हुनाले पूर्वकर्मको फललाई भोग्नुपरेको थियो । अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा पूर्वकर्मको शक्ति रहिरहेकोले पञ्चस्कन्ध धारण गरिरहुनुभएको हो । तर बुद्धको पञ्चस्कन्धको उपस्थितिले कैयनलाई दुःखबाट त्राण दिने मेसो बनिरहयो ।

कर्मशक्तिको क्षय सम्बन्धमा तपाईंलाई भ्रम नहोस् भनेर यसलाई फरक ढंगले बताएको हुँ ।

पञ्चस्कन्धउपर विजय

बुद्धको चित्त चेतसिक क्रियाकलापलाई नै बुद्धको स्कन्ध हो भनेर बताइएको छ । उहाँको परिनिर्वाण वा च्युतको बेलालाई मरण वा मृत्यु भनिन्छ । यी दुई हत्याराहरूलाई निर्वाणमा स्थित भइरहको बेला

वा परिनिर्वाणको बेला मात्र परास्त गर्न सकिन्छ । अट्टकथामा उल्लेख भएअनुसार “बोधिवृक्षमुनि विजय सिंहासनमा बसेर पहिलो तीन मारलाई पराजित गर्नुभयो ।”

टीकामा फरक किसिमको व्याख्या

धातुकथा टीकामा टीकाकारले यसलाई भिन्दै प्रकारले प्रकाश पारेका छन् । उनको कथनानुसार निर्वाण प्राप्त हुँदा पाँचै मारहरू पराजित भएका थिए । उनको कुरा यस्तो छ –

पहिलो तीन मारको सम्बन्धमा कुनै व्याख्या गर्नु नै परेन । स्कन्ध र मरणको बारेमा उनको भनाई थियो “पञ्चस्कन्धको कारक-तत्व तृष्णा रहुन्जेल नयाँनयाँ स्कन्धहरूको उत्पत्ति भइ नै रहन्छ । सत्यको अवबोधपछि तृष्णाको क्षय हुन्छ र भावी जन्महरूको स्वतः निरोध हुन जान्छ । भावी जन्महरूको निरोध भएपछि लगत्तै मरणको अस्तित्व पनि समाप्त हुन पुग्दछ ।” भावी स्कन्धहरू माथि र तिनलाई पछ्याउँदै गर्ने मरणमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ । यही विजय बुद्धले धर्म-चक्षु प्राप्त गरेपछि हासिल गर्नुभयो ।

वर्तमान स्कन्ध र वर्तमान मृत्युको सम्बन्धमा बुद्धले ती दुवैलाई परास्त गर्नुभयो । पहिले व्यक्ति भनेर चिनाइने र भवचक्रमा फन्कनाउने स्कन्धहरू निर्वाणको प्राप्तिपछि समाप्त भए र ती स्कन्धहरूले अब फेरि कहिल्यै पनि दुःख दिन नसक्ने भए । मृत्युको क्रियाकलापलाई पनि बुझ्नुभयो र अब मृत्युले पनि पुनः डस्न नसक्ने भयो । मृत्युको भय पनि समाप्त हुनपुग्यो । मृत्युको पञ्जामा पर्नुपर्ने खालको कुनै पनि कारणको अवशेष रहेन । यसरी मृत्युलाई पनि परास्त गर्नुभयो ।

अब एउटा उपमा दिऊँ । एउटी यक्षणी मलमुत्र र सडेगलेका फोहर वस्तु खाएर गुजारा गर्दथी । एकदिन तिनले एउटा असल मान्छेलाई आफ्नो कब्जामा लिइन् । तिनले उसको चेतनालाई लुप्त पारिदिइन् ताकि उसमाथि आफूले मनोमानी गर्न सकून् । त्यो मान्छे मसान वा त्यस्तै स्थानहरूमा फोहर र लासको तलासमा घुम्न थाले । एक वर्षको उपचारपछि त्यो मान्छेलाई एउटा जादुगरले त्यस दुर्दशाबाट

बचाइदियो र पूर्ण होसमा ल्याइदियो । जादुगरले जादुको शक्तिले त्यस मान्छेमा यक्षणीलाई देखे । उसले भएको के रहेछ भन्ने कुरा बुझे । उसले त्यस यक्षणीमाथि विजय हासिल त गरे तर धेरै वर्ष साथै रहेको कारणले उसले तिनलाई मनबाट एक्कासी निकालिदिन सकेन । तैपनि उसले त्यस यक्षणीको उपस्थितिमा लाभ देखे र तिनलाई आफ्नो मतलव सिद्ध गर्न प्रयोगमा ल्याए । त्यस यक्षणीमा असाधारण शारीरिक बल थियो । त्यसलाई आफ्नो उद्देश्यपूर्तिमा र मानवजगतको सेवामा उपयोग गरे ।

उपमा त यही नै हो । त्यस यक्षणी भनेको पञ्चस्कन्धसदृश हुन् । व्यक्तिमा भएको चेतना भने अहेतुक कुशल कर्म जस्तै हो । मसानघाट वा फोहर स्थान भनेको तीन लोकहरू जस्तै हुन् । जादुगरको दिव्य-चक्षु र सूत्र भनेको धर्म-चक्षु हो । यक्षणीलाई मनमा बसाल्ने काममा निरन्तरता दिएको बुद्धको जन्मजन्मान्तर हो । यो तुरुन्तै निरोध हुने कुरा थिएन किनभने मानिसलाई दुःखबाट मुक्ति दिलाउने उहाँको संकल्प अघोषित समयदेखि मनमा थियो । वास्तवमा बुद्ध र आर्यजनहरू अर्हतावस्थाको प्राप्तिपछि अरुको भलाईको लागि नै बाँचेका हुन्छन् ।

टीकामा उल्लेख भएअनुसार स्कन्ध र मरणमाथि निर्वाणावस्थाको बेला बुद्धले विजय हासिल गर्नुभएको कुरा यही हो ।

पञ्चमारको परिचय

- १) देवपुत्र मार – यसको बारेमा माथि बताइसकिएको छ ।
- २) किलेश (क्लेश) – मूलभूत क्लेशहरू – लोभ, घृणा र मोह नै हुन् ।
- ३) अभिसंखारा – दस कुशल र दस अकुशल कर्म ।
(कर्मसंस्कार) यसमा अन्य चैतसिक कर्महरू जुन भवचक्रका कारणहरू हुन्, ती पनि समाविष्ट छन् जस्तै दान, भावना, शील, श्रद्धा, पुण्यानुमोदन, पत्तानुमोदन आदि ।
- ४) खन्ध (स्कन्ध) – मनुष्य, देव, ब्रम्हा इत्यादि भई जन्म लिइरहँदा प्राप्त हुने पाँच स्कन्धहरू ।

५) मृत्यु – मरण, च्युत हुने स्थिति, मरणशीलताको प्रभाव ।

पञ्चमारका स्वभाव (प्रकृति)

‘मार’को अर्थ ‘हत्यारा’ वा ‘विनासकारी’ हो । भौतिक र नैतिक तवरले पनि यसले जीवनको अवसान गर्दछ । ‘जीवन’को अर्थमा यी कुराहरू समावेस हुन्छन् –

- १) जीवित राख्ने तत्व (जीवितन्द्रिय),
- २) शुद्ध र धार्मिक गुणहरू जस्तै श्रद्धा शीलादि गुणहरू
- ३) अहेतुक तथा कर्मफलविहीन पुण्यहरू र दस पारमिताका अभ्यासहरू ।

‘जीवितन्द्रिय’को अर्थ जन्मलाई स्थिर राख्ने तत्व (आयु) हो जस्तै पानीले कमलको फूललाई स्थिर राख्दछ । प्रत्येक जन्ममा जीवितन्द्रियले स्कन्धलाई आधार दिन्छ र निरन्तरता पनि दिन्छ । जब जीवितन्द्रियको क्षय हुन्छ, स्कन्धको पनि विच्छेद हुन्छ र त्यस जन्मको अन्त हुन्छ । त्यसलाई हामी ‘सत्वको मृत्यु’ भन्दछौं । शील भनेको उत्तम पुरुषको ‘जीवन’ हो । जब शील तोडिन्छ, ‘जीवन’ को पनि क्षय हुन्छ । भौतिकरूपले जीवित रहे पनि नैतिकरूपले उसको मरण हुन्छ । संस्कारविहिन, कर्मफलविहिन पुण्य नै बोधिसत्वको प्राण हो । जबसम्म कुनै जीवित बुद्धबाट नियत विवरण वा स्वीकृति वा व्याकरण पाइँदैन, बोधिसत्वत्व खतरामा नै परिरहेको हुन्छ । यसको कारण के भने बोधिसत्व हुने व्यक्ति मिथ्यादृष्टिमा पर्ने सम्भाव्यता रहिरहेको हुन्छ । मिथ्या-दृष्टि नै त बुद्धत्वको विपरितमा जाने तत्व हो । जब मिथ्या-दृष्टिको कारणले बोधिसत्वको जीवन समाप्त हुनपुग्दछ, ऊ सामान्य व्यक्तिमा दरिन जान्छ ।

पञ्चमारको काम

दुष्ट मारले सत्वमा विद्यमान पुण्यलाई विनास गर्दछ । अभिनिहार र लोकुत्तर कुशललाई विनास गर्नु नै मारको प्रथम लक्ष्य रहेको हुन्छ । त्यसैले त यसलाई ‘विध्वंसक मार’ भनिन्छ ।

जीवित्तिन्द्रियलाई समाप्त गर्नु मरणको काम नै हो । यसले सम्पूर्ण जीवको विनास गर्दछ । त्यसैले यसलाई 'मृत्यु' भन्ने संज्ञा दिइएको हुन्छ ।

लोभ, क्रोध, मोह, अहंकार, कपटीपना, विपल्लास इत्यादि क्लेश भनिने तत्वहरूले व्यक्तिमा रहेको कर्मफलविहिन पुण्यको बीजलाई समाप्त पार्दछ । दान शील जस्ता कुशल कर्महरू संस्कारसहितको पुण्य हुन् । यिनले नयाँ भवको प्रादुर्भाव गर्दछन् । यसरी भवमा स्कन्ध धारण गरेपश्चात् मृत्यु अपरिहार्य हुन्छ नै । यिनबाट मरणको आगो मात्र ननिभ्ने होइन, क्लेशको पनि निमित्त्यान्न हुँदैन । अतः पुण्य र अपुण्यलाई 'अभिसंखारा' भनिन्छ । यी पनि विनासक तत्व नै हुन् । पञ्चस्कन्ध जरात्वमा पुग्ने हुनाले यसले जीवित्तिन्द्रियलाई पनि विनष्ट गर्दछ । क्लेशको रक्षा गर्दै ती मारहरूले शीलादि पुण्य र अभिनिहार प्राप्त गरेर कमाइने हेतुविहीन पुण्यको क्षय गर्दछन् । यसरी पञ्चमारले विनास गर्ने काम गर्दछ ।

क्लेशले कसरी विनास गर्दछ ?

अर्को किसिमले भन्ने हो भने लोभलाई नै लिऔं न । भिक्षुमा भएको लोभीपनाले उसको शीललाई नष्ट गर्दछ, उसको ध्यानलाई निष्क्रिय पार्दछ र उसको अन्य सुन्दर पक्षलाई पनि क्षति पुऱ्याउँछ । उपासक उपासिकाहरूमा लोभले तिनीहरूको नैतिकता, प्रतिष्ठा र कीर्तिलाई नष्ट गर्दछ । फेरि भिक्षुमा भएको लोभीपनाले भिक्षुको भिक्षुत्वमा धक्का पुऱ्याउँछ । सांसारिक भौतिक चाहनालाई तिलाञ्जली दिनुपर्ने भिक्षुको गुणमा दाग लगाउँछ । यसले ध्यान र आध्यात्म-शक्तिमा पनि आँच ल्याइदिन्छ । उपासक उपासिकामा लोभको कारणले धनको क्षति हुने, अङ्गभङ्ग हुने, जीवनबाट समेत हात धुनुपर्ने र असामायिक मृत्युको सामना गर्नुपर्नेजस्ता क्षति हुन जान्छ । यी सबै क्षतिहरू लोभको वशमा पर्नेहरूले भोग्नुपर्ने हुन्छ । यही कुरा क्रोध र घृणामा पनि लागु हुन्छ ।

अर्को किसिमले भन्ने हो भने लोभले दानलाई, घृणाले दयालाई, मोहले प्रज्ञालाई विनष्ट गर्दछ । लोभले आक्रान्त गर्दा जन्म जन्मदेखि

संचित पुण्य खरानीमा बदलिन्छ । त्यस्तै क्रोध, घृणा वा द्वेष र अन्य क्लेशको काम पनि यस्तै नै हुन्छ । वर्तमान जन्ममा धर्मका पुस्तकहरूको पठन एवं धर्मश्रवणबाट प्राप्त पुण्यलाई पनि क्षणभरमा नै लोभले लुप्त पार्दछ । यो त रातको अन्धकारले बिजुलीको फिलिक्कलाई घुटुक्क निलिदिएकै हुन जान्छ । क्लेशको दोषलाई यसरी नै बुझ्नुपर्दछ । क्लेशले हाम्रो जीवनमा भए गरेका शुद्ध कर्म तथा पुण्य कर्मलाई विनास गर्ने बारेका कुरा यिनै हुन् ।

स्कन्धहरूले कसरी विनास गर्दछ ?

पञ्चस्कन्धको विनासकारी स्वभावलाई आफूभिन्न नै हेर्नुपर्दछ । टाउको भनिने चीजमा रहेका चार महाभूतमध्ये कुनै एकलाई गौर गर्नुहोस् । त्यस्तै आँखा, कान, नाक, गाला, दात, जिब्रो, मुख र घाँटी अनि त्यसमुनिका फोक्सो र मुटु इत्यादिलाई निरीक्षण गर्नुहोस् ।

प्रिय दृष्ट वस्तुबाट सुख बटुल्न खोज्दाखोज्दै मृत्युको शिकार हुनुपर्ने कुराको चिन्तना गर्नुहोस् । त्यस्तै प्रिय शब्द, गन्ध, रस र स्पर्शको लोभको कारण मृत्युको साक्षात्कार हुने कुराको पनि ख्याल गर्नुहोस् । रूपको कारणले विनासलाई निम्त्याउने बारेका कुरा यिनै हुन् ।

मनोस्पर्श र चक्षु-स्पर्शबाट उत्पन्न हुने सुखद् वेदनाको खोजी गर्दै मृत्युको आगमन हुने तथ्यलाई पनि विचार गर्नुहोस् । यसैलाई वेदनाद्वारा निम्त्याइने विनास भनिन्छ ।

संज्ञाको लहलहैमा लागेर दृष्ट वस्तु र मनोआलम्बनमा आकर्षणको कारण मृत्युतिर लहसिरहेको कुराप्रति पनि विचार पुऱ्याउनुहोस् । यसलाई नै संज्ञाद्वारा निम्त्याइने विनास भनिन्छ ।

श्रद्धालाई पछ्याई मृत्यु फलित भइरहेकोलाई श्रद्धाले ल्याएको विनास भनिन्छ । शील पालनबाट मृत्यु वरण गर्नुपर्ने तथ्यलाई शीलबाट प्राप्त विनास भनिन्छ । त्यस्तैगरी धर्मको श्रवण, श्रुत र चिन्तन ज्ञानको प्राप्ति, ध्यान र कुशल चेतसिक कर्म यी सबै कुशल पुण्य क्रियाहरू हुन् तर याद राख्नुहोस् यिनीहरूले पनि मृत्यु नै दिन्छ । अकुशल वा

पापकर्महरू जस्तै लोभ, घृणा इत्यादिको विनासकारी भूमिकादेखि त हामी अपरिचित छैनौं । संस्कारले हाम्रो विनासको खोइरो कसरी खनिरहेको हुन्छ भन्ने यसले देखाउँछ ।

चक्षु-विज्ञानको वशमा परेर मृत्यु वरण गर्नुपर्ने कुराले चक्षु-विज्ञानले गर्ने विनास र मनोविज्ञानको वशमा परेर मृत्यु वरण गर्नुपर्ने कुराले मनोविज्ञानले गर्ने विनासको संकेत गर्दछ । विज्ञानले गर्ने विनास यिनै हुन् । चार नामस्कन्धले ल्याउने विनास बारेका कुरा यिनै हुन् ।

मृत्युले कसरी विनास ल्याउँछ ?

सोच्नुहोस्, “असंख्य जन्ममा तपाईंका कति शीर उडिसके होलान् ? कति आँखा ? कति कान ? कति नाक ? कति जिब्रो ? कति मुटु र फोक्सोहरू खरानी भइसके होलान् ? यी सबै रूप न हुन् जुन जन्मका अनिवार्य अवयवहरू हुन् ।”

सोच्नुहोस्, “अहिले वर्तमान जीवनमा पनि कति किलो अन्न र कति लिटर जल खाइसक्नुभयो वा पिइसक्नुभयो होला ? टाउकाहरू बन्न चाहिने कति किलो पदार्थहरू तपाईंले उपभोग गरिसक्नुभयो होला ? ती सबै आहारबाट प्राप्त भएका थिए । आँखा, कान, नाक, जिब्रो, मुटु र फोक्सो बन्न चाहिने कति पदार्थहरू मृत्युद्वारा पचाइसके होलान् ?”

चित्तको सम्बन्धमा पनि सोच्नुहोस्, कति मानसिक क्रियाकलापहरू चक्षु-आयतनमा उत्पन्न वा विनष्ट भइसके होलान् । यस्तै मनो-आयतनमा पनि । यसरी विचार गर्दै लैजाँदा मृत्युको कामको बारेमा पनि ध्यान पुऱ्याउनुहोस् । तर यसो गर्दा मिथ्या-धारणाले प्रवेश पाउन नपाओस् । पञ्चस्कन्ध र त्यसको विनासको सम्बन्धमा मिथ्या-धारणा (आत्मा) लाई यस कुरामा मिश्रण हुन दिनुहुँदैन ।

जादुको क्याप्सुलको उपमा

अब पञ्चस्कन्धमा आउने परिवर्तनशीलताको द्रुतताबारे उपमासहित बताउँछु । भनौं, क्याप्सुलको रूपमा कुनै वस्तु छ र त्यसमा आकर्षण छ । ती क्याप्सुलहरू सेता, राता, काला इत्यादि रङ्ग विरङ्गका छन् ।

भनौं, मन्त्र पढेर सेतोलाई फ्याक्दा मानिसको आकार र वजनको मानिस ठडिन आयो । त्यो मानिस पूर्णतया सेतो छ । अनि अर्को रातो क्याप्सुललाई पनि मन्त्रोच्चारण गरी त्यस सेतो मानिसाकारको मुटुनिर फ्याकियो । तुरुन्तै त्यस सेतो शरीर रातो रङ्गले पोतिन्छ । जहाँ जहाँ रातो रङ्ग पुग्दछ, पहिलेको सेतो रङ्ग गायब हुनपुग्दछ र कहाँ पनि सेतो देखिदैन । अब त्यो मानिसाकार पूर्णरूपले रातो भएको देखिन्छ । यसरी रङ्गको भिन्नताले भिन्नभिन्न परिवर्तन भइरहेको बुझाउँछ । सेतोबाट रातोमा बदलिँदै गरेको रङ्गलाई ध्यान लगाएर हेर्नुहोस् । तपाईंले देख्नुहुनेछ – तपाईंको आँखा अगाडिको त्यो सेतो रङ्ग कसरी गायब हुनपुग्दछ ? यस्तै गायब हुने र निरन्तरको विच्छेद हुने क्रिया हामीभित्र पनि घटित भइरहेको प्रक्रिया हो । यहाँनिर यस कुरालाई पनि चिन्तना गरौं ।

**‘चाहे सय वर्ष बाँचोस्
धर्मलाई अवबोध नगरी,
बर एकै दिन मात्र बाँचोस्
उत्तम धर्मलाई साक्षात्कार गरी ।’**

माथिका कुराले जन्मको प्रथम क्षणदेखि मृत्युले जीवनदाता रूपलाई कसरी गाँजिरहेको हुन्छ र नयाँ जन्मले ठाउँ ओगटेको हुन्छ भन्ने कुराको बोध गराउँछ । स्कन्धहरूको खतरनाक पक्षबारे जे जति भनियो, तिनलाई तपाईंले बुझ्नुभएको भए तपाईंलाई स्कन्ध र मृत्युले सताइरहेको कुरा सत्य रहेछ भनेर बुझ्न कुनै कठिनाइ हुनेछैन ।

बोधिज्ञान प्राप्त हुनुपूर्व र पछि बुद्धको स्कन्धको विभिन्नताको विषयमा भन्नुपर्दा बोधिज्ञान प्राप्त हुनुपूर्व बोधिसत्वको स्कन्धहरू कर्मक्लेशका दोषहरूले सहित थिए तर बोधिज्ञान प्राप्त भएपछि ती कर्मक्लेशका दागहरू निमित्तान्न भए । अर्हत मार्गमा लागेको व्यक्ति जसले त्यसभन्दा पहिलेका तीन तहका बोधि प्राप्त गरिसकेको छ, उसको शरीर पनि मृत्युपश्चात् सडे गलेर सुगन्धित भएर जान्छ । तर परिनिर्वाणपछि बुद्ध र अर्हतहरूको शरीर त्यसरी सडे गलेर दुगन्धित हुँदैनन् । यही नै जीवित कालमा बोधिसत्वको र बुद्धको स्कन्धमा पाइने भिन्नता हो ।

बुद्ध र अर्हतहरूले अर्हतावस्था प्राप्त नगरेकाहरूले जस्तै खाना खाने भएता पनि बुद्ध र अर्हतहरूको नामस्कन्ध शुद्ध र स्वच्छ भएका कारणले परिशुद्ध मनमार्फत रूपको उत्पत्ति हुनजान्छ जुन किटाणुरहित कपासभैँ सफा र निर्मल हुन्छ ।

चक्रवर्ती राजाको चिन्तामणिको उपमा

चक्रवर्ती राजाको चिन्तामणिलाई धमिलो पोखरीमा राखिदिएमा त्यो पोखरीको पानी तुरुन्तै निर्मल हुन्छ । त्यस्तैगरी बुद्ध र अर्हतहरूको जवन-चित्त सदैव स्वच्छ, सफा र निर्मल हुने हुनाले यसबाट उत्पन्न हुने कायस्कन्धहरू पनि पूर्णतया शुद्ध र सफा हुन्छन् । यस्तो रूपकायबाट दुर्गन्ध उत्पन्न हुँदैन ।

राजाको बास हुन्जेल दरवार पुज्य हुँदैन । जब त्यो दरवार मन्दिरमा बदलिन्छ, अनि मात्र पूजा-स्थल भनेर मानिन्छ । अनि स्वर्गको आरोहण वा निर्वाण प्राप्तिको थलोको रूपमा लिइन्छ ।

बोधिसत्त्वको काय राजाको दरवारजस्तै हुन्छ । बुद्धको काय भने मन्दिरको जस्तो हुन्छ जहाँ बुद्ध स्वयं विराजमान हुनुहुन्छ । बोधिज्ञान प्राप्ति अगाडिको शरीरले राजकुमार सिद्धार्थको मनलाई धारण गरिरहेको थियो । महाभिनिष्क्रमण पछि जब समाधिको अभ्यास थाल्नुभयो त्यो शरीर पूज्य बन्यो । त्यसैले त सुद्धावास ब्रम्हाले समेत उहाँको चिवर लिएर दुस्सचेतिमा सम्मानपूर्वक राखे । बुद्धको शरीर बुद्ध होइन, त्यसमा निहित महाप्रज्ञा मात्र बुद्ध हो भन्ने मिथ्या-दृष्टि पनि पाल्नुहुँदैन ।

परिच्छेद ७

तपाईंको सातौ प्रश्न थियो – “तीन रत्नको शरण कसरी लिने, त्यो कुरा जान्न चाहन्छु ।”

तीन शरणको अभ्यास कसरी गर्ने ?

म त्रिरत्नको बारेमा विस्तृतरूपमा बताउन गइरहेको छुइँ किनकि तिनका बारेमा ‘सरणादिविनिच्छय’जस्ता पुस्तकमा राम्ररी नै व्याख्या गरिएको छ । त्यसमा हेर्न सक्नुहुन्छ । म यहाँ शरण जाने केही मूल आधारभूत कुरा मात्र बताउन गइरहेको छु ।

मानिसहरू सोच्छन्, “यदि मैले धर्मलाई पूजें भने म अपायभूमिबाट मुक्त हुनेछु ।” अपायभूमिलाई हटाउने खालको पुण्यसहितको ध्यान भावनामा संलग्न भएमा मात्र शरणको सही अर्थ हुनेछ । कोही भन्छन्, यो धर्म वा त्यो धर्मको अभ्यास गरेमा निम्नकोटीको लोकबाट मुक्त होइन्छ । तर यस्तो पूजा वा अभ्यासले त्यो आवश्यक पुण्य पारमिताको संचय हुँदैन । यसरी त ती मानिसहरूले सच्चा शरण पाउँदैनन् । शरण गमन गर्दा यी कुराहरूलाई पनि ध्यानमा राख्नुपर्दछ ।

एउटा उपमा नै दिएर भन्नुपर्दा शील समाधि र प्रज्ञाको परिशुद्ध गुणलाई उब्जाउ माटोसँग तुलना गर्न सकिन्छ । ती गुणहरूले सहित भएका आर्यश्रावकहरू उर्बरा खेत समान हुन्छन् । तिनको पूजा वा भावभक्ति गर्नु खेतमा बीउ रोपेसमान हुन्छ । यहाँ श्रद्धा-चित्तलाई नै बीउ मान्नुपर्दछ । जो शील, समाधि र प्रज्ञाले रहित छन्, तिनीहरू अकुशल विचारले सहित हुन्छन् र ती सुख्खा चट्टानी जमिनसरि हुन्छन् । त्यसरी पूजागर्नु वा श्रद्धा राख्नु भनेको बञ्जर जमिनमा बीजारोपन गरेजस्तै हुन्छ । जतिसुकै आदरसहित पूजा गरिए पनि पुण्य प्राप्त हुँदैन र सबै निष्फल हुन्छन् ।

प्रज्ञावान व्यक्तिहरू जस्तै भिक्षुहरू, सन्यासीहरू वा उपासक उपासिकाहरू वा ज्ञानी सन्तजनहरूले पुण्य अपुण्य कमाउने, सम्यक वा

असम्यक आचरणमा लाग्ने र कुशल वा अकुशलकर्म र सुखद् वा दुःखद् गन्तव्य के हो भनेर बोध गर्ने अनेक विधिहरू अपनाउँदै आएका छन् । मिथ्यादृष्टिकहरूले यी पुण्य अपुण्यलाई बेवास्ता गर्दछन् । कुशललाई अकुशल र पुण्यलाई अपुण्य मान्दछन् अथवा अपुण्यलाई पुण्य मानेर भ्रमित हुन्छन् । यस्ता विपरित धारणा बोकेको व्यक्ति तप्त चट्टानजस्तै हुन्छ । यस्ता कुरा सिकाउने गुरुलाई मान्नु भनेको तप्त चट्टानमा बीउ रोप्नुजस्तै हुन्छ । त्यसबाट फसलको रूपमा पुण्य पाउनुको सट्टा आफै जलेर खरानी हुन्छ । यसरी पूजा गर्नु वा मान्नु व्यर्थ छ । यसबाट पुण्य प्राप्त हुँदैन ।

शरण गमन दुई प्रकारले हुन्छ – ‘भनेको’ सुनेर अनि आफैले ‘प्रत्यक्ष अनुभव’ गरेर । अन्धश्रद्धावश बुद्ध, धर्म र संघको शरणमा जानु सम्यक-दृष्टिको विपरित हुन्छ । यसलाई ‘भनेको सुनेर श्रद्धा जगाएको’ भनिन्छ । कारण, यस्तो शरण गमन पूर्ण हुँदैन र शरण गमन गर्नेले बुद्ध, धर्म र संघलाई अनुभूत गरेको हुँदैन, धर्मलाई बुझेको हुँदैन, धर्मको सम्पर्कमा पुगेको हुँदैन । सामान्यतया उसले धर्मको मर्मलाई बुझेको हुँदैन ।

वक्कली बुद्धको रूपमा सदैव मोहित भएर एकटक बुद्धलाई नै हेरिरहन्थ्यो । त्यस्तो श्रद्धा थियो वक्कलीको बुद्धमा । बुद्धले वक्कलीलाई के उपदेश दिनुभयो, त्यसलाई बुझ्नुपर्दछ । बुद्धले भन्नुभयो, “हे वक्कली, जसले धर्मलाई देख्दैन (बुझ्दैन), उसले मलाई देख्दैन ।” अतः धर्मको यथार्थ ज्ञानविना, उदय-व्ययको ज्ञानविना गरेको शरण गमन ‘भनेको सुनेर’ मात्र गरेको हुन्छ । यसलाई ‘प्रत्यक्ष ज्ञानले देखेर शरण गएको’ भनिँदैन ।

प्रत्यक्ष ज्ञानद्वारा शरणगमन गर्ने भनेको बुद्ध-शिक्षालाई सम्यक-दृष्टिले सहित भई स्कन्धहरू, इन्द्रियहरू, धातुहरू र तिनीहरूको उदय र व्ययलाई यथाभूत दृष्टिगत गर्ने हो । यसले मात्र पनि चार आर्य-सत्य सम्बन्धी भ्रान्ति निर्मूल गर्नुको साथै ‘आत्मा’ सम्बन्धी मिथ्या-धारणाको अन्त्य पनि हुन जान्छ । यस प्रकारले शरणागमन गर्नु नै वास्तविक शरणागमन हो । यसले नै साधकलाई तीन रत्नसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क

स्थापित गराउँछ ।

‘दुःख, दुःखको कारण, दुःखको निवारण र दुःख-मुक्ति दिलाउने आर्य-मार्गलाई साधकले राम्ररी बुझेको हुन्छ । यही नै सुरक्षित शरणागमन हो र यही नै सर्वोच्च प्रकारको शरण पनि हो । यसरी शरण ग्रहण गर्नाले जन्म जन्मान्तरको भव-वन्धनबाट मुक्ति मिल्दछ ।’

यी माथि उल्लेखित पंक्तिले प्रत्यक्ष ज्ञानद्वारा गरिने शरण ग्रहणलाई बुझाउँछ । माथि पञ्चस्कन्धमा जुन सात पक्षहरूको चर्चा गरियो, त्यसमा प्रत्येक पक्षमा ‘भने सुनेको’ किसिमले शरणागमन र ‘प्रत्यक्ष शरणागमन’ सहितको सात जोडीलाई देखाइएको छ ।

अब ती दुईको अन्तर के छ भन्ने बारेमा म केही बताउन गइरहेको छु । मानौं, चरमावस्थामा पुगेका दुईजना कुष्ठरोगी रहेछन् । फेरि कुष्ठरोगबारे राम्रो ज्ञान राख्ने कुशल डाक्टर पनि रहेछन् । एकजना रोगी डाक्टरबाट एकसय दिनको बाटो टाढा बस्दोरहेछ । उसले त्यस डाक्टरलाई देखेको पनि थिएन तर उनले औषधीचाहिँ कुनै बटुवाले ल्याइदिएको भएर सेवन गर्दारहेछन् । श्रद्धा राखी राम्ररी नियमित औषधी सेवन गरेका कारणले ऊ रोगबाट मुक्त भएछ । अर्को रोगी त्यस डाक्टरको घरमै बस्दो रहेछ । नमिठो वाक्कलाग्दो भनेर उसले औषधीको सेवन गर्दो रहेनछ । उसले त डाक्टरको टेबलमा बसेर प्रशस्त स्वादिष्ट खाना खाँदोरहेछ । परिणाम प्रष्टै देखियो – उसको रोग दिन प्रतिदिन बल्किंदै गयो । ती दुई कुष्ठरोगीमा त्यो पूरै निको भएको रोगीले मात्र डाक्टरको सच्चा मूल्य र औषधीको प्रभावकारीतालाई बुझेको ठहरिन्छ किनकि उसले अनुभवजन्य प्रत्यक्ष-ज्ञानद्वारा जान्यो । अर्को रोगीले डाक्टरको मूल्यलाई र आफूले सेवन गर्नुपर्ने औषधीको महत्व र मूल्यलाई जानेन । ऊ डाक्टर र औषधीको महानताबारे ‘भने सुनेको’ ज्ञानमा मात्र अवलम्बित भयो । यो उपमाले कुरालाई स्पष्ट पारेको हुनुपर्दछ ।

त्यसैले ती सात पक्षलाई जसले भाविता गरिरहेको हुन्छ, उसले

बुद्ध, धर्म र संघको शरणागमनका शब्दहरूको उच्चारण गरिरहनुपर्दछ भन्ने छैन । उसले विहार वा मन्दिरमा शरण र पूजाको लागि धाइरहनुपर्दछ भन्ने पनि छैन । बुद्ध-शिक्षालाई सम्यकरूपले बुझेका नरनारीले यसरी धाउनु र शरणागमनको उच्चारण गर्नु भनेको औपचारिकता मात्र पूरा गरेको ठहरिन्छ । त्यति अपरिहार्य र अनिवार्य त होइन भन्ने कुरा प्रष्टरूपमा बुझ्नुपर्दछ ।

मौखिक शरण गमन र पूजन तिनीहरूले मात्र गर्दछन् जो बुद्ध-शिक्षाको अभ्यास गर्दैनन् र तिनीहरू पूजा पाठ, अर्चना र पदोच्चारणमा मात्र सीमित रहन्छन् । उनीहरूलाई त्यही नै ठूलो कुरा भइदिन्छ । यसरी ‘भने सुनेका’ अनुसार पूजा पाठ गर्नेहरू आज बुद्धका अनुयायी भई बसेका छन् र भोलि उनीहरूले धर्म परिवर्तन गर्न बेर लगाउँदैनन् । राम्ररी सम्झी बुझी अनि भाविता पनि गरी प्रत्यक्ष-ज्ञान पाएर पूजा गर्नेहरूले अन्य धर्ममा दीक्षित हुनु परे आफ्नो प्राणको पनि आहुति दिन तम्सिन्छन् ।

परिच्छेद ८

तपाईंको आठौं प्रश्नले एकजना अबौद्ध व्यक्ति बौद्ध बन्न आएमा पुन्याउनुपर्ने मूलभूत र आधारभूत कुरा केके हुन् भन्ने बारेमा सरोकार राख्दछ । बुद्ध-शिक्षाको अवलम्बन गर्न के कस्ता मिथ्या-धारणाको तिलाञ्जली दिइनुपर्दछ भन्ने कुरा पनि प्रश्नमा समाहित छ ।

चार प्रकारका बौद्ध

त्यसलाई नै बौद्ध भनिन्छ जसमा सम्यक-धारणाले बास गरेको छ र यस धारणालाई आफ्नो निधि ठानेर जो यसबाट सर्वथा विमुख हुँदैन । किटर भन्नुपर्दा, यस प्रकारको सम्यक-धारणा (सम्यक-दृष्टि) यिनै दसमा पाइन्छ –

- १) भिक्षा दिनु कुशल कर्म हो ।
- २) दान दिनु कुशल कर्म हो ।

- ३) सानै भए पनि पाहुनाको सत्कार गर्नु र उपहार वा इनाम दिनु पनि कुशल कर्म हो ।
- ४) कुशल वा अकुशल कर्मको निश्चित तर यथोचित फल मिल्दछ ।
- ५) माताको सेवा गर्नु कुशल कर्म हो र हेला गर्नु अकुशल कर्म हो ।
- ६) पिताको सेवा गर्नु कुशल कर्म हो र हेला गर्नु अकुशल कर्म हो ।
- ७) मनुष्यलोक छ ।
- ८) त्यस्तै नरकलोक, देवलोक र ब्रम्हलोकहरू पनि छन् ।
- ९) प्राणीहरूले आफ्ना कर्मानुसार ओपपातिक जन्म पनि लिन सक्छन् ।
- १०) सम्यक अभ्यासको माध्यमद्वारा मार्गफलमा प्रतिष्ठित भएका साधु सन्त वा श्रमण ब्रम्हणहरू पनि छन् जसले आफ्ना प्रत्यक्ष-ज्ञानद्वारा यो लोक र परलोकको ज्ञान राख्दछन् र सत्यधर्मको प्रकाश गर्दछन् ।

यी दस बुँदाहरूलाई ज्ञानीजनले यो लौकिक-ज्ञानको परिधिमा रहेर पनि स्पष्टताका साथ बुझेका हुन्छन् । यसबाट बुद्ध र बुद्ध-शिक्षाको साक्षात्कार नभए पनि सम्यक-धारणालाई साधारणतया विकसित गर्न सकिन्छ र यही नै आफूलाई बौद्ध भन्ने जो कोहीले पनि लिनुपर्ने आधारभूत उपलब्धि हो भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

मिथ्या-दृष्टिलाई 'प्रतीत्यसमुत्पाद'को ज्ञानद्वारा हटाउन सकिन्छ । यही ज्ञानको अभावमा मानिसहरू मिथ्या-दृष्टिको शिकार हुन पुग्दछन् । बौद्धले यस 'प्रतीत्यसमुत्पाद'लाई र यसमा निहित सारतत्वलाई ग्रहण गर्नेपर्ने र बुझ्नेपर्ने विषय हो । जसले 'प्रतीत्यसमुत्पाद'लाई बुझेको छ उसलाई मध्यम खालको उपलब्धि प्राप्त बौद्ध भन्न सकिन्छ । जसले पञ्चस्कन्धका सात पक्षको पूर्ण ज्ञान हासिल गरेको छ उसलाई उपल्लो दर्जाको उपलब्धि प्राप्त बौद्ध मान्न सकिन्छ किनकि सम्यक-दृष्टि यसै

ज्ञानमा आधारित हुन्छ ।

जसले चार आर्य-सत्यलाई यथार्थतः बुझेको छ उसलाई नै सच्चा बौद्ध मान्न सकिन्छ । यस्ता आर्य पुद्गललाई स्रोतापन्नमा गणना गरिन्छ । स्रोतापन्नलाई मात्र सच्चा बौद्ध किन भनिन्छ त ? किनभने बुद्धको शरण उसको चेतनाको अभिन्न अङ्ग बनिसकेको हुन्छ । अर्को किसिमले भन्ने हो भने स्रोतापन्न व्यक्ति अब मिथ्या-दृष्टिमा पर्ने कुनै खतरा हुँदैन । यस उच्चतम अवस्था प्राप्त बौद्धलाई अन्य मध्यम र त्यसभन्दा माथिको अवस्था प्राप्त बौद्धसँग तुलना गर्नुहोस् । यी पहिलो र दोस्रो दुई खालको बौद्धले यस वर्तमान जन्मको लागि मात्र तीन रत्नमा श्रद्धा सुनिश्चित गरेको हुन्छ । आधारभूत धारणा प्राप्त बौद्धले बुद्ध-शिक्षाप्रतिको श्रद्धा स्थिर पारेको हुँदैन किनभने भोली गएर उनीहरूले मन फेर्न सक्दछ । त्यस्तै परिस्थितिको सृजना भएमा अन्य धर्ममा आकर्षित हुन सक्दछ ।

उच्चतम अवस्थामा प्राप्त स्रोतापन्न बौद्ध, अबौद्ध परिवारमा पनि जन्म लिन सक्दछ तर ज्यानै दिनु परे पनि अन्य धर्ममा दीक्षित हुँदैन । तिनीहरूले बरु आगोमा जलेर खरानी हुन मन्जुर गर्दछन् तर विचलित हुँदैनन् र बुद्ध-शिक्षामा अटल श्रद्धा बनाइराख्दछन् । यो श्रद्धा दिगो हुन्छ र निर्वाण अवस्था प्राप्त नहुन्जेल मजबुत हुँदै जान्छ । यसरी अटल श्रद्धा हुनुलाई बुद्धले यसरी बताउनुहुन्छ –

“हे भिक्षुहरू, सम्यक-दृष्टि धारण गरिसकेकाले अर्को गुरुलाई आफ्नो गुरु मान्ने सम्भाव्यता नै रहँदैन ।”

अर्कोतिर बौद्धको सम्बन्धमा यसरी बताइएको छ –

“अर्को मतमा परेका भन्ने लाञ्छनाबाट पर रहेर बौद्ध भनाउनमा आनन्दको महसुस गर्ने व्यक्ति नै साँचो अर्थमा बौद्ध हो ।” अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उनले बुद्ध-शिक्षा श्रवणमा रमाउने र इतर मतको कुरा सुन्ने परेमा नरमाउने प्रवृत्ति बोकेका हुन्छन् ।

परिच्छेद ९

अब तपाईंले मलाई सोध्नुभएको नवौं प्रश्नमा अबौद्धहरूसँग जम्काभेट हुँदा अडिग हुने उपाय बताइदिन र बुद्धका आधारभूत शिक्षा के के हुन् जसलाई एकजना बौद्धले बुझ्नुपर्दछ र अभ्यास पनि गर्नुपर्दछ भन्ने प्रश्न राख्नुभएको छ ।

चार आर्य-सत्यलाई यथार्थतः बुझ्नुपर्दछ

चौथौं प्रश्नको उत्तरमा मैले बुद्ध-धर्मका मूल पक्षहरूलाई बताइसकेको छु । ती पक्षहरू हुन् पाँच स्कन्धहरू, छ आयतनहरू, धातुहरू, प्रतीत्यसमुत्पाद, चार स्मृति प्रस्थानका कुराहरू इत्यादि । यी शिक्षाहरू बुद्ध-धर्ममा मात्र भेटिन्छन् । अतः एकजना बौद्धले यी विषयहरूमा आफूलाई पोख्त पार्नुपर्दछ ।

अन्य पुण्य पारमिता-धर्महरू दान, शील, भावना, कसिण विधिको प्रयोग, मैत्री भावना इत्यादि त इतर मतमा पनि पाइन्छन् । यस्ता अभ्यासहरू अन्य सभ्य समाजमा पनि देखिन्छन् । तिनलाई सार्वदेशिक सार्वकालिक भन्न सकिन्छ यस मानेमा कि तिनलाई सबै नै युगहरूमा अभ्यासमा ल्याइएका थिए । बुद्धकै युगमा नै हो भन्ने होइन । यिनले सभ्य समाजको गौरव बढाएका छन् तर यी लौकिक मात्र हुन् । अन्य लोकहरूमा पनि यिनको अभ्यास गरिन्छन् । वर्तमान संसारमा र अन्य असंख्य लोकहरूमा मनुष्य, देवहरू, ब्रम्हाहरू, साधुसन्तहरू, भिक्षुहरू छन् । एकसय वर्षको आयु भएको भवमा गौतम बुद्धको उदय भयो । त्यसबेला अबौद्धहरूमा पनि पुण्य गर्नुपर्दछ भन्ने धारणा आम थियो । त्यसबेला आम मानिसहरू क्लेशले यति आच्छादित थिए कि बुद्धले समेत सामान्य पुण्य-कर्म गर्दै धेरै काल बिताउनुपन्थो ।

बुद्धको शिक्षा जीवित रहेको समयमा मात्र तीन रत्नको शरण गमनको अपूर्व फाइदा लिन सकिन्छ । त्यसबेला मात्र संघरूपी उब्जाउ धरतिमा बीज रोप्ने काम सम्पन्न गर्न सकिन्छ । बुद्ध-शासनको बेला

मात्रै स्कन्ध आदिको विषयमा यथार्थ ज्ञान सुन्न र पाउन सकिन्छ । त्यसैले एक सच्चा बौद्धले यी सबै कुराको जानकारी पाउनुपर्दछ । माथि बताइएका सात पक्षहरूको सम्बन्धमा राम्ररी बुझ्न सकिएमा मात्र सच्चा बौद्ध बन्न सकिन्छ । एकजना बौद्धले जति पनि आलोचना खेप्नुपर्दछ त्यसलाई प्रतीत्यसमुत्पादको नियमद्वारा मात्र दृढरूपमा ठेक्कन सकिन्छ । यहाँ वा वहाँ जहाँपनि निर्वाण प्राप्त नगरुन्जेल अन्य मतको विरुद्धमा सुरक्षा प्रदान गर्ने मूल शिक्षाको रूपमा चार आर्य-सत्य देखापर्दछ ।

‘प्रतीत्यसमुत्पाद’को सिद्धान्तलाई बुझ्नुपर्दछ

म अब ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’को नियमबारे बताउने छु । कृपया यी १२ कडीहरूलाई याद गर्नुहोस् –

१)	(अज्ञानता)	अविद्या	(अविज्जा)
२)	(कर्म)	संस्कार	(संखारा)
३)	(चेतना)	विज्ञान	(विज्जाण)
४)	(मनोदेहिक)	चित्त र शरीर	(नामरूप)
५)	(६ इन्द्रिय)	छ आयतनहरू	(सलायतन)
६)	(सम्पर्क)	स्पर्श	(फस्स)
७)	(अनुभव)	संवेदना	(वेदना)
८)	(रागद्वेष)	तृष्णा	(तण्हा)
९)	(टाँसिनु)	आसक्ति	(उपादान)
१०)	(कर्मभव)	बन्ने क्रिया	(भव)
११)	(प्रकट हुनु)	जन्म	(जाति)
१२)	(जीर्णता)	बुढयाई	(जरा)
	(अवसान)	मृत्यु	(मरण)

(पुस्तकमा दिइएकोलाई पढ्न, बुझ्न सुविधा होस् भनेर यसरी राखिदिएको छु । – अनुवादक)

१) अज्ञानता / अविद्या

‘अविद्या’ भनेको प्रज्ञाको विपरितार्थक शब्द हो । यो ‘मोह’ को पर्याय पनि हो । हाम्रो चित्त भनेको सूर्य वा चन्द्र जस्तै हो, प्रज्ञाज्ञान

सूर्यको वा चन्द्रमाको प्रकाश जस्तै हो । अज्ञानता वा अविद्या त्यस प्रकाशमा लाग्ने ग्रहणजस्तै हो । जब सूर्यमा ग्रहण लाग्दछ, सूर्यको प्रकाश लुप्त हुन्छ । त्यस्तै चन्द्रमा ग्रहण लाग्दा पनि चन्द्रमाको प्रकाश कति पनि हुँदैन । ठीक त्यस्तै जब मन अज्ञानता वा अविद्याले आच्छादित हुन्छ, प्रज्ञा-ज्ञानरूपी ज्योति लुप्त हुन्छ ।

फेरि अज्ञानता वा अविद्या आँखामा लागेको मोतियाबिन्दुजस्तै हुन्छ जसले आँखालाई धमिलो बनाइदिन्छ र कालान्तरमा अन्धोसमेत बनाइदिन्छ । इन्द्रिय सुखले मोहान्धकारलाई बढावा दिन्छ र ठीक त्यस्तै खराब आहार अथवा कडा बासनाले मोतियाबिन्दुलाई भन खराव गर्दछ । सात पक्षहरूमा सफलता प्राप्तिको लागि गरिने सम्यक प्रयत्न त्यो औषधी समान हो जसले मोतियाबिन्दुलाई प्रभावहीन पारिदिन्छ ।

चार प्रकारका अज्ञानता वा अविद्या

मूलतः चार प्रकारका अज्ञानता वा अविद्या हुन्छन् –

- क) दुःख-सत्यप्रतिको अज्ञानता,
- ख) दुःख समुदय-सत्यप्रतिको अज्ञानता,
- ग) दुःख-मुक्ति सत्यप्रतिको अज्ञानता र
- घ) दुःख निरोध मार्ग-सत्यप्रतिको अज्ञानता ।

सात प्रकारका अज्ञानता

पञ्चस्कन्धमा पहिलो पक्षप्रतिको अज्ञानता पञ्चस्कन्धको सातौँ पक्षप्रतिको अज्ञानताले मानिसलाई अन्धोप्रायः बनाइदिन्छ । सत्व बन्न चाहिने पाँचस्कन्धहरूमा रूपस्कन्ध अति नै प्रष्टसित देखिने कुरा हो । रूपस्कन्धमा पृथ्वीधातु नै सुस्पष्ट हुन्छ । पहिले त तपाईंले शरीरभित्र विद्यमान पृथ्वीधातुलाई फारेर हेर्नुपर्दछ । प्रथमतः एक जना मोतियाबिन्दुबाट ग्रसित व्यक्तिले सूर्य वा चन्द्रमा जस्तो प्रकाशमान वस्तुलाई समेत देख्न सक्दैन । त्यस्तै तपाईंले पनि पृथ्वीधातुलाई समेत देख्न सक्नुहुन्न । लगातारको लगनशीलताको परिणामस्वरूप मनको अन्धकार हटेर जाने हुन्छ । जस्तै मोहको अन्धकारको बादल हटेर जान्छ, मनले दृष्टि-शक्तिलाई पुनर्प्राप्ति गर्दछ । याद राख्नुहोस्, मोह

एकलै त्यहाँ हुँदैन, त्यहाँ तपाईंको मनका नकारात्मक चरित्र पनि साथमा हुन्छ । मनको त्यो प्रज्वल गुण त नैसर्गिक गुण नै हो । यसलाई कामजन्य वातावरणरूपी अन्धकारले गाँजेर मात्र हो । यहाँ प्रकाशको अर्थ दृष्टि हो वा ज्ञान हो । जब अज्ञानता हटेर जान्छ तपाईंले मनको आँखाद्वारा पृथ्वीधातुलाई देख्न सक्नुहुन्छ जसरी सामान्य दृष्टि भएको मानिसले चन्द्र र सूर्यलाई प्रष्टसँग देख्दछ ।

आफ्नो शरीरभित्र पृथ्वीधातुको दर्शन भएपछि त्यो रूपस्कन्ध निर्माण हुन दिने अन्य धातुहरूलाई पनि निरीक्षण गर्न अधि सर्नुहोस् । यसरी रूपकायको यथार्थ जानकारी पाएपछि अब अन्य चार स्कन्धहरूको जानकारी पाउन पनि उद्यत हुनुहोस् । एवं प्रकारले पञ्चस्कन्धलाई तपाईंले बुझ्न सक्नुहुनेछ । यसको अर्थ हुन्छ प्रथम पक्षको रूपमा रहेको पञ्चस्कन्धप्रति तपाईंको धारणा सीधा र उत्तम हुँदै गइरहेको छ । अनि अज्ञानताले प्रज्ञालाई बाटो दिँदैजान्छ । जब तपाईंले शेष ६ पक्षहरूलाई राम्ररी बुझ्नुहुन्छ, हेर्नुहोस्, तपाईंको मनमा प्रज्ञाले आफ्नो स्निग्ध किरण कसरी फिँजाउँदै गइरहेको छ र अज्ञानताको पर्दा हट्दै गइरहेको छ । सातै प्रकारका अज्ञानता पूर्णरूपले हटिसकेपछि र सात पक्षका ज्ञानको प्राप्तिपछि अब त्यस अभ्यासलाई सम्यक-दृष्टि वा मार्ग-ज्ञान प्राप्तिको लागि मजबुत बनाउँदै जानुहोस् । मार्ग-ज्ञानमा स्थापित भइसकेपछि, अज्ञानताको नामोनिसान नै हुँदैन । यसरी जब अज्ञानताको विलय हुन्छ, प्रतीत्यसमुत्पादका शेष एघारवटा खुड्किला पनि खुल्दै जानेछन् । अनि त चार आर्य-सत्यको उत्तिखेरै साक्षात्कार हुनजान्छ ।

चार आर्य-सत्यको अवबोध गर्नु

पञ्चस्कन्धको क्षेत्रमा दुःख-सत्यलाई यथार्थतः बुझिसकेपछि मूल कारक-तत्वको रूपमा रहेका अविद्या र तृष्णाको त्याग, प्रतीत्यसमुत्पादका १२ कडीहरूको निरोधको प्रत्यक्ष अनुभव, मार्ग-ज्ञानद्वारा प्रज्ञा-ज्ञानको उदय यी चारै प्रकारका साक्षात्कारहरू एकपछि अर्को गरी प्राप्त हुँदैजान्छन् । यसरी त्रिविध शिक्षा परिपक्व हुँदै जान्छन् । ३७ बोधिपक्षीय धर्महरू पूर्ण हुँदै जान्छन्, त्रिरत्नको शरण गमन पनि फलित हुँदै जान्छ र अन्ततोगत्वा

पञ्च मारहरू पनि पराजित हुन्छन् । परनिर्मितवशवर्ती देवलोकका खलनायक देवता मार, जसलाई विध्वंसकारीको संज्ञा दिइन्छ, ले पनि यस्तो आर्य सन्तलाई भुक्त्याउन आउन सक्दैन । हजारौं अबौद्ध गुरुहरूको सामना गर्नु परे पनि त्यस आर्य-श्रावकलाई सत्य-धर्मबारे दुविधा हुँदैन ।

प्रतीत्यसमुत्पाद-धर्मको मूल कडीको रूपमा रहेको अविद्याको स्थानबारे यहाँ चर्चा गरिएको हो । अविद्यामाथि विजय पाएपछि र प्रतीत्यसमुत्पादका शेष रहेका कडीहरू पनि सुस्पष्टताको साथ बुझ्न सकिन्छ ।

२) संस्कार

यो जीवन र पछिका जीवनहरूलाई सुन्दरतम बनाउने चाहनाले गरिने सम्पूर्ण कायिक, वाचिक र चेतसिक कर्महरूलाई 'संस्कार' भनिन्छ । यहाँ सम्पूर्ण कर्महरूको अर्थ दस कुशल तथा दस अकुशल कर्महरू नै हुन् । अविद्याको कारणले वर्तमान जीवनप्रतिको आसक्तिले अभिप्रेरित भई अकुशल कर्म गरिने हुन्छ । कुशल कर्महरू सुन्दर भावी जीवनको लागि भनेर सम्पादन गरिने हुन्छन् । यो काम पनि पञ्चस्कन्धप्रतिको अज्ञानता वा अविद्याको वंशमा परेर नै गरिने हुन्छ ।

बुद्ध तथा अर्हतहरूले पनि अज्ञानीहरूले भन्दा बढी प्रयत्नपूर्वक कुशल कर्महरू सम्पादन गर्दछन् तर मार्ग-ज्ञान पाइसकेका कारणले उहाँहरू पञ्चस्कन्धप्रति आसक्त हुँदैनन् र उहाँहरूबाट भव बन्ने बनाउने काम हुँदैन । उहाँहरूको यही नै अन्तिम जन्म हुन्छ । अतः उहाँहरूको काय, वाक र चित्तमार्फत गर्ने कुनै पनि कामले पुण्य संचय गर्दैनन् अर्थात् संस्कार बनाउँदैनन् किनभने अहिलेको राम्रो हुने र भविष्यमा राम्रो जन्म पाउने चेतसिक-कर्म त्यहाँ मौजुद हुँदैन । अविद्याबाटै संस्कार बन्न जान्छ भन्ने सत्य यति स्पष्ट छ कि अबौद्धहरूले पनि यसलाई नकार्ने स्थिति हुँदैन ।

३) विज्ञान

यहाँ 'विज्ञान' को अर्थ 'प्रतिसन्धि-विज्ञान' हो । प्रतिसन्धि-

विज्ञानको कारणले नै पूर्वजन्म र वर्तमान जन्मको सम्बन्ध हुन्छ । पूर्व चेतसिक-कर्म शक्तिले वर्तमान जीवनमा प्रारम्भिक चेतनाको रूपमा फल दिएको हुन्छ । वर्तमान जन्म पूर्वकर्मबाट कसरी प्रभावित भई उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा दिव्य-ज्ञानले ('अभिज्ञा'द्वारा) मात्र थाहा पाउन सकिन्छ । सामान्य स्तरको ज्ञानले यसको मापन गर्न सक्दैन । त्यस्ता श्रमण, भिक्षु र देवहरू पनि छन् जसले यस अधिको जन्ममा को कहाँ थिए भन्न सक्दछन् तर पनि तिनीहरूले कर्मको सिद्धान्तलाई यथार्थतः बुझेका हुँदैनन् । उनीहरू आत्माको संसरणबाट यस्तो भएको हो भनिदिन्छन् । यसै कुरामा उनीहरू फेल खान्छन् । सम्यक-दृष्टिका दस पक्षमध्ये दसौंले दिव्य-ज्ञानलाई इगित गर्दछ ।

'त्यस्ता श्रमण ब्राम्हणहरू पनि यस संसारमा छन् जसले सम्यक अभ्यासद्वारा उच्च उपलब्धि हासिल गरेका हुन्छन् । उनीहरूले प्रत्यक्षज्ञान पाएर लोकहरूको बारेमा सत्य-ज्ञान हासिल गरेका हुन्छन् र यस कुरालाई अन्यमा पनि प्रसारित गर्दछन् ।'

सम्यक-ज्ञान वा सम्यक-दृष्टि नहुनेहरू पुनर्जन्मबारे गलत धारणा राख्दछन् । खासगरी पश्चिमी देसकाहरूमा यस्तो सम्यक-ज्ञानको अभाव हुन्छ । कल्पौं पहिले जब दिव्य-ज्ञान प्राप्त ध्यानी श्रमण ब्राम्हणहरूको लोप भयो, यस्ता गलत धारणाहरूको उदय हुन थाल्यो । यस्तो गलत धारणा त्यस बेलादेखि फैलियो जब मानिसको आयु एकहजार वर्षको थियो । यो कुरा दीर्घनिकायको 'चक्रवर्ती सूत्र'मा उल्लेख गरिएको छ ।

आजकल आधुनिक शल्यचिकित्सक र वैज्ञानिकहरू यसै सम्यक-दृष्टिको गैर हाजिरीको कारणले आँखाले जे देख्छ त्यसमा मात्र निर्भर गर्दछन् र सूक्ष्मदर्शक यन्त्रको सहायताले देखिएका कुरामा मात्र आधारित भएर जीवन र प्रजनन बारेका सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछन् । सम्यक-दृष्टि धारण गरेकाहरू आफू विषयवस्तुमा त्यति पोख्त नभएतापनि भ्रान्ति वा मिथ्यामा पर्दैनन् किनभने उनीहरूले यथाशक्य विषयलाई सम्यकरूपले

बुझ्ने मार्गमा अग्रसर भइरहेका हुन्छन् । यो कुरा बुद्ध-शिक्षा बाहिरै रहेता पनि लागु हुन्छ । बुद्धको उदयपछि उनीहरूले बुद्ध-शिक्षालाई ग्रहण गर्दछन् र सम्यक-दृष्टि प्राप्त गर्दछन् ।

प्रारम्भिक अवस्थामा सम्यक-दृष्टि पनि सत्काय-दृष्टिको लपेटमा आउन सक्छ । विपश्यना-ज्ञानको विकसित अभ्यासद्वारा मात्र सत्काय-दृष्टिलाई छुट्याउन सकिन्छ ।

यो कुरामा सावधान गराइन्छ कि पुनर्जन्म र प्रतिसन्धि-विज्ञान भनेको सरल र बोधगम्य कुरा होइन । यस विषयलाई बुझ्नमा अनेक व्यवधान खडा हुन सक्छन् ।

स्कन्धहरूको आपसी सम्बन्ध

रूपस्कन्ध र नामस्कन्धको आपसी सम्बन्धको बारेमा यहाँ संक्षेपमा चर्चा गरिन्छ । व्यक्तिमा निहित रूपस्कन्ध र नामस्कन्धका भिन्दाभिन्दै गति हुन्छन् । प्रत्येकले विकसित हुने आआफ्नो बाटो पत्रेको हुन्छ । यो पुनर्जन्महरूको अनन्त यात्रामा रूपस्कन्ध व्यक्तिको मृत्युसँगै विच्छेद भएर जान्छ तर अर्हतावस्थामा प्राप्त भएर परिनिर्वाण प्राप्त नभएसम्म नामस्कन्धचाहिँ कहिल्यै पनि विच्छेद हुँदैन । रूपस्कन्धमा चेतन-तत्त्वहरू हुँदैनन्, न त यसले विचार नै गर्न सक्दछ र कुनै कुराको जानकारी नै राख्न सक्दछ । चेतनशील भएर विचार गर्न र जानकारी राख्न सक्ने काम नामस्कन्धको हुन्छ । नामस्कन्धको कुनै ठोस रूप आकार हुँदैन । यस्तो विशेषता रूपस्कन्धमा मात्र हुन्छ ।

रूपस्कन्धको बाटो

अब रूपस्कन्धले लिने बाटोको बारेमा जानकारी लिऔँ । हामी यस सम्बन्धमा दुई कुराको सहारा लिई विचार गर्नेछौँ – एक नदीको बहाव र अर्को तूफानको बहाव ।

सानो मूलबाट प्रारम्भ भई महासमुन्द्रसम्मको यात्रामा लागेको नदीको पानी अग्नि र वायुधातुकै प्रवाह हो । पानीमा तापक्रमको परिवर्तन निरन्तररूपमा भइरहन्छ । पानीका अधिको रूपकलापको

चिसोपनाले चिसोपनालाई नै उत्पन्न हुने कारणको निर्माण गर्दछ त्यस्तै अधिको रूपकलापको तातोपनाले तातोपनालाई नै उत्पन्न हुने कारणको निर्माण गर्दछ । जलधातुमा वजन हुने गुण हुन्छ ताकि पानीको सतह तलतिर बग्ने होस् । वायुधातुले पानीको रूपकलापहरूलाई निर्वाधरूपमा घचेटेर लगिरहेको हुन्छ ताकि पानीमा नयाँनयाँ चिसो वा तातो रूपकलापहरू उत्पन्न भइरहोस् । ती केही अन्तरालमा आफ्ना जनक रूपकलापहरूबाट निसृत भई उत्पन्न हुन्छन् । यो कुरा हाम्रो छालाको आँखाले देख्न सक्दैन । जलधातुको कारणले ती नयाँ उत्पन्न भएका रूपकलापहरू तल्लो सतहमा मात्र उत्पन्न हुन सक्दछन् । यसैलाई हामी नदीमा पानीको बहाव भन्दछौं । वास्तवमा त्यो त आफ्ना चार धातुहरूको साथमा उत्पन्न रूपस्कन्ध मात्र हो । यसले त मौजुद परिवेशमा रहेर आफ्नो बाटो तय गरिरहेको मात्र हो ।

अब तुफानको कुरा लिऔं । त्यस तुफानमा संश्लिष्ट गर्ने आपोधातु नदीमाथि आधिपत्य शक्तिसहितको हुँदैन । संश्लिष्ट गर्ने तत्वले मात्र पदार्थलाई एकै ठाउँमा बाँधिराख्न सक्ने शक्ति धारण गरेको हुन्छ । तूफान नदीको पानीभै भारी त हुँदैन त्यसैले यो तलतिर मात्र बग्नुपर्छ भन्ने छैन । यहाँ संवाहनको धातु (वायुधातु) चाहिँ प्रभावकारी हुन्छ । त्यसैले चाहे समुन्द्रमा होस् वा जमिनमा, संवाहन शक्तिले द्रुत गतिमा ठूलो क्षेत्रलाई नै यसले प्रभाव पार्न सक्दछ । नयाँ रूपकलाप केही निश्चित अन्तरालमा उत्पति हुन सक्दछ तर तिनीहरू पुरानाबाट अलग हुन सक्दैनन् । पुरानामा नै निर्भर भएर नयाँ रूपकलापको उत्पति हुन्छ ।

नयाँ रूपकलाप पुरानाको केही दुरीमा उत्पति हुने सिद्धान्तजस्तै बिजुली चम्किनेमा पनि यही कुरा लागु हुन्छ । यहाँ नयाँनयाँ रूपकलाप उत्पतिको दुरी त्यो नदीको धार वा तुफानको गतिभन्दा बढी हुन्छ । यी सबै कुरा वायुतत्वको प्रतिशतमा भर पर्दछ । जति वायुतत्व शक्तिशाली हुन्छ, उति नै दुरी बढी हुन्छ । रूपस्कन्धको उदयमा पनि यस्तै हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ ।

नामस्कन्धको बाटो

रूप-स्कन्धको आडमा नाम-स्कन्धको उत्पत्ति हुँदा, ती भिन्दै भएर उत्पत्ति हुँदैनन् । ती एक आपसमा नछुटिने हुनाले रूपकलापभन्दा अन्तै तिनीहरूको उत्पत्ति हुन सक्दैन । यस्तो त्यसबेलासम्म मात्र हुन्छ जब मृत्युको क्षणमा रूपकलापको विच्छेद हुँदैन । नाम-स्कन्धमा चित्तको चेतनाले प्रमुख भूमिका खेल्दछ, रूपस्कन्धमा अग्निधातुले जस्तै । हेतुपञ्चयको दृष्टिकोणले यसलाई 'कम्मपञ्चय' भनिन्छ । सम्यक र मिथ्या धारणा वा अन्य चेतसिक गुणहरूलाई रूपस्कन्धको प्रारम्भिक वायुधातुसँग तुलना गर्न सकिन्छ । यसलाई 'मग्गपञ्चय' भनिन्छ । प्रत्येक जन्म चित्तको चेतनाकै फल हो । जस्तै कि रूपकलापको कार्यकलापमा अग्निधातुको आफ्नै प्रभाव हुन्छ । यसको असर कुनै पनि सत्वको पञ्चस्कन्ध रहेसम्म रहिरहन्छ । चित्तको चेतनाको सम्बन्धमा एकबाजी विपाक-विज्ञानको उत्पत्ति भएपछि यसको असर असंख्य जन्मसम्म पनि रहन सक्दछ । यसरी नै कर्मको शक्ति पनि त्यस्तै अनुकूल परिस्थिति नआएसम्म असंख्य भवसम्म विद्यमान रहन सक्दछ । नामस्कन्धहरू र रूपस्कन्ध दुवैमा कर्मफलको सम्भाव्यता विद्यमान रहन्छ । धर्मको भाषामा भन्नुपर्दा, यस्ता कर्महरू कतत्ता-कर्मको रूपमा पछिसम्म पनि रहिरहन्छ । यसले यो कुरा प्रष्ट पार्दछ कि नामस्कन्धहरूको निरन्तरता निर्वाधरूपमा रहन्छ । त्यसैले संवृति सत्यको आधारमा मानिसहरू भन्ने गर्दछन् 'उही नामस्कन्धहरू त हुन् नि' जब कि लाखौं कल्पको अन्त्य भइसकेको हुन सक्दछ ।

रूपस्कन्ध र नामस्कन्धहरूको बीचको खास भिन्नता यही नै हो । रूपस्कन्धमा कुनै पनि बराबरी हुँदैन सिर्फ अनुमानको आधारमा तुलना मात्र गर्न सकिन्छ । वर्तमान जीवन वा जन्ममा पनि ती दुई प्रष्टरूपमा भिन्न छन् । यस कुरालाई तपाईं स्वयंले आफूभित्र चियाई निरीक्षण गर्नुहोस् ।

वर्तमान रूपस्कन्धको विघटन कालमा, नामस्कन्धहरूले अन्त कहीं नयाँ रूपस्कन्धको साथमा पुनर्जन्म लिन्छ । चित्तले पुरानो शरीरलाई त्यागी कति टाढा पुनर्जन्म लिन्छ त ? यो कुरा चित्तको चेतनामा निर्भर

गर्दछ जसलाई अग्निधातुसँग तुलना गरिएको छ । यस्तै सम्यक र मिथ्या-धारणा आदि अन्य चेतसिक तत्वहरूमा पनि निर्भर गर्दछ जसलाई वायुधातुको कार्यसँग तुलना गरिएको छ । ग्रन्थमा यसलाई प्रक्षेपण गर्न सक्ने क्षमता सहितको संस्कार **(खिपनक संखारानं)** भन्ने संज्ञा दिइएको छ । जब मग्गपच्चय (relation of means) राम्रो (बलियो) हुन्छ **‘नेवसञ्जा-नासञ्जा’** भनिने उच्च अरूप ब्रम्हलोकमा प्रतिसन्धि हुनजान्छ । मग्गपच्चय नराम्रो भए अविचि-नरकमा पनि प्रतिसन्धि हुन सक्दछ । भौतिक तत्वको अवरोधविना नै चित्तको चेतनाले वस्तु र वस्तुस्थितिलाई बुझ्ने काम गर्दछ । अतः रूपकलापभन्दा नामकलाप अतुलनीयरूपले बढी शक्तिशाली हुन्छ ।

नामकलापको शक्तिलाई नजरअन्दाज गरेर नै आधुनिक विचारकहरू देख्न सकिने रूपकलापको आधारमा मात्र जीवनबारेका सिद्धान्तहरू बनाउँछन् । यस्ता सिद्धान्तहरू मिथ्या-धारणाका उपज बाहेक केही होइनन् । यसले तपाईंलाई प्रभाव पार्न सक्दछ किनभने प्रतिसन्धि-विज्ञानको प्रसंगले अन्य धर्मलाई विरोध गर्ने राम्रो भूमि तयार गरिदिन सक्दछ । बुद्ध-शिक्षाबारे अरूसँग चर्चा गर्दा आफूले के भनिराखेको हो भन्नेबारे सचेत हुनुपर्दछ । प्रत्यक्ष-ज्ञानद्वारा प्राप्त तथ्यको आधारमा मात्र बोल्नुपर्दछ । सतही-ज्ञान र पढे सुनेका आधारमा मात्र निर्भर हुनाले बुद्ध-शिक्षामा नै नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्दछ ।

४) नामरूप (मनोदैहिक) का क्रियाकलाप

‘नाम’ भन्ने शब्दले वेदना, संज्ञा र संस्कार यी तीन नामस्कन्धलाई अर्थाउँछ । यी चेतसिक मात्र हुन् । नामस्कन्धमा विज्ञान-स्कन्ध नै प्रमुख हो । यसको सर्वोच्चताबारे माथि पनि चर्चा गरिसकेको छु । विज्ञान-स्कन्ध नै नायक (जेड्ड), प्रमुख (सेड्ड), विशिष्ट (प्रधान), मुख्य (प्रमुख) हो जसविना अन्य कुनै चेतसिक क्रियाकलापहरू क्रियाशील हुँदैनन् । विज्ञान नै ६ आयतनहरूको नाथ (राजा) हो ।

काय र चित्तको उदय कसरी हुन्छ ?

जब कुनै सत्व अति ठूलो पुण्यकर्म सम्पादन गरेको कारणले तावतिस भुवनमा पुनर्जन्म हुन्छ, त्यस देवलोकमा तुरुन्तै दैवीय विमानको प्रकट हुन्छ । 'प्रतीत्यसमुत्पाद' कै नियमानुसार जब विज्ञानको उदय हुन्छ, संवेदना, संज्ञा, स्पर्श र संस्कारको उत्पत्ति पनि सँगसँगै हुन्छ । चार धातुयुक्त शरीरको पनि प्रादुर्भाव हुन्छ । यस प्रक्रियामा प्रतिसन्धि-विज्ञान नै सर्वाधिकार शक्तिशाली भएकोले चित्त र शरीरको प्रादुर्भावको साथै तिनीहरूमा चेतनाको संचार पनि हुन्छ । गर्भाधानको बेला प्रारम्भिकरूपमा रूपकलापको उदय नाङ्गो आँखामा अदृष्ट हुन्छ । जसरी सानो बीउबाट विसाल वट-वृक्ष खडा हुन्छ, गर्भाधानको क्षणदेखि नै भ्रुण क्रमशः बढ्दै गएर सिंगो प्राणी वा मान्छे बन्न पुग्दछ । त्यो कसरी भने

- १) पहिलो ७ दिनमा तरलावस्था हुन्छ जुन सुरुमा अदृष्ट हुन्छ ।
- २) दोस्रो ७ दिनमा त्यो बढेर फिजको डल्लोको रूपमा देखिन्छ ।
- ३) तेस्रो ७ दिनमा त्यो सानो रगतको डल्लोजस्तै देखिन्छ ।
- ४) चौथो ७ दिनमा त्यो सानो मासुको डल्लोजस्तो देखिन्छ ।

यसरी एघारौँ हप्ताको अन्त्यतिर टाउको र हातखुट्टाले आकार लिन थाल्दछन् । यसरी नै चार इन्द्रिय – आँखा, नाक, कान र जिब्रो प्रकट हुन्छन् । शरीर र मनको गर्भाधानको बेला नै तय हुन्छ । यो नै मोटामोटीरूपमा रूपको उत्पत्ति बारेका कुरा हुन् ।

आधुनिक विज्ञानको ज्ञान सूक्ष्मदर्शक यन्त्रले देखाएको कुरामा मात्र सीमित रहन्छ । अतः सूक्ष्म रूप (नाम)कलापलाई दृष्टिगत गर्नु आधुनिक वैज्ञानिकहरूको क्षमताभन्दा बाहिरको कुरा हो । भौतिक उपलब्धिको आधारमा मात्र उनीहरू मानिस वा पशुको गुण र विशेषताको परिभाषा दिन्छन् ।

५) ६ आयतनहरू

आँखा, कान, नाक, जिब्रो, काय र मन यी ६ इन्द्रियहरूलाई षडायतन (सलायतन) भनिन्छ । पहिलो पाँच आयतनहरू रूपस्कन्धअन्तर्गत समावेस छन् । छैठौँ आयतन मन हो र यो चेतन-चित्त (विज्ञान) हो ।

यी ६ आयतनहरू नामरूपअन्तर्गत पर्दछ । यिनीहरू 'प्रतीत्यसमुत्पाद'को नियममा महत्वको हिसावले पाँचौँ स्थानमा पर्दछन् । यिनै ६ आयतनहरू सहरका मुख्य द्वारभैँ जीवमा निहित ६ मूलद्वार हुन् । यिनीहरूलाई ६ मुख्यालयहरू, ६ भण्डारहरू, ६ वन्दरगाहहरू अथवा ६ रेलका डिब्बाहरूजस्तै हुन् भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

यिनै ६ वन्दरगाहहरूको माध्यमबाट ६ प्रकारका जहाजहरू भित्रिन्छन् र विभिन्न गन्तव्यको लागि रमाना पनि हुन्छन् । ती गन्तव्यहरू देव वा ब्रम्हलोकहरू अथवा अपायलोकहरू हुन् । त्यस्तैगरी यी ६ रेलमार्गहरूबाट ६ प्रकारका रेलहरू आआफना संसारको लागि यात्रा गर्दछन् ।

बुद्धले भन्नुभयो, “भिक्षुहरू संसारको उत्पत्ति भनेको के हो ? आँखा र दृष्ट वस्तुको कारणले 'चक्षु-विज्ञान'को उत्पत्ति हुन्छ । यी तीन – आँखा, दृष्ट वस्तु र चक्षु-विज्ञानको मिलन नै स्पर्श हो । स्पर्शको कारणले संवेदना (वेदना) को उत्पत्ति हुन्छ । वेदनाको कारणले तृष्णा, यसरी नै दुःख-स्कन्धको उत्पत्ति हुन्छ । यसैलाई हे भिक्षुहरू, संसारको उत्पत्ति हो भन्दछु ।”

माथिको देसनामा बुद्धले आख्यान गर्नुहुन्छ कि ६ इन्द्रियहरूले नै स्कन्धहरू र तिनसँग सम्बन्धित तत्वहरूसँग मिलेर दुःखको उत्पत्ति गर्दछन् । नरकवासीहरूलाई ६ समुहमा विभक्त गरियो भने, ६ समूह यसरी बन्दछ ।

- १) जो चक्षु-आयतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन्,
- २) जो श्रोतायतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन्,
- ३) जो घाणायतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन्,
- ४) जो जिह्वायतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन्,
- ५) जो कायायतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन् र
- ६) जो मनोआयतनद्वारा त्यहाँ पुगेका छन् ।

यस कथनलाई समष्टिगतरूपमा भन्ने हो भने ती ६ मुख्य रेललाईनबाट अथवा ६ वन्दरगाहबाट त्यहाँ पुगेका छन् ।

नामस्कन्धको उत्पत्तिको विषयमा रूपस्कन्धभन्दा कुरा भिन्दै

छ । रूपस्कन्धको सम्बन्धमा उदाहरण दिँदा, वटवृक्षको सानो बीउबाट ठूलो रूख खडा हुन सक्दछ र त्यस रूखद्वारा उत्पादित कैयन् बीउहरूबाट आफ्नै जीवनभरिमा समेत हजारौं वटवृक्षहरू उत्पन्न हुन सक्दछन् । नामस्कन्धको संस्कारको सम्बन्धमा प्रत्येक कर्मले एकबाजी एउटै मात्र जन्म दिन सक्दछ । एकै बैठकभित्र पनि ६ आयतनद्वारबाट ६ प्रकारका चेतन-चित्तको उत्पत्ति हुन्छ । तीमध्ये प्रत्येकले यही जन्ममा नभए पनि फल त दिन्छ । अर्को जन्ममा पनि तीमध्ये एकले फल दिन्छ र बाँकी उपयुक्त समयको पर्खाइमा रहन्छन् । ती रेलवे स्टेशनमा बिसाइराखेका रेलगाडीहरूजस्तै हुन्छन् जसका इन्जिनहरू चालु नै रहेका हुन्छन् र ती हरियो बत्तीको प्रतीक्षामा रहेका हुन्छन् । त्यो हरियो बत्ती बल्ल कल्पौंसम्म पनि लाग्न सक्छ । स्रोतापतिफल प्राप्त नभएसम्म हरियो बत्ती बलेर संस्कारजन्य फल त दिन्छ नै । प्रतिदिन अकुशलकर्मको पोखरीमा डुबुल्की मारिरहेका संसारबासीहरूलाई ती रेलहरूले अपायलोकमा लिएर जान तयार रहन्छन् ।

के कारणले गर्दा यसरी दुःखद् जन्म पाउँछन् ? यो कुरा इन्द्रियको उत्तेजनामा वा सक्रियतामा निर्भर गर्दछ । उदाहरणको लागि, चक्षु-आयतनलाई नै लिऔं न । कुनै लोभलाग्दो वस्तुमा आँखा जान्छ, स्पर्श हुन्छ र चक्षु-विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन्छ । लाइटर बाल्दा चकमकमा घोटिएर फिल्लको निस्केभैको अवस्था हुन्छ । देखिने वस्तु, आँखा र चक्षु-विज्ञान, यी तीन कुराको उपस्थितिले स्पर्शको उत्पत्ति हुन्छ । स्पर्श भनेको दृष्ट वस्तुलाई हातमा लिएर समान हो । यसलाई हातमा लिनेवित्तिकै वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ । यहाँ वेदना भनेको चिसो पानीको सम्पर्कमा आएको मुर्झाएको कमलको फूलभै हो । वेदनालाई सुखद् भनेर ग्रहण गरिन्छ । यसले तृष्णा वा आसक्तिलाई उत्पत्ति गर्दछ । आसक्तिले त्यो सुखद् वेदनालाई फुत्कन दिँदैन । बुद्ध र अर्हतहरूमा तृष्णाको उदय हुँदैन । उहाँहरूलाई त्यस वस्तुले सुख दिन्छ भन्ने कुरा थाहा नभएको होइन । किन तृष्णाको उत्पत्ति हुँदैन भन्दाखेरि उहाँहरूले सुखद् वेदनामा आसक्त हुँदाको खतरा (दोष)लाई देखिसकेका हुन्छन् ।

उदाहरणको लागि, एकजना अज्ञानी र बेखबर व्यक्तिले एउटा

विषालु फल भेट्छ । त्यो फल पाकेको आँपजस्तै देखिन्छ र त्यसको सुवास र स्वाद पनि आँपकै जस्तो छ । त्यो व्यक्ति त्यस रूप, गन्ध र स्वादमा लोभिन्छ । एकजना अर्को व्यक्तिले त्यो फल विषालु हो भन्ने जानेर त्यसमा लोभिदैन । उसले त्यसलाई घृणाको दृष्टिले हेर्दछ । यसरी हामी बुझ्न सक्दछौं कि राम्रो र लोभलाग्दो उही वस्तुमा पनि आस्रवसहितको र आस्रवविहीन व्यक्तिमा फरकफरकको प्रतिक्रिया हुन्छ ।

सुखद् वेदना वा आसक्तिलाई सिकारीले बाँदरलाई समाउन प्रयोग गर्ने टाँसिने वस्तुसँग तुलना गर्न सकिन्छ । जब वस्तुमा आकर्षित हुन्छ, सुखद् वेदना पाउन तृष्णा जगाउँछ, तृष्णा बढ्दै जान्छ र त्यो वस्तुमा टाँसिदै जान्छ । तृष्णाको जरा भित्रसम्म फैलिदै जान्छ । अनि त्यस तृष्णारूपी वटवृक्षको जराले आफ्नो पकड मजबुत बनाउँदै र कसिँदै जान्छ र वरिपरिको पर्खालादिलाई भत्काउँदै लैजान्छ । (यो आसक्तिको प्रक्रिया कसरी फैलिन्छ भन्नेबारे पछि कुरा गरौंला) । तृष्णाबाट आसक्ति (उपादान) को उत्पत्ति हुनुलाई कामबाट उत्पन्न आसक्ति (**कामुपादान**) भनिन्छ ।

उत्कट तृष्णाको दास हुने बानी परेकामा आसक्तिको उत्पत्ति शिघ्र हुन्छ । यदि आसक्ति उत्पन्न गर्ने वस्तु व्यक्तिको आफ्नै सम्पत्ति हो भने त्यो आसक्तिले उसलाई बलियो गरी बाँधिराख्छ तर नरकमा तान्दैन । यदि त्यो वस्तु अर्काको हो र त्यसमा लोभ गर्दैन भने त्यस्तो आसक्तिले पनि नरकलोकमा पठाउन सक्दैन । जब अर्काको सम्पत्तिमा लोभ गर्दछ भने त्यो आसक्ति अकुशल कर्म हो । अर्काको सम्पत्ति आफ्नो पार्ने योजना आफैमा अकुशल चेतना हो त्यसले लोभ (**अभिज्जा**) लाई बढाउँदै लैजान्छ । यसले नरकगामी बनाउने शक्ति धारण गरेको हुन्छ । यो पनि त्यो रेलगाडी जस्तै हो जसले यात्रीलाई घोर सास्ती खेप्नुपर्ने लोकमा लिएर जान्छ ।

आफूले प्राप्त गर्ने अभिलाषा राखेको सम्पत्तिको मालिकको विरुद्धमा यदि द्वेष दुर्भावना राख्दछ भने त्यो चेतना पनि अकुशल नै हो । यसलाई प्रदुषित मन (**व्यापाद**) भनिन्छ । यसले पनि कर्तालाई नरकतिर धकेल्ने शक्ति राख्दछ । फेरि कसैले डाहा गर्नु गम्भीरखालको

कर्म होइन भनेर कोही श्रमण र सन्तजनले भन्छन्, त्यो कुरा गलत हो । कर्म भन्ने नै हुँदैन, द्वेष दुर्भावनाको फल नै हुँदैन, द्वेष दुर्भावना राखेको कुरा धनको मालिकले थाहा पाए मात्र खराब हुन्छ इत्यादि भन्ने ती सुधुसन्तहरूको कुराले मिथ्या-दृष्टिलाई मात्र बढावा दिन्छ । यो पनि अर्को रेलगाडी हो जसले कर्तालाई नरकको यात्रा गराउँछ । अर्काको सम्पत्तिमा आँखा गाड्नुबाट प्रारम्भ भएर अकुशल कर्म गर्दैजाने हुन्छ । हिंसा हत्या गर्नु, चोरी गर्नु, व्यभिचार गर्नु, भुठो बोल्नु, चुगली गर्नु कर्कश वचन बोल्नु, गफ गर्नु वा नचाहिँदो कुरा गर्नु जस्ता अकुशल कर्महरू गर्दैजाने हुन्छ । यी सबैले नरकलोकतिरको यात्रा सोभ्याउँछन् । यी अकुशल चेतनायुक्त कर्मले दस अकुशल कर्म गर्न उद्यत गराउँछन् । यसैलाई **‘आसक्तिको कारणले भवको निर्माण हुन्छ’** भनिएको हो ।

चक्षु-आयतनको कारणले मात्र पनि ६ वटा रेलगाडीका टर्मिनलहरूमध्ये कुनै एकले प्रतिदिन अज्ञानी र नादान मानिसहरूलाई लिएर अपायभूमितिर प्रस्थान गर्दछ । अन्य ५ आयतनहरूको पाँच टर्मिनलबारे पनि यही कुरा लागु हुन्छ भनी बुझ्नुपर्दछ ।

त्यही टर्मिनलहरूबाटै ती ६ रेलगाडीहरू राम्रो भवतिर पनि प्रस्थान गर्दछन् । यहाँनिर म दैनिक जीवनमा आइपर्ने कुराहरूसहितको उदाहरणमा मात्र केन्द्रित भइरहेको छु र अन्य बुझ्न कठिन कुराहरूको बारेमा त छोएको पनि छुइँ । यस्ता इन्द्रियायतन जसलाई हामी टर्मिनलको संज्ञा दिँदैछौं, तिनको कारणले दस रेलगाडीहरू (दस अकुशल-धर्मको कारणले) चार अपायगतितिर छुटिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै दस रेलगाडीहरू दस कुशल-कर्मको कारणले राम्रो गतितिर पनि छुटिइरहेका हुन्छन् । ती राम्रा गतिहरू मनुष्यलोक, देवलोक र ब्रम्हलोक हुन् । यसै कारणले पनि ६ आयतनहरूलाई नामरूपमा समाविष्ट भएपनि तिनीहरूलाई छुट्टै तत्वका रूपमा विज्ञान र नापरूपका क्रियाकलापमा समाविष्ट गरी बताइएको हो ।

६-८) स्पर्श, वेदना र तृष्णा

यिनको सम्बन्धमा दस कुशल र दस अकुशल कर्महरू ६

आयतनहरूमा आधारित भएर गरिन्छन् भनेर ६ रेलगाडीको उदाहरण दिंदै चर्चामा बताइसकिएको छ ।

६) उपादान (आसक्ति)

अब आसक्ति (उपादान) को भूमिकाको चर्चा गरिन्छ । जसले आधारभूतरूपमा कुरा बुझ्दैन उसको लागि 'प्रतीत्यसमुत्पाद'का १२ कडीहरू पनि जीवनबारे प्रष्टयाउन अपुग सावित हुन्छ । एकठाउँ एक कविले भनेका छन् "यो संसार हाम्रो लागि अपार छ ।" तर वास्तवमा संसारलाई यिनै १२ कडीको आधारमा हेरिनुपर्दछ । यस्तो गर्न नसके तृष्णाले छोड्ने छैन र स्वभावतः मिथ्या-दृष्टि र सत्काय-दृष्टिमा परिन्छ ।

मनुष्य, देव, ब्रम्हा तथा चार अपायभूमिमा सत्वहरू विज्ञान र नामरूप (मनोभौतिक) क्रियाकलापका कारणले नै उत्पन्न हुन्छन् । यस कुरालाई राम्ररी बुझ्नुपर्दछ । यिनै दुई कुराले अन्य प्रष्ट देखिने स्पर्थ तत्वलाई उजागर गर्दछ ।

६ आयतन, स्पर्श र वेदना यी तीनले सत्वको कायस्पर्शलाई सम्भव बनाउँछ र कार्यान्वयन गराउँछ । अज्ञानीजनको लागि तृष्णा र उपादान छुटको विषय हुन सक्छन् । उपादान चार प्रकारको हुन्छ भनी बताइएको छ –

क) इन्द्रियजन्य उपादान (कामुपादान),

– कामसुखमा आसक्ति

ख) मिथ्या-दृष्टिजन्य उपादान (दिट्टुपादान),

– मिथ्या-धारणामा आसक्ति

ग) अनावश्यक रितिरिवाजजन्य उपादान (सीलवतुपादान)

– अन्धविश्वासपूर्ण क्रियाकलापमा आसक्ति

घ) आत्माजन्य उपादान (अत्तावादुपादान)

– 'आत्मा छ' भन्ने मान्यतामा आसक्ति

क) 'कामुपादान' भनेको मनुष्य, देव र शक्रको जन्म पाउने इच्छाले पूर्णतः जकडिएको आसक्ति हो । जस्तै कि वटवृक्षको जराले

पर्खालको चिरालाई जकडेर बस्दछ । यो तृष्णालाई 'बलवमुख'सँग तुलना गर्न सकिन्छ । 'बलवमुख' भनेको सागरको त्यो भुमरी हो जसको भय समुन्द्रमा यात्रा गर्नेहरूलाई सदैव रहन्छ । कामसुखरूपी भुमरीमा परेपछि यसले सरासर नरकतिर लिएर जान्छ । प्रायःजसो मानिसहरू कामजन्य भुमरीमा फसेका हुन्छन्, त्यसैले संसारमा बुद्धको उदय हुँदा पनि उनीहरू धर्म धारणबाट वन्चित रहन्छन् किनकि उनीहरू भवमा आसक्त रहन्छन् । अहिलेसम्म पनि धर्म जस्ताको तस्तै छ तर त्यस्ता व्यक्तिहरूले धर्मका कुरा सुन्दैनन् ।

६ आयतनहरू र तिनका आलम्बनहरूमा सुख खोज्नु नै तृष्णा हो । तृष्णा भनेको त्यस भीषण भुमरी वरिपरिका पानीका वेगहरूजस्तै हो जहाँबाट स्मृतिपूर्वक अध्यवसायमा लागेर मात्र त्राण पाउन सक्दछन् । तर त्यस पानीको वेगहरू नाघेर अगाडि नै बढिसकेका रहेछन् भने त त्यस भुमरीले भित्रपट्टि तानेर लिएर जान्छ नै । समुन्द्री यात्रीहरूलाई एकबाजी यसले आफ्नो पोल्टामा लिइसकेपछि, समुन्द्रको गहिराइमा शरण लिन परिहाल्दछ । त्यस्तैगरी एकबाजी आसक्तिले मनमा डेरा जमाएपछि, सांसारिक धारमा नउम्किने गरी पर्दछ र नरकरूपी गहिराइमा लैजान्छ ।

ख) 'दिङ्मुपादान' को अर्थ हो ६२ वटा निश्चित मिथ्यादृष्टि र तीनवटा स्थूल मिथ्यादृष्टि (विसमहेतु दिङ्गि) नै हुन् ।

i) यहाँ ६२ वटा मिथ्यादृष्टि भनेको १८ वटा अतीतका र ४४ वटा अनागतको हुन् र सबै नै सत्काय-दृष्टिमा आधारित हुन्छन् । अनि ७ वटा मृत्युपश्चाद् 'आत्मा' उच्छेद हुन्छ भन्ने धारणा हुन् । यसलाई 'उच्छेद-दृष्टि' भनिन्छ । अर्को ५५ वटाले 'आत्मा' शाश्वत छ भनेर मान्दछन् । यसलाई 'शाश्वत-दृष्टि' भनिन्छ । यसलाई प्रष्ट बुझ्न दीर्घनिकायको 'ब्रम्हजाल सुत्त' हेर्नु भए हुन्छ ।

ii) ३ वटा स्थूल मिथ्यादृष्टि भनेको सबै पूर्वकर्मको फलबाट हुन्छ भन्ने मिथ्यादृष्टि (पुम्बेकतहेतु-दिङ्गि) - १, सबै ईश्वरको

खटनयटनमा हुन्छ भन्ने मिथ्यादृष्टि (**इस्सरनिम्मानहेतु-दिङ्गि**) - २ र कुनै पनि हेतुविना नै घटित हुन्छ भन्ने मिथ्यादृष्टि (**अकिरियहेतु-दिङ्गि**) - ३ हुन् । यिनीहरूलाई स्थूल भनिएको कारण यिनीहरूले कर्मको सिद्धान्तलाई नकार्दछन् वा बङ्ग्याउँदछन् । 'यसलाई लेडी सयादोद्वारा लिखित '**सम्मादिङ्गि दीपनी**'मा हेर्नु भए हुन्छ ।'

ग) 'सिलवतुपादान' को अर्थ धर्म गर्ने नाममा कुरीति र कर्मकाण्ड वा अनुष्ठान गर्नु हो । सबैभन्दा निम्नस्तरको विश्वास 'कुकुर वा गोरूको जीवनशैलीलाई अपनाइयो भने स्वर्ग प्राप्ति हुन्छ' भन्ने विश्वास हो ।

घ) 'अत्तवादुपादान' भनेको सत्काय-दृष्टि हो । यसमा 'आत्मा' प्रति कसिलो आसक्ति राखिएको हुन्छ । यसको बारेमा अघि माथि पनि चर्चा गरिसकिएको छ ।

१०) भव

'भव' भनेको कर्मको प्रक्रियागत कुराको सक्रिय पक्ष (**कम्मभव**) हो भनेर बुझ्नुपर्दछ । यसैले अर्को जन्मको निष्क्रिय पक्ष (**उपपतिभव**) को निर्धारण गर्दछ । दस कुशल र दस अकुशल कर्महरू सक्रिय पक्ष हुन् । कुशलकर्मको फलले सुगतिलोकमा जस्तै कि सम्पन्न मनुष्य, देव र ब्रम्हलोकमा जन्म दिन्छ । अकुशल कर्मको फलले चार अपायलोक नरक, तिर्यक, प्रेत र असुरको लोकमा जन्म दिन्छ । यी लोकहरू सुगति हुन् वा दुर्गति, पुनर्जन्मका निष्क्रिय पक्ष (उपपतिभव) हुन् ।

११-१२) जन्म, जरा र मरण

'जन्म'को अर्थ पुनर्जन्म वा जीवनको निरन्तरता हो जसमा नयाँनयाँ पञ्चस्कन्धहरूको प्रादुर्भाव भइरहन्छन् ।

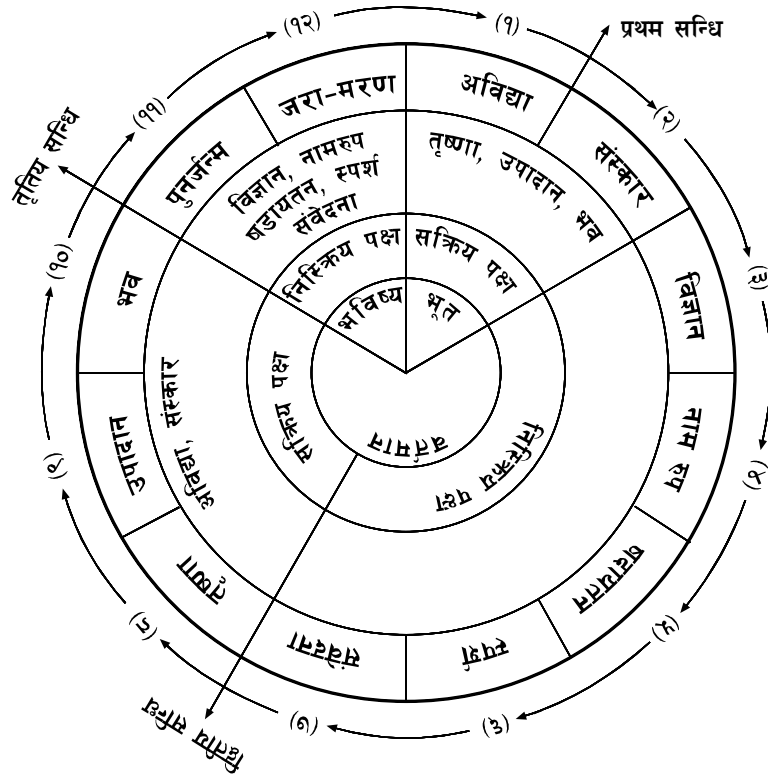
'जरा'को अर्थ जीर्ण हुँदै जाने स्वभाव हो जस्तै कि बुद्धौलिका संकेतहरू देखापर्नु र साथै स्मरण-शक्तिको गुम हुनु । उत्पत्ति भएपछि पञ्चस्कन्धहरू जीर्णतामा पुग्दै निर्वाध निरन्तररूपमा नष्ट हुँदै जान्छन् ।

यसरी जीर्ण हुँदै जानु 'जरा' हो भने नष्ट हुनु 'मरण' हो ।

'प्रतीत्यसमुत्पाद'का केही जटिल बुँदाहरू

पहिलो दुई कडीहरू – अविद्या र संस्कार – वर्तमान जन्मका अतीत कारण हुन् । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने अतीतका हाम्रा अशुद्ध वा अज्ञानतापूर्वक गरिएका कर्महरूको उपज हाम्रो वर्तमान जीवन हो । कसले यी सबै सत्वप्राणीहरूको सृष्टि गर्‍यो त ? अविद्या र संस्कारले नै तिनीहरूलाई सिर्जना गरेका हुन् । अरु कुनै सृष्टिकर्ता छैनन् । (अविद्या र संस्कारबारे माथि पनि चर्चा भइसकेको छ ।)

('प्रतीत्यसमुत्पाद' लाई स्पष्ट बुझ्न सकियोस् भनी यो चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । – अनुवादक)

मृत्यु पछि के हुन्छ त ? पुनर्जन्मले पनि मृत्यु नै पाउँछ । पुनर्जन्म पाउनु भनेको नयाँ भव पाउनु हो । बीचका ८ कडीहरू 'विज्ञान देखि भव'सम्म वर्तमानका कडी हुन् । यसैलाई हामी 'जीवन' वा 'संसार' भन्दछौं । पुनर्जन्मको आदि नै हुँदैन । यो अनादि संसारमा वर्तमान जन्म (जीवन) लाई हेर्दा यो जीवनलाई हाम्रो अतीतका 'अविद्या' र 'संस्कार' कै फल हो भन्नुपर्ने हुन्छ । वर्तमान जीवनको अन्त्यपछि नयाँ पुनर्जन्म हुन्छ । अनि त्यो नयाँ पुनर्जन्म नै अर्को 'वर्तमान' जीवन हुनजान्छ । अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा एक जन्मको समाप्तिपछि अर्को जन्म लिइरहँदा अविद्या वा तृष्णा रहेसम्म सदैव 'वर्तमान' जीवन नै पाइरहेका हुन्छौं । यसरी नै जन्मको चक्र जसलाई 'संसार-चक्र' भन्दछौं, जुन सदा घुमि नै रहन्छ ।

'बुद्धले 'अविद्या र संस्कार'का कुरा बताउनुभयो । यसले 'कुनै सृष्टिकर्ता छैनन्' भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ । उहाँले बताउनुभयो कि जबसम्म तृष्णा वा आसक्ति रहिरहन्छ, पुनर्जन्मको चक्र रोकिदैन ।'

अविद्या र संस्कार आफूखुसी उत्पन्न हुँदैनन् । ती त्यसकारणले उत्पत्ति हुन्छन् कि त्यहाँ विज्ञानादि ८ कडी मौजुद छन् । अतः जबसम्म अविद्या र संस्कार रहन्छन्, जीवनमा ती ८ कडीहरू पनि रहन्छन् । ती कडी पनि अविद्या र संस्कारबाटै सृजित हुन् । यसैकारणले पनि भन्न सकिन्छ संसारको आदि (प्रारम्भ) अज्ञात छ । यसले यो कुरा प्रष्ट पार्दछ कि सत्वको पहिलो कारण छ भन्नु गलत सावित हुन्छ । यसले अर्को मिथ्या-दृष्टि – आत्माको संसरण हुन्छ भन्ने वा मृत्युपछि त्यही व्यक्तिको पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने मान्यतालाई पनि झुठो सावित गरिदिएको हुन्छ । यदि त्यहाँ तृष्णा र आसक्ति छ भने नयाँ जन्म अवश्य पनि हुन्छ । जन्म वा जीवनको अर्थ नै विज्ञानादी ८ कडीहरूको उपस्थिति वर्तमानमा मौजुद हुनु हो । यसैलाई 'वर्तमान जन्म वा वर्तमान जीवन' भनिन्छ ।

त्यसैले तृष्णा र आसक्तिको समाप्तिसँगै जन्मको चक्र पनि समाप्त हुन्छ । अन्यथा यो भुवनमा होस् वा त्यो भुवनमा, जन्मको अन्त्य

हुँदैन । माथि बताइएका पञ्चस्कन्धका ती ७ पक्षहरूमा पूर्णतया भाविता नगरून्जेल तृष्णा वा आसक्ति मर्दैनन् । विपश्यनाको अभ्यासद्वारा सम्यक-दृष्टिको विकास भएपछि मात्र तृष्णाको क्षय हुन्छ । तृष्णाको क्षय भइसकेपछि उपादान वा आसक्तिले पनि बिदा लिन्छ ।

सामान्यजनले पनि अवलम्बन गर्न सक्ने बाटो बुद्धले बताउनुभयो । समुन्द्रको पानीको स्वाद कस्तो हुन्छ ? समुन्द्रको किनारमा पुगेर समुन्द्रको एक थोपा पानी मुखमा हाली हेर्दा नुनिलो भएको पाउँछौं । समुन्द्रको बीचको पानी चाखेर स्वाद लिइरहनुपर्दैन । त्यस्तैगरी बुद्धले पनि अविद्या र संस्कारका कारणले नै 'प्रतीत्यसमुत्पाद'का ती ८ कडीहरूको उत्पत्ति भएको हो भनेर औल्याउनुभयो । यसले यो पनि प्रष्ट पार्दछ कि 'प्रतीत्यसमुत्पाद' र ती ८ कडीहरू ज्ञातव्य छन् । उनीहरूको अतीतलाई बुझ्दा यतिले पनि पर्याप्त हुन्छ । जसरी समुन्द्रको पानी नुनिलो छ कि छैन भनेर समुन्द्रको सबै पानीलाई चाखेर हिँडनु व्यर्थ छ, त्यसरी नै अतीतलाई कहिले उत्पत्ति भयो भनेर बुझ्न खोज्नु व्यर्थ छ । ती अतीतका अविद्या र संस्कारको प्रादुर्भाव भएको पनि अतीतका ती ८ कडीहरू मौजुद रहेकै कारणले हो । त्यसैले अतीतका सबै नै जन्महरूलाई खोतल्दै हिँडनु भनेको 'अनन्त खोजको' कुरा हुन्छ । खास कुरा के भने यसो गर्नुले हाम्रो उद्देश्यको पूर्ति हुँदैन र निर्वाण साक्षात्कारमा यसले केही योगदान पुऱ्याउँदैन । यसै कारणले पनि संसारको आदि छैन भनिएको हो ।

जरा र मरणको खतरा

सबै भवहरूमा जरा र मरण नै वास्तविक खतरा हुन् । मानिसले अपनाइरहेका सबै सजीव वा निर्जीव वस्तुहरूमा (यसमा आफ्नो शरीर र मन पनि समाविष्ट छन्) जरात्व र मरणशीलत्व हावी भएको हुन्छ । त्यसैले त आगो, पानी, रोगव्याधि, विषालु र भयंकर पशुहरू, भूतप्रेतहरू इत्यादिको भय रहन्छ । मृगीरोग लागेकोलाई उत्तेजक संगीत सुन्दा पनि काम्ने र पछारिने भय रहिरहन्छ । त्यस्तैगरी सबै सत्वप्राणीहरूमा पनि जरा मरणको भय रहेकै हुन्छ । आयुको ठेगाना छैन र मरण अवश्यभावी

छ । त्यसैले त हामी भन्दछौं **चतुर्महाराजिका** देवलोकमा पाँचसय वर्षको आयु हुन्छ अथवा तावतिस देवलोकमा एकहजार वर्षको आयु हुन्छ इत्यादि ।

जरा र मरणकै कारणले सताइएर हामी जीवन धान्न वा बाँच्न भौतारिरहेका हुन्छौं र धर्मको क्षेत्रमा पनि दान, शील, भावना आदि पुण्यकर्म सम्पादन गर्नमा लागिपरेका हुन्छौं ।

सबै नै लोकमा जरा र मरण वास्तविक भय हो । परमार्थतः ती आगोको लप्का समान नै हुन् । प्रत्येक सत्वका क्रियाकलापहरू जरात्व र मरणत्वको आगो निभाउन नै केन्द्रित हुन्छन् । सबै जन्महरू जरात्व र मरणत्वमै समाप्त हुन्छन् । (यस कुराको सही प्रस्तुतिद्वारा अबोधहरूमा पनि सत्य तथ्यकुराको सन्देश जान सक्छ ।)

प्रश्न : जरा र मरणको उत्पत्ति कहाँ हुन्छ ?

उत्तर : जन्मकै कारण उत्पत्ति हुन्छ ।

जन्मले जरा र मृत्युलाई इगित गर्दछ । जन्म नै हुँदैन भने जरा र मरण पनि हुँदैन । यो यति सरल कुरा छ कि अबोधहरूले पनि सजिलै स्वीकार्दछन् । परमार्थतः जन्मलाई नै बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । हामीमा उत्पन्न हुने कुनै पनि संवेदना – कहाँ उत्पन्न हुन्छ, कस्तो अनुभव हुन्छ, कस्तो खालको खराबी हो यो, कस्तो कष्ट इत्यादि ‘जन्म’ नै हुन् र यी सबै मन र मनले गर्ने अनुभव नै हुन् ।

प्रश्न : पुनर्जन्म कहाँ हुन्छ ?

उत्तर : यो भवको उत्पत्तिमा हुन्छ, चाहे राम्रो भवमा होस् चाहे नराम्रो भवमा ।

पूर्वकर्मको हेतुविना पुनर्जन्म हुन सक्दैन । कुनै त्यस्तो निर्माता छैन जसले जीवनको सृष्टि गर्दछ । आफ्नै कर्मको वेगको कारण नै पुनर्जन्म हुन्छ । यो कुरा गम्भीर छ । सबैलाई चित्त बुझ्ने गरी बताउन सजिलो छैन । पुराना बौद्धहरूमा पनि जति मात्रामा उनीहरूसँग सम्यक-दृष्टिको जगेर्ना भएको छ भनिए तापनि उनीहरू अझै गहिराइमा पुग्न सकेका छैनन् । उनीहरूमा सत्य तथ्य ज्ञान अथवा यथार्थ ज्ञानको अझै

अभाव नै छ । त्यसैले नाम र रूपस्कन्धको क्रियाकलाप वा प्रकृतिलाई यथार्थतः बुझ्न अति जरूरी छ ।

जन्म बारेका प्रश्न नै यस्तो छ कि बौद्ध परम्परा र संस्कृतिभन्दा पर रहेमा मिथ्या-दृष्टिमा पर्ने बलियो सम्भावना रहन्छ । समथ र विपश्यनामार्फत सत्यज्ञानको अनुभूत गरी धर्मबारे सम्यक धारणा बनाउन र प्रकाश पार्न अति आवश्यक छ । लौकिक सम्यक-दृष्टिको तालिकामा दिइएको दसौं बुँदालाई आफूमा विकसित गर्नुपर्छ ।

प्रश्न : भवको उत्पत्ति कहाँ हुन्छ ?

उत्तर : यसको उत्पत्ति आसक्ति (उपादान) मा हुन्छ ।

प्रश्न : उपादान (आसक्ति) को उत्पत्ति कहाँ हुन्छ ?

उत्तर : यसको उत्पत्ति तृष्णामा हुन्छ ।

प्रश्न : तृष्णाको उत्पत्ति कहाँ हुन्छ ?

उत्तर : यसको उत्पत्ति वेदनामा हुन्छ ।

(यति कुराहरू त अबौद्धहरूमा पनि अवगत हुनु नै पर्दछ ।)

प्रश्न : सुखद् र दुःखद् वेदनाको उत्पत्ति कसरी हुन्छ ?

उत्तर : स्पर्शको कारणले तिनको उत्पत्ति हुन्छ ।

(यसकुरालाई भने अबौद्धहरू अनुमोदन गर्न तयार हुँदैनन् ।)

अबौद्धको लागि यो प्रश्न विवादापद हुन्छ । यस सम्बन्धमा, बौद्धहरूमा समेत मिथ्या-धारणाको उत्पत्ति हुन सक्दछ । यो यस कारणले हुन्छ कि आफूलाई बौद्ध बनाउनेहरू धेरै छन् जसले आन्तरिक एवं बाह्य सुखद् वा दुःखद् वेदनाहरू पूर्वकर्मको कारणले उत्पत्ति हुन्छन् भन्ने मान्यता बोकिराखेका छन् । उनीहरू भन्छन्, “मेरो भाग्यमा नै छैन, कर्मको कारणले नै यस्तो दुर्भाग्यका दिन देख्नुप्यो”, “असल कर्मको कारणले कसैको उन्नति हुन्छ” इत्यादि । पूर्वकर्मको शक्ति र प्रभावमा यसरी अवलम्बित हुनु ठीक होइन । यो पनि ‘**पुब्बेकतहेतु-दिट्ठि**’ भन्ने मिथ्या-दृष्टिको उपज हो । यस अनुसार जे जे हुन्छ पूर्वकर्म अनुसार नै हुन्छ भन्ने गलत-धारणा व्यक्तिले लिएको हुन्छ । यो कुरा सूत्रानुसार वा

अभिधम्मानुसार भनिएको हो ।

‘कर्म’ भनेको बीउसमान हो । सुख दुःख भनेको धानसमान हो । मेहनत गर्नु माटोको उर्बरा-शक्तिसमान हो । ज्ञान वा सीप भनेको पानी वा नहरसमान हो । बीउ त्यही भएपनि राम्रो वा नराम्रो फसल दिन सक्छ । यो कुरा माटोको गुण र पानीको प्रयोगमा निर्भर गर्दछ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण त ठीक समयमा ठीक विधिसहित काममा प्रयुक्त हुनु हो । अवश्य हो, वर्तमान प्रयत्न र परिश्रममा नै कर्म निर्भर हुन्छ । बीउ असल माटोभन्दा र पानीको नियमित प्रयोगभन्दा बढी महत्वपूर्ण छैन । असल भन्दा असल बीउ पनि (‘अब्धन्तर’ भनिने दिव्य स्वादको आँपको बीउ पनि) कमसल माटोमा र सुख्खा ठाउँमा भएमा अंकुरित हुन सक्दैन । सफल जन्मको लागि मातापिताको उचित हेरचाह र उचित प्रवन्ध र तदारुकता पनि चाहिन्छ ।

कुनै व्यक्तिहरूमा मेहनतको अलावा ज्ञान र सीपको अभाव हुन्छ । उनीहरू दुर्दिनको सिकार हुन्छन् । उनीहरू निर्धन हुन पुगेकोमा केको आश्चर्य ? उनीहरू त आफ्नै भाग्य वा पूर्वकर्मलाई दोष दिन्छन् । उनीहरू परिश्रम वा सीप नभएर पनि भाग्यमानी भएकाहरूको अपवादलाई तेर्स्याउँछन् । वास्तवमा यसले उनीहरूमा कर्मबारेको ज्ञान कम मात्रामा मात्र भएको सुभाउँछ ।

पूर्वकर्ममा कुशलताको अभावका कारणले कुरूप, अङ्गभङ्ग र अपाङ्ग भएर जन्म लिन्छ । यस्तो अवस्थामा जन्मलिनु पूर्वकर्मको फल हो । यसमा नगन्य मात्रामा मात्र कसैले केही गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ । जन्मिसकेपछि लालन-पालन, हेरचाह, स्याहार-सुसार, कमाउने काम, धन र पुण्य आर्जन गर्ने काम व्यक्ति आफैले गर्नुपर्दछ । यो नै वर्तमान कर्म हो जुन प्रथमतः आफ्नै बुद्धि र बर्कतमा भर परेर गरिन्छ । संसारमा रहेर कसैले उन्नति गर्छ भने त्यो उसको वर्तमान कर्ममा अधिक निर्भर गर्दछ ।

सुख र दुःख कर्मसँग सम्बन्धित भएपनि कर्म वेदनाको कारण भने होइन । बुद्धले भन्नुभएको छ, “स्पर्शको कारणले वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ ।” उहाँले भन्नुभएन, “कर्मको कारणले वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ ।”

अन्य मतहरूले कर्मलाई मान्दैन । यही नै मिथ्या-धारणाको एक प्रकारले पराकाष्ठा हो । तर कुनै बौद्धहरूले परिश्रम नगरिकन वा पछिको विचार नगरिकन कर्ममा विश्वास राख्दछन् । यो पनि ‘**पुब्बेकतहेतु-दिट्ठि**’ भनिने मिथ्या-दृष्टिको अर्को पराकाष्ठा हो । यो मिथ्या-दृष्टि धारण गर्नेले यस्तो विचार राख्दछन् –

“**कसैले अनुभव गर्ने सुखद्, दुःखद् वा असुखद् अदुःखद् वेदनाहरु सबै पूर्वकर्मका फल हुन् ।**”

जब कुनै वटवृक्षको बीजारोपण हुन्छ, यसको सफल अंकुरण र विकास माटो, पानी र बीउमा भर पर्दछ । यी तीनमा बीउ नै प्रमुख हो, माटो र पानीले बीउको संभार मात्र गर्दछन् । अंकुरण हुन थालेपछि रूखको विकास माटो र ओसमा भर पर्न थाल्दछ । किनभने बीजले आफ्नो काम पूरा गरिसकेको हुन्छ र अब त्यसको काम छैन । यो एउटा व्यवहारिक उपमा हो । बीउमा निहित गुणले रूखको आकार, स्वरूप अनि आयुको निर्धारण गर्दछ तर यसको सारत्व माटो र पानीले मात्र प्रमाणित गर्दछ । त्यसैले बीउको जाति प्रजातिमा रहेको भिन्नतालाई बुझ्नुपर्दछ । रूखको आकार र स्वरूप अनि यसको आयु यसको प्रजातिमा निर्भर गर्दछ । यही कुरा घाँस वा अन्य वनस्पतीमा पनि लागु हुन्छ । यस उपमामा **बीउ कर्म-समान हो, रूख हाम्रो शरीर-समान हो, माटो हाम्रो प्रयत्न र प्रयास-समान हो र पानी स्याहार-सुसार-समान हो ।**

अनादिकालदेखि संचित असल र खराव कर्महरू एक प्रकारले अनौठो मिश्रण हो । क्षमता, परिश्रम वा प्रयास र हेरचाह यसको उन्नतिका लागि आधिकारिक र प्रमुख तत्व हुन् । यदि जीवनमा असफलताका लागि कर्मलाई दोष दिइन्छ भने त्यो आफूले आफैलाई अपमान गरेसरह हुनजान्छ । त्यस्तैगरी विद्या, पुण्य र यथार्थ प्रज्ञा हासिल गर्न पारमिताको अभावलाई दोष दिइन्छ भने पनि आफ्नै कमजोरी हुनेछ । यस कुरालाई राम्ररी बुझ्नुहोला ।

‘स्पर्शबाट वेदनाको उत्पत्ति हुन्छ ।’ हिउँदको बेला जाडो

हुन्छ । जाडो हुनु सुखद् अवश्य होइन । कोही गुरु बनाउँदाहरू ईश्वरको मर्जीले जाडोको ऋतु आउँछ भन्दछन् । यो ‘इस्सरनिम्मान-दिष्टि’ भन्ने मिथ्या-दृष्टि हो । यो दृष्टि धारण गरेकाले मान्छन् –

‘जुनसकै सुखद्, दुःखद् वा असुखद् अदुःखद् संवेदनाहरूको अनुभव हुन्छ, ती सबै सर्वशक्तिमान ईश्वरको मर्जीले हुन्छ ।’

कोही गुरुहरू भन्दछन् कि हामीले भोग्नुपर्ने सुखद् दुःखद् घटनाका कुनै कारण नै हुँदैन । उनीहरू भन्छन् – **‘जुनसुकै सुखद्, दुःखद् वा असुखद् अदुःखद् संवेदनाहरू विना कारण उत्पन्न हुन्छन् ।’**

कोही नागा बाबाजीहरूले पनि सुख र दुःख भनेको पूर्वकर्मकै प्रतिफल हो, अन्य कुनैको पनि होइन भनेर सिकाउँछन् । यो पनि ‘पुब्बेकतहेतु-दिष्टि’ भनिने मिथ्यादृष्टि हो । यो भनाइ आंशिकरूपमा सत्य पनि हो तर पनि यो गलत-धारणा हो किनभने यसले कर्म बाहेकको अन्य कारण र अवस्थालाई बेवास्ता गर्दछ ।

‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ले पनि भन्छ –

‘शरीर र अन्य स्पर्श पदार्थको सम्पर्कबाट काय-विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । स्पर्शले यी तीनको संयुक्तावस्थालाई बुझाउँदछ र स्पर्शबाट वेदना उत्पन्न हुन्छ ।’

माथि उल्लिखित बुद्धका शिक्षामुताविक जाडोको अनुभव हामीलाई यसरी हुन्छ । तपाईंभित्र कायायतन हुन्छ । त्यहाँ अग्निधातु छ जुन ठण्डा पनि हुनसक्छ । यसले कायालम्बनलाई बुझाउँछ र स्पर्श ग्रहण गर्ने प्रदार्थको रूपमा कायायतनलाई बुझाउँछ । जब आलम्बन (ठण्डा) र आयतन (काय)को सम्पर्क हुन्छ, काय-विज्ञानको उदय शरीरभरि हुन्छ । अतः तीन तत्व ठण्डा, काय (शरीर) र काय-विज्ञानले स्पर्शको प्रादुर्भाव गराउँछ । यही स्पर्शले संवेदनालाई जन्म दिन्छ । जाडोको अनुभव हुनु अप्रिय हुन्छ र जाडोको अनुभव गर्नेले भन्छ, “अहो, कति जाडो !” जब कोही आगोको छेउ जान्छ, जाडोको संवेदना गायब हुन्छ र न्यानोको सुखद् अनुभवले ठाउँ ओगट्छ । यो नौलो संवेदना कहाँबाट आयो ? के यो पनि ईश्वरकै मर्जीबाट आएको हो ? अथवा के यो

कर्मको काम हो ?

त्यस्तैगरी, जब बाह्य न्यानोपनाको रूपकलापले संवेदनशील कायायतनसँग सम्पर्क हुन्छ, काय-विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । कायको आधारमा विज्ञानको उत्पत्ति भएको हो त्यसैले त यसलाई काय-विज्ञान भनिन्छ । अनि काय-स्पर्शबाट वेदना (**काय-सम्पस्सजा वेदना**) को उत्पत्ति हुन्छ । त्यो गायब हुन गएको जाडोको रूपकलापले काय-विज्ञान र जाडोको वेदनालाई गायब हुने स्थितिको सृजना गर्दछ । जब आगोको तापबाट टाढा गइन्छ, न्यानोपनाको सुखद् वेदना पनि गायब हुन्छ । त्यही नै नियम यहाँ पनि लागु हुन्छ ।

यसै सिद्धान्तानुरूप जब कसैले ग्रीष्ममा गर्मीको महसुस गर्दछ र पसिना काढ्छ, चिसो पानीमा नुहाउँछ । यसरी नुहाउँदा पाइने चिसो र शितलताको अनुभवलाई पनि अधिकोलाईभै बुझ्नुपर्दछ । यी दृष्टान्तहरूले संवेदनशील कायायतनमा स्पर्शको उदय र त्यसको फलस्वरूप उत्पन्न सुखद् वा दुःखद् वेदनालाई उजागर गर्दछन् । अन्य पाँच आयतनहरूको माध्यमद्वारा उत्पन्न वेदनालाई पनि यस्तै नै हो भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

प्राकृतिक नियम जहाँ पनि लागु हुन्छ । माथि दिइएको दृष्टान्तमा दुःखद् वेदना सुखद् वेदनामा परिवर्तन भएको त आफ्नै वर्तमान प्रयासबाट हो नि । यसमा केही अंशमा कर्मको पनि हात होला । जेहोस्, सबै कुरा पूर्वकर्मबाट वा ईश्वरको खटनबाट मात्र सम्भव हुन्छ भन्नुले सत्काय-दृष्टि वा विचिकित्साको अन्त्य हुन सक्दैन । वेदना उत्पन्न भएको स्पर्शको कारणले मात्र हो भन्ने कुरा बुझिसकेपछि, 'आत्मा' छ भन्ने र चार आर्य-सत्यबारेका शंका सन्देहहरू हराएर जाने छन् । होइन भने, भित्रभित्र नरकाग्निको ज्वाला दन्किरहने छ । हो, पूर्वकर्मको भूमिका पनि हुन्छ तर रूख उम्रन र बढ्न बीउ कारण भएभै मात्र पूर्वकर्मको भूमिका हुन्छ । स्पष्ट कुरा त के हो भने यो संसार भनेको प्रिय र अप्रिय इन्द्रियालम्बनहरूले खचाखच भरिएको छ । ६ इन्द्रियद्वार खुला रहन्जेल सुखद् र दुःखद् वेदनाहरूको उत्पत्तिलाई कसरी रोकिराख्न सकिन्छ र !

वर्तमान क्रियाकलापहरू लोभ, क्रोध र मोहबाट अभिप्रेरित हुन

सकदछन् वा श्रद्धा र ज्ञानले पनि प्रेरित गर्न सकदछन् । तिनमा दान वा शील समावेस हुन्छन् जुन आफ्नो वा अर्काको भलाइको लागि गरिएका हुन सकछन् । यिनीहरू कुनैमा पनि पूर्वकर्मको प्रभाव हुँदैन । यी त वर्तमान प्रयास र वर्तमान कार्य सम्पादनका प्रतिफल हुन् । आफ्नै प्रयासले पनि विभिन्न प्रकारका वेदनाहरूको अनुभूति मिल्दछ । चाहना कुशलकर्म गर्दा होस् वा अकुशल, जब आवश्यक प्रत्ययहरू जुर्दछन्, स्पर्शको उत्पत्ति हुन्छ र वेदनाको उत्पत्ति पनि अवश्यमेव भइहाल्छ ।

सुखद् र दुःखद् वेदना र तिनको उत्पत्तिको विषय अरु मतकाहरूको पनि कपाल दुखाइको विषय हो । बुद्धको समयमा पनि यस विषयमा मिथ्या-धारणाको पकड बलियो थियो । त्यसैले पनि यस विषयलाई यति ध्यान दिइयो र उपचार खोजियो ।

चार आर्य-सत्यको न्याख्या

सबैले आफ्नो सुरक्षा र भलाइ चाहेको हुन्छ । सबै लौकिक क्रियाकलापहरू जसरी भएपनि दुःखलाई हटाउने र सुखको उपभोग गर्नेतिर लक्षित हुन्छन् । कोही पनि दुःखमा पर्न चाहँदैनन् । जानाजानी कसैले पनि आफूलाई चोट पुऱ्याउन चाहँदैन । सबैले सुखपूर्वक जीवन बिताउन चाहन्छन् र यसको लागि भग्मगदुर प्रयत्न गर्दछन् । सबैले सुखानन्द चाहे पनि वा दुःख कष्ट नचाहे पनि, दुःख दिने तत्व के हो र वास्तविक सुख के हो भन्ने कुरा थोरैलाई मात्र थाहा हुन्छ ।

वास्तविक रोग त जरा र मरण हो

संसारमा मूल समस्या त जरा र मरण हो । मृत्युको खतरा र यसले जन्मजन्मान्तरमा मच्चाउने ताण्डव नृत्यबारे विस्तृतरूपमा अग्नि-पूजक र चोर-भार्याको उपमाद्वारा पनि चर्चा भइसकेको छ । जराले मरणलाई बाटो दिन्छ । त्यसैले जति पनि उदाहरणहरू मृत्युको सम्बन्धमा दिइएका छन् ती जरामा पनि प्रयुक्त हुन्छन् ।

मानिस जहाँसुकै जन्मेका किन नहुन्, दुई नरकाग्नि त भित्रभित्रै सल्किरहेकै हुन्छ । एउटा सत्काय-दृष्टिको र अर्को आर्य-सत्य प्रतिको

अज्ञानता वा शंका सन्देहको । यी दुई अग्निलाई भड्काउने कार्य जरा र मरणले गरिरहेको हुन्छ । जन्मप्रतिको आसक्ति हुनेलाई तिनीहरूले भष्म पार्दछन् । विनास गर्ने काम सकिएपछि अनि जीवको स्कन्ध विच्छेद भएपछि ती दुई अग्नि सत्काय-दृष्टि र विचिकिच्छाले त्यस जीवलाई नरकतिर लैजान्छ । तिनीहरूले पञ्चस्कन्धको विच्छेद भएपछि मात्र यस्तो अवसर पाउँछन् । यस्तो अग्नि सबै नै प्राणीमा मौजुद हुन्छ चाहे ती देवलोकमा जन्म लिऊन् वा ब्रम्हलोकमा ।

बुद्ध भन्नुहुन्छ, "प्रतीत्यसमुत्पादको नियमलाई नबुझनाले सत्वप्राणीहरू आफ्नो अस्तित्वप्रति भ्रमित हुन्छन् । त्यसैले उनीहरू दुःखको खाडलमा जाकिनबाट आफूलाई जोगाउन सक्दैनन्, सबै अव्यवस्थित र भताभुङ्ग हुन्छन् ।"

अस्तव्यस्तामा फसिने खतरा

"मरणपछि तपाईंको जन्म कहाँ हुन्छ ?" भनेर कसैलाई तपाईंले सोध्नुभयो भने जवाफ मिल्छ, "मलाई थाहा छैन, यो मेरो कर्ममा भर पर्छ ।"

कुरा सत्य हो । कसैले पनि भावी जन्मबारे यकिन गर्न सक्दैन र यो आ-आफ्नो कर्ममा निर्भर गर्दछ । सबैले कर्मको शरण पर्नुपर्दछ । सुकेका पातलाई हावा हुरीले उडाएर लगेभैं कसैले भन्न सक्दैन ती पातहरू कहाँ गएर खस्न जान्छन् । मरणपश्चात्को अनिश्चिततामा मानिसहरू मात्र होइनन् देव र वेहेप्फल ब्रम्हलोकका ब्रम्हाहरू पनि पर्दछन् । सामान्य मानिसहरूको पनि यही अवस्था छ । तिनीहरू अव्यवस्थित छन्, तन्तयार छैनन् – मरणपछि उनीहरूलाई कर्मले कहाँ पुऱ्याउने होला । चार अरूप ब्रम्हलोकबाट च्युत हुनेको पनि यही नै दसा हुन्छ । 'नकषसिखा' सूत्रानुसार प्रायःजसो त चार अपायभूमिमै खस्न पुग्छन् ।

अब एउटा उपमा दिऊँ । धेरै तल्ला भएको एउटा विशाल भवन छ । पहिलो तल्लामा धेरै सुख र विलासिता वस्तुहरू छन् तर त्यहाँको आयु एक महिना मात्र । दोस्रो तल्लामा अझ बढी सुख वैभव वस्तुहरू

छन् तर आयु भने दुई महिना मात्र छ । जसै हामी माथिको तल्लामा चढ्दै जान्छौं सुखका सामग्री र आयु पनि बढी हुँदै जान्छ । त्यस भवनको जमिनमा तिखा चट्टान र काँडेदार बोटहरू छन् । त्यहाँ दिसा पिसाब र फोहरले भरिएका धेरै खाडलहरू छन् । त्यहाँ फराकिलो एरियामा तिखा भालाहरू ठडिएका छन् । त्यस भवनको मुनि यत्रतत्र गहिरा चिराहरू र खाली ठाउँहरूमा जलिरहेको कोइलाले भरिएका छन् । भवनमाथिबाट खस्ने कोही पनि बच्न सक्ने अवसर छदैन ।

त्यस भवनको चारैतिरबाट प्रत्येक तल्लामा हावाको भौँका आइरहेको छ । पहिलो तल्लामा बस्नेहरूलाई एक महिनाको आयु समाप्त भएपछि त्यस हावाले उडाएर लैजान्छ । तीमध्ये धेरै त्यस काँडेदार जमिनमा बजारिन पुग्दछन् । अरु कोही फोहरले भरिभराउ खाल्डोमा खस्न पुग्दछन्, कोही तिखा भालाहरूमा उनिन्छन् र कोही त्यस डरलाग्दो प्वालहरूमा खस्न पुग्दछन् । माथिका तल्लामा बस्नेहरूले पनि आ-आफ्ना आयुको समाप्तिपछि त्यस्तै नियति भोग्छन् ।

यस उपमामा आएका कुरा यस्ता छन् – त्यस विशाल भवन भनेको मनुष्य, देव र ब्रम्हलोकहरू हुन् । ती डरलाग्दा जमिनको चित्रणले चार अपायभूमिलाई इंगित गर्दछ । त्यस निरन्तर बहिरहेको हावाले जरा र मरणको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

जीवनकालमा मानिसले मृत्यु-भयबाट बेखबर भएर जतिसुकै सुखको भोग गरेतापनि वा सुखका सामग्रीहरू थुपारे पनि, मरण हुँदा ती सबै छोडेर जान्छन् । ‘आत्मा’ छ भन्ने धारणाप्रतिको आसक्तिको कारणले कर्मद्वारा प्रताडित हुन्छन् र मारिन्छन् । यही कुरा देव र ब्रम्हलोकमा पनि लागु हुन्छ । अनादिकालदेखि यस्तै भइरहेको छ । मरणप्रति निरीह हुँदै, कर्मको फलस्वरूप चार अपायलोकमा खस्न पुग्नुलाई ‘विनिपात’ भनिन्छ । यो कर्मको अकाट्य सिद्धान्त हो र यसले कसैलाई छोड्दैन ।

यो खतरा वा भयबाट सबै आक्रान्त छन् । यसको खतरा र अपरिहार्यतालाई जीवन छँदा नै बुझ्नुपर्दछ । अग्निपूजक र चोर-भार्याको उपमालाई हृदयगम गर्नुपर्दछ । जरा र मरणले हाम्रो विनास

मात्र गर्ने नभई सत्काय-दृष्टिप्रतिको आसक्तिको कारण नरकगामी पनि बनाइदिन्छ । सबै सत्वप्राणी जरा र मरणका भागिदार हुन्छन् र सबैमा नरकाग्नि भित्रभित्र सत्किरहेको छ । त्यसैले सबै नै जन्म वा भव भयोत्पादक छन् र यी सबै जन्महरू दुःखद् नै हुन् ।

जरा र मरणको वर्तमान खतरा (भय)

अब म जीवनमा अवश्यभावी आइपर्ने जरा र मरणको बदमासीबारे बताउँछु । जन्मको प्रथम घडीदेखि मृत्यु-भयले मुक्त यस्तो एक क्षण पनि हुँदैन, अफ भनौं एक सास पनि हुँदैन । जन्मेदेखि मरणले हाम्रो बाटो ढुकिरहेको हुन्छ । निरन्तररूपमा मरण भयप्रदायक हुन्छ किनभने मरण हुने अनेक कारणहरू (निहुँहरू) छन् । उदाहरणार्थ, आहार सामान्यतया विषालु त हुँदैन । तैपनि आहारले प्रतिकूल प्रतिक्रिया देखाउन सक्छ । तपाईंले मीठो खानेकुरा प्लेटमा लिनुहुन्छ । त्यसलाई खाएर बिरामी परिन्छ र मृत्यु समेत हुनसक्छ । मरणले आफ्नो काम तमाम गर्न असंख्य उपाय अपनाउन सक्छ । मीठो र स्वादिष्ट खाना किन घातक हुन सक्छ ? सबैले यसको सामना किन गर्नुपर्छ ? यो यसैले हो कि मानिस वा सत्व रोगको सिकार हुनुपर्छ । भन्नुपर्दा, जरतामा पदार्पण गर्नुपर्छ । जराले नै मृत्युलाई सघाइरहेको हुन्छ । मृत्युले कुनै पनि बेला हामीलाई गाँज्न सक्दछ भन्ने यो एउटा दृष्टान्त मात्र हो । यदि मृत्युको भय नभइदिएको भए कसैलाई कुनै कुराको पनि भय हुँदैनथ्यो । यतिसम्म कि चट्याङ्ग टाउकोमा वज्रन आए पनि कुनै भय हुँदैनथ्यो ।

मानिसका सम्पूर्ण प्रयासहरू आत्म-रक्षामै केन्द्रित भएका छन् । जीविका कमाउने, समाजमा प्रतिष्ठित भएर बस्ने, नीति नियमको पालना गर्ने र गराउने, आफ्नो बचाउ गर्ने, आफ्नो सम्पत्तिको जगर्ना गर्ने इत्यादि कामकुराहरू आत्म-रक्षामा केन्द्रित छन् । सामान्यतया: भन्नुपर्दा, यसो गर्नु भनेको मृत्युको भयलाई पन्छाउन खोज्नु हो । कुशल कर्म गरी पुण्य कमाउनु जस्तै दान शील भावनाको अभ्यास गर्नु भनेको पनि मृत्युको भयद्वारा उत्प्रेरित कर्महरू हुन् । मृत्युको गम्भीर खतराबाट सजग भएर पनि धार्मिक जीवन अपनाइएको हुन्छ । जीवनमा आइपर्ने

जरा र मरणको भयबारेको चर्चा यही हो ।

मानिसले भेल्लुपर्ने सबै प्रकारका समस्याहरूमध्ये जरा र मरण नै प्रमुख हुन् । यी दुई तत्वबाट सर्वथा मुक्त रहेको ठाउँ विश्वब्रम्हाण्डमा कहीं पनि छैन । यी दुई तत्वबाट अप्रभावित कुनै पनि सजीव वा निर्जीव छैनन् । सबै भौतिक र अभौतिक वस्तुहरू जरा र मरणबाट अलग छैनन् । यही कुरालाई जानेर असंख्य पुण्य कर्महरू असंख्य जन्महरूमा मनुष्य, देव र ब्रम्हलोकमा पुगेर पनि सम्पादन गरिए होलान् । यी सबै काम दुःखदायी जन्मबाट बच्नको लागि भनेर नै गरिए होलान् । तर पनि यस्ता दुःखद अवस्थाबाट रक्षा गर्न कसैले पनि सकेनन् । खै त, दुःखको प्रताडन र पीडा त जस्ताको तस्तै रहेको छ । ती जन्महरू आए अनि गए । त्यही दुःखको निरन्तरता हामीले वर्तमान जीवनमा नयाँ स्कन्धसहित भएर पाइरहेका छौं । सबै व्यर्थ भए । टाउको कन्याउनुबाहेक केही गर्न सकिएन । अब सोच्नु छ, तपाईंको सम्पूर्ण पुण्यका कर्महरू किन खेर गए ? यो यसैले हो कि तपाईंले दुःख के हो भन्ने कुरा नै बुझ्नुभएन । दुःखबाट बच्नु भन्दै कुशल कर्महरू गरेर दुःखको ज्वाला मात्र दन्काइरहनुभएको छ । त्यसैले अनेक जन्महरूमा तपाईंले दान, शील, भावना, वीर्य, समाधि, प्रज्ञा र कौशल्यताको बारम्बार अभ्यास गर्ने दुःख उठाइरहनुभएको छ । तपाईंले वर्तमानमा गर्नुभएको प्रयास र पुण्यका कर्महरूले पनि दुःख सम्बर्द्धन हुने आगोमा घिउको काम गरिहेका छन् । यस कार्यमा आफूमा विद्यमान अनित्यता, जरा र मरण कुशल सहायकका रूपमा रहेका छन् । दुःखको विनाशकारी स्वभावलाई जताउन यो सुभाष दिइरहेको हुँ ।

यथार्थ सुख (वास्तविक सुख)

वास्तविक सुख त जरा र मरणको भयबाट सर्वथा मुक्त हुनुमा हुन्छ । मानिस भएर पाइने सर्वोच्च सुख 'चक्रवर्ती' राजा हुनुमा हुन्छ भन्छन् तर जरा र मरणको आगो त ऊभित्र पनि दन्किरहेकै हुन्छ । ऊ पनि आखिर सत्काय-दृष्टिको दास नै बनेको हुन्छ र चार आर्य-सत्यप्रतिको अज्ञानता उनमा पनि यथावत नै रहेको हुन्छ । यी आगोका

ज्वालाहरू आयुको रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । यदि दस वर्षमा मानव जन्मलाई जराले भष्म पार्छ भने त्यो व्यक्तिको आयु दस वर्ष हो भनिन्छ । यसैगरी सबै आयुहरूलाई बुझ्नुपर्दछ । देव र ब्रम्हलोकको आयु पनि यही प्रकृतिको हुन्छ । यदि एउटा मान्छे एकसय वर्षसम्म बाँच्छ भने त्यस मानिसको यौवन ३३ वर्षसम्ममा भष्म भइसक्छ । उसको बीचको जीवन अर्को ३३ वर्षसम्ममा भइसक्छ, अर्को ३३ वर्ष बुढ्यौलीमा बितेको हुन्छ । अथवा यसलाई यसरी पनि बुझ्न सकिन्छ — यदि मानिस ३० वर्षसम्म बाँच्छ भने पहिलो १० वर्ष, दोस्रो १० वर्ष र यसरी नै तेस्रो १० वर्ष गरी जराले निलेको हुन्छ ।

वर्षको तीन ऋतुमध्ये पहिलो चार महिनामा उसमा भएका रूपकलापलाई हिउँद ऋतुले, अर्को चार महिना वर्षा ऋतुले र फेरि अर्को चार महिना ग्रीष्म ऋतुले गाँजेको हुन्छ । वर्षमा भएका १२ महिनामा पनि पहिलो महिनाको रूपकलापहरू ३० दिनमा भष्म भइसकेको हुन्छ, दोस्रो महिनाको अर्को ३० दिनमा र यस्तैगरी अरु दिनहरूमा पनि । तपाईं आफूलाई जराग्निले पोलिरहेको तथ्यउपर विचार गर्नुहोस् । यसरी नै छोटो समयमा नै पनि यस्तै भइरहेको छ र आँखा भिमिक्क गर्ने भरिको समयमा पनि यही घटना घटित भइरहेको छ ।

मिनेटभरदेखि कल्पौंसम्म पनि जराले विना रोकटोक आफ्नो काम गरिने रहेको हुन्छ । यसलाई रोक्न सक्ने को ? अन्तिम विनासक त मृत्यु नै हो जुन अफ भयंकर आगोको लप्कासरि लम्किहरेको छ । जरा र मरण ज्यादै शक्तिसम्पन्न छन्, यिनलाई त तपाईंले चिन्नु नै पर्दछ । तपाईंले यिनलाई चिन्न जान्न सक्नुभएन भने, तपाईंले धर्मलाई राम्ररी देख्न सक्नुभएन । तपाईंले त यी सारा रहस्यको दोषीलाई पहिचान गर्न सक्नुपर्दछ । जरा र जीर्णताबारे यति नै । मरण र सत्काय-दृष्टिबारे त माथि पनि बताइसकेको छु ।

विचिकित्सा वा शंका सन्देह र अविद्या वा मोहको घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ । शंका पनि दुई प्रकारका हुन्छन् — ‘धर्म’ बारेका शंका र ‘आत्मा’ बारेका शंका ।

पहिलो प्रकारको शंका अज्ञानताबाट जन्मेको हुन्छ । त्यस अज्ञानता

भनेको स्कन्ध, आयतन र धातु सम्बन्धमा हो जसबाट जीवनको निर्माण हुन्छ । बिरानो ठाउँमा बाटो भुल्दा यात्रीले ठीक बाटोलाई पनि गलत हो भनेर सोचिरहेको हुन्छ । उसले कुन ठीक बाटो हो पहिल्याउन सकिरहेको हुँदैन । ठीक त्यस्तैगरी अज्ञानताको कारणले पृथ्वीधातुलाई पृथ्वीधातु हो भन्ने ज्ञान हुँदैन । सत्यज्ञानको अभावमा शंका सन्देहले भ्रान्ति पैदा गरिदिएको हुन्छ । यस्तो शंका धर्मको बारेमा उब्जेको हुन्छ ।

दोस्रो प्रकारको शंका 'आत्मा' वा 'म' 'मेरो' भन्ने धारणाप्रतिको आसक्तिले जन्माउँछ । 'प्रतीत्यसमुत्पाद'को ज्ञान नभएकाहरू मरणलाई साक्षात्कार गर्नेबेला भयभीत हुन्छन् । वर्तमान जीवनलाई गुमाउनुपर्ने देखेर दुःखीत हुन्छन् । उनीहरू वर्तमान जीवनलाई 'मेरो आफ्नै हो' भनेर विश्वास गर्दछन् । मिथ्याधारणासहितकाहरू मृत्युपछि मेरो 'आत्मा' सदाको लागि गुम्छ भन्ने भय लिएर बस्छन् । लौकिक सम्यक-दृष्टिसहितका व्यक्तिहरू चार अपायलोकमध्ये कुनै एकमा परिएला कि भनी भय लिन्छन् । पुण्यकर्म नगर्नाले र पापकर्म प्रतिको पश्चातापको वा दुवैको कारणले यस्ता विचारले मनमा प्रश्रय पाउँछन् । यस्तै विचार वा भावना बढ्दै जानाले अन्त्य समयमा अर्थात् निरीह अवस्थामा मृत्युदेखि भयभीत हुन्छन् । भविष्यप्रतिको यिनै दुःख चिन्ता र अनिश्चितताको कारणले मृत्युपछि चार अपायलोकमा पछारिन पुगिन्छ ।

सत्काय-दृष्टि र विचिकित्साले व्यक्तिलाई मरणासन्न अवस्थामा पहाड खसेजस्तै गरी दवाव दिन थाल्छ । सामान्यजनलाई भैं चक्रवर्ती राजालाई पनि दुःखद् स्थितिमा परिएला भन्ने चिन्ताले छोड्दैन । चक्रवर्ती राजा पनि वास्तवमा सुखी छैनन् किनभने ऊ पनि अन्य सामान्यजनभैं त्यही चिन्ता र भयले ग्रसित हुन्छ । देवको पनि, इन्द्रको पनि, ब्रम्हाको पनि जन्महरू पाँच स्कन्धहरूसहित हुनाले उही जरा, मरण, सक्काय-दृष्टि र विचिकित्साले आक्रान्त हुन्छन् ।

माथि उल्लिखित भय र चिन्ताले जीवनमा सुखानन्दको आगमनलाई चुनौती दिइरहेका हुन्छन् त्यसैले त मृत्युको क्षणमा जीवनका सारा उपलब्धिहरू सारहीन र व्यर्थ सावित हुन्छन् । जब पाँच स्कन्धहरूको विच्छेद हुन्छ, 'यो मेरो आफ्नो जीवन हो' भनेर जुन त्यान्द्रोमा

भुण्डिरहेको हुन्छ, त्यो त्यान्द्रो चुँडिन पुग्दछ । चाहे मनुष्य हुन्, देव हुन् वा ब्रम्हा हुन्, कसैसित आफ्नो भन्ने केही रहँदैन । जुम्रा, उडुस, उपियाँ, कुकुर, सुँघुर, गड्यौला वा जुका जुनसुकै योनीमा पनि पुनर्जन्म लिन सक्दछ । जस्तै कि कुनै पूर्वजन्ममा ब्रम्हा भइसकेका एउटा सुँघुर लाई देखेर भगवान बुद्ध भन्नुहुन्छ, –

“जब रुखको जरा ज्यूँकात्यूँ राखेर सिर्फ फेदमात्र काटिन्छ, त्यो रुख पुनः उम्रिन सक्दछ । त्यस्तै जब तृष्णाको सम्पूर्ण जरा उखेलिँदैन, पुनर्जन्म लिनुपर्ने, मरण हुनुपर्ने दुःख पुनः पुनः आइलाग्छ ।”

त्यो सुँघुर ‘ककुसन्ध’ बुद्धको पालामा भिक्षुणी थिए । प्रथम ध्यानको प्राप्तिपछि तिनको ब्रम्हलोकमा पुनर्जन्म भयो । ब्रम्हा भई मृत्यु भएपछि तिनले मनुष्यलोकमा जन्म लिइन् । जब मानव चोला पनि सिद्धियो, पुनः सुँघुर भएर जन्मन पुगिन् । एउटा सोचन लायकको कुरा यो छ कि सुँघुर भएर जन्म लिँदा पनि भिक्षुणी हुँदा वा ब्रम्हा हुँदाका गुणहरू कति पनि नभई सिर्फ सुँघुरको अस्तित्व मात्र पाइन्, अरु केही पनि साथमा पाइन् ।

मृत्युरूपी आगोको लप्काले केही लछार्न नसक्ने सुख नै वास्तविक सुख हो । नभए त्यो त दुःख नै हो । त्यसैले वास्तविक सुख त्यतिबेला मात्र पाइन्छ जब जरा र मरणको उपस्थिति नै हुँदैन । त्यसबेला प्राप्त हुने सुख सत्य र वास्तविक हुन्छ । त्यो सुखलाई ‘मुक्ति’ वा ‘निस्सरण’ भनिन्छ । यही नै हामीले माथि चर्चा गरेको सातौं पक्ष हो ।

दुई राजमार्ग

दुई राजमार्ग छन् । एउटा राजमार्गले दुःख-सत्यतिर लिएर जान्छ र अर्को राजमार्गले सुख सत्यतिर लिएर जान्छ ।

प्रायः जीवहरूले गर्ने दैनिक क्रियाकलापहरू प्रज्ञायुक्त छन् वा अविद्यायुक्त, यो कुरामा विचार पुन्याउनुपर्दछ । यदि उनीहरूका कामहरू माथि वर्णित सातपक्षको बुँदा सातै क्षमताअनुसार सम्यक धारणामा आधारित छन् भने त्यो प्रज्ञायुक्त हुन्छ । पृथ्वी, आगो, तेजो र वायो

धातुलाई जस्ताको तस्तै देखिने काम प्रज्ञामा हुन्छ । यिनै चार धातुहरूलाई यथार्थतः देख्न नसकिने गरी अज्ञानरूपी अन्धकारले छोपेको छ भने, त्यो अविद्यायुक्त हुन्छ । अनादि कालदेखि सत्त्वको मनमा त्यस घोर अन्धकारले बास गरेको छ । त्यस अन्धकारको वशमा परी गरिएका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू चाहे ती दैनिक पूजापाठ हुन्, भिक्षुका धार्मिक क्रियाकलापहरू हुन् वा दान दिनु वा बेढंगका भावना-विधिका अभ्यास हुन् वा ग्रन्थ अध्ययन हुन् अथवा संक्षेपमा भन्नुपर्दा सम्पूर्ण कुशल वा अकुशल कामकुराहरू हुन्, अविद्याको प्रभावमा परेर गरिएका अनुष्ठान मात्र हुन् । अविद्यापूर्वक गरिएका कामहरूले दुःखकै प्रादुर्भाव गर्दछन् । यी अनुष्ठानले दुःखको मार्गलाई मात्र प्रशस्त पार्दछन् जुन अनादिकालदेखि नै जरा र मरणको सुपरिवेक्षणमा सम्पन्न हुँदै आएका छन् ।

अविद्याको मात्र पोषण गरिराख्ने होइन । अन्धकारको पर्दाले जीवलाई स्थायीरूपले नै छोपिराखेको हुन्छ । अर्कोतिर पोषण गर्नुपर्ने र वृद्धि गर्नुपर्ने भनेको प्रज्ञा हो । बुद्ध-शिक्षाको अवलम्बनमा मात्र यो सम्भव हुन्छ । यो सजिलो काम भने होइन किनभने मूलतः अविद्याको विनास नै गरिनुपर्ने काम हो । प्रज्ञा त्यो राजमार्ग हो जहाँ जरा र मरणको उपस्थिति हुँदैहुँदैन । सम्बोधि-लाभ गरिसकेका प्रत्येक बुद्धहरू, बुद्धहरू, अर्हतहरूले अवलम्बन गर्नुभएको राजमार्ग यही नै हो । यो मार्ग नै मुक्ति (निर्वाण) को राजमार्ग हो ।

यो चर्चा दुःखतिर लैजाने र सुखतिर लैजाने दुई मार्गको बारेमा हो । यी दुई राजमार्ग एक अर्काको विपरित दिशातिर उन्मुख छन् ।

प्रज्ञाको मार्गको सम्बन्धमा पञ्चस्कन्धमा चिन्तना गर्नु भावनाको अभ्यास गर्ने काममा भारी पर्नसक्छ । यसको लागि पाँच आधारभूत तत्वहरू पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु र मनका बारेमा मात्र प्रत्यक्ष-ज्ञान, तीक्ष्ण सजगता अथवा विपश्यना ज्ञान भए पुग्छ ।

पाकिस्तानको तक्षशीलाको राजा 'पक्कुसाति'ले यिनै पाँच तत्वहरू र आकास धातुको साक्षात्कार गरेपछि सम्बोधि प्राप्त गरे ।

बुद्ध भन्नुहुन्छ, “हे भिक्षुहरू, जीव भन्नु नै माटो, जल, अग्नि, वायु, आकास र मन यिनै ६ तत्वहरूको समुच्चय हो ।”

‘आकास’ भनेको अन्तरीक्ष वा सुन्य हो । बुद्धले ‘आकास’को उपमा दिनु हुँदा खाली स्थान जस्तै मुख, कान र घाँटीलाई प्रस्तुत गर्नुहुन्छ । यदि कसैले ती आधारभूत पाँचतत्वहरू र माथि बताइएका शरीरका स्वभावमा यथार्थ ज्ञान प्राप्त हुने सात पक्षहरूको मात्र भाविता गर्ने हो भने पनि सुख-सत्यतिर लैजाने मार्ग-ज्ञान तुरुन्तै प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो चर्चा नै दुःख-सत्य, दुःखमार्ग-सत्य, सुख-सत्य र सुखमार्ग-सत्यको बारेमा हो । यो ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’को अनुलोभ र प्रतिलोभ विधिको आधारमा अपनाइएको विधि हो । यो विधि नै अभ्यासको लागि अति उपयोगी सिद्ध छ ।

ऋषिपतनको मृगदावन स्थलमा बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुहुँदा दिनुभएको सूत्रमा चार आर्य-सत्यलाई देसना गर्नुभएको थियो । ती हुन् – दुःख-सत्य, दुःख समुदय-सत्य, दुःख निरोध-सत्य र दुःख निरोध मार्ग-सत्य । सबै प्रकारका जन्महरूमा दुःख नै वास्तविक खतरा र व्याधि हो जुन पञ्चस्कन्धको अतिरिक्त अरु केही होइन । दुःख समुदय, तृष्णाको कारणले नै हुन्छ । दुःख-निरोध नै वास्तविक सुख हो जुन अक्षय र अमर छ । आर्य मार्ग-सत्य नै त्यो राजमार्ग हो जसमा आरूढ हुनाले निर्वाणको साक्षात्कार हुन्छ भनेर माथि भनिसकिएको छ । आर्य मार्ग-सत्यलाई माथि चौथो पक्षमा बताइसकिएको छ । अविद्या र तृष्णा सहअस्तित्वमा रहन्छन् । जब एकको निरोध हुन्छ, अर्कोको पनि स्वतः निरोध हुन्छ ।

ध्यानाभ्यासको लागि अविद्यालाई, जुन प्रज्ञाको विपरितमा छ, दुःख-समुदय कारणको रूपमा दर्शाइएको छ । ध्यानद्वारा प्रत्यक्ष-ज्ञान प्राप्तार्थ यो सहायक हुन्छ ।

परिच्छेद दस

१) मनुष्यजन्म पाउनुको महान अवसर (उपलब्धि)

मनुष्य भएर जन्मनु कसरी महान उपलब्धि हो ? के यो यसैले हो कि यो जन्म निम्न योनीबाट मुक्त छ ? के यो यसैले हो कि मानिसले प्राप्त गर्ने सुखानन्द वास्तवमा महान हो ? होइन, यी कुनै पनि कारणले होइन । यदि इन्द्रिय सुखलाई नै महान भन्ने हो भने देवलोकको सुखको दाँजोमा मानव-सुख केही पनि होइन । यदि सुखानन्दलाई मात्र हेर्ने हो भने बुद्धले देवलोकमा जन्मनु महान उपलब्धि हो भन्नुहुन्थ्यो । तर बुद्धले त्यसो भन्नुभएन । त्यसैले हामीले बुझ्नुपर्दछ कि 'महान उपलब्धि' को अर्थ सुखको उपलब्धि मात्र हो भन्ने बुद्धको आसय होइन । कुशल र पुण्य कर्म गर्ने अवसर प्राप्त हुनलाई नै उहाँले 'महान उपलब्धि वा अवसर' भन्नुभएको हो ।

अब यो कुरालाई व्याख्या गर्दछु । पुण्य दुई किसिमले गर्न सकिन्छ – पछि भविष्यमा धनी र अधिकार सम्पन्न देव भएर जन्म पाउनको लागि अथवा माथि परिच्छेद एकमा बताइएजस्तै तीन प्रकारको बोधिमध्ये कुनै एकलाई प्राप्त गर्नको लागि । त्यो पहिलो बोधि मनुष्यलोकमा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । दोस्रो पनि मनुष्यलोकमै प्राप्त गर्न सकिन्छ । बोधिसत्व हुनेहरू यसै कल्पमा बारम्बार ब्रम्हलोकमा जन्म लिइसकेका छन् तर उनीहरू त्यहाँ पूर्ण ब्रम्हायुसम्म रहेनन् । उनीहरूले ब्रम्हाको अस्तित्वलाई 'अधिमुक्ति' मृत्युद्वारा त्याग गर्न इच्छा गरे ताकि उनीहरूले मनुष्यलोकमा आएर पारमिता-धर्म पूरा गर्न सकून् । उनीहरू चक्रवर्ती राजा भई जन्म लिँदा पनि गृहत्याग गरी पारमिता-धर्मको अभ्यास गरे ।

ज्ञानीजनको लागि मनुष्य जन्म महान र गौरवशाली अवसर (उपलब्धि) हो किनकि मनुष्य जीवन पाएर अंसख्य कल्याणकारी कामहरू सम्पादन गर्न सकिने हुन्छ जसद्वारा राम्रो मनुष्यलोक, राम्रो देवलोक र राम्रो ब्रम्हलोकको जन्मलाई फलिभूत बनाउन सकिने हुन्छ ।

यस कुराको पुष्टि गर्छु । मनुष्यलोकमा चक्रवर्ती राजा हुनुलाई नै महान उपलब्धि मानिन्छ । जीवनभरि नै यदि उसले प्राप्त उपलब्धिको वा सुखको उपयोग गरिरहने हो भने मृत्यु हुँदा ती उपलब्धिहरू उसले गुमाउनुपर्ने हुन्छ र उसको भागमा केही पनि पुण्य बाँकी रहँदैन । यसरी त उसले मनुष्य जन्मलाई व्यर्थै गुमाएको ठहर्छ । यदि उसले मनुष्य जन्मको महान अवसर (उपलब्धि)लाई पुण्यार्जनमा लगाएको भए उसले जति सक्यो त्यति चाँडे गृहत्याग गर्थ्यो र पुण्य आर्जनको काममा लाग्थ्यो जसद्वारा अनेक भावी जन्महरूमा चक्रवर्ती राजा नै भएर जन्म लिन सक्थ्यो । उसले **देव** अथवा **इन्द्र** अथवा **महाब्रम्हा** अथवा आठ महाकल्प आयु भएको **‘अभस्सरा’** ब्रम्हा अथवा ६४ महाकल्प आयुसहितको **‘सुभकिन्न’** ब्रम्हा अथवा पाँचसय महाकल्प आयु भएको **‘वेहप्फल’** ब्रम्हा अथवा ८४ हजार महाकल्प आयु भएका **‘अरूप ब्रम्हा’** भएर उपलब्धिपूर्ण जन्महरू पाउन सक्दथ्यो । यो अवसर मनुष्य जन्म पाएको जो कोही ज्ञानीजनलाई पनि प्राप्त हुन सक्छ ।

यदि चक्रवर्ती राजाले सांसारिक सुख र वैभवलाई त्याग्न सकेन भने माथि बताइएका भावी जन्मका महान उपलब्धिहरूबाट ऊ वन्चित हुनेछ । त्यसैले मनुष्य जीवन पाएका जो कोहीले पनि वर्तमान सांसारिक सुखानन्दलाई भावी सुखानन्दको खातिर तिलान्जली दिनुपर्दछ । त्यो भावी सुखानन्द वर्तमानको भन्दा कैयौं गुणा बढी हुन्छ । यदि त्यस अवसरलाई त्यसै जान दिइयो भने हामी त्यो मूर्खभैं हुनेछौं जसले एक छाक खानको लागि बहुमूल्य रत्नसरिको राज्य त्यागेको थियो । मनुष्य योनीमा यस्ता अवसरहरू पनि आउँछन् ।

बुद्धिमान र ज्ञानीजनहरूले ती तीन प्रकारका बोधिज्ञानमध्ये कुनै एकको लागि जीवन उत्सर्ग गर्दछन् र उनीहरूले सांसारिक सुखानन्दलाई हाँसीहाँसी त्याग्न चाहन्छन् । वास्तविक सुख (निर्वाण) को हकदार बन्न मनुष्य-जन्म एक उपयुक्त अवसर हो । सिर्फ मनुष्यको विवेक र समर्पणको खाँचो हुन्छ ।

‘अतः प्रज्ञावान व्यक्तिले पारमिता-धर्ममा पूर्णता पाउँदा हुने लाभलाई दृष्टिगत गरी महत्वपूर्ण भावीजन्महरू पाउने भाग्यको अधिकता’

बनी वर्तमान जीवनमा पाइने सानातिना सुखहरूलाई त्यागनुपर्दछ ।'

२) बुद्धसँग साक्षात्कार हुँदाको महान अवसर (उपलब्धि)

बुद्धको उदय हुँदा जीवित रहनु अथवा बुद्ध-शासन छँदा नै मनुष्य जीवन पाउनु किन महान उपलब्धि हो ? के यो दान, शील र भावनाबाट भविष्यमा राम्रो हुने अवसर भनेर महान उपलब्धि हो ? अथवा के यसले निर्वाणको महल तयार गर्ने आधारशीला प्रदान गर्दछ भनेर हो ?

बुद्धको उदय हुँदा पनि नहुँदा पनि मानिसहरू सामान्य कर्मजन्य पुण्य गरिहिन्छन् र लाभ पनि पाउँदैजान्छन् । बुद्धको उदय नभएको बेला अन्धकारको युगमा पनि शीलवानहरू पुण्यकर्म गर्दै हिँड्छन् । त्यसैले त्यतिबेला पनि देव र ब्रम्हाहरूको अस्तित्व कायमै थियो । तर पनि अरू बोधिपक्षीय-धर्म भने बुद्ध-शिक्षा जीवित छँदा मात्र प्राप्त हुन्छ । अतः बुद्धसँग साक्षात्कार हुनु अथवा बुद्ध-शिक्षा यथावत छँदा नै बाँच्न पाउनु अवश्य पनि महान उपलब्धि हो ।

प्रज्ञा-ज्ञान पाउने उत्कृत अभिलाषा लिएर जन्मने धर्ममा रुचि लिएकाहरू त हुन्छन् । तर लौकिक ज्ञान सतही मात्र हुन्छ, पक्का हुँदैन । यो ज्ञान लोकुत्तर ज्ञानमा विकसित हुँदैन । बुद्ध-शासन लोप भएपछि यस्ता ज्ञानले अबौद्ध वा मिथ्यादृष्टिकहरूको आक्रमणको सामना गर्न सक्दैन । महान व्यक्ति बन्न त बन्दछ तर संसार-सागरमा डुब्दै उत्रदै गरिरहेको हुन्छ । त्यस्ता व्यक्ति बुढो भूतले फोहरको थुप्रोमा रोटीका टुक्रा भेटिन्छन् कि भनी खोजिरहेजस्तै कामभूमिको खोजीमा रहन्छन् ।

'त्यसैले विज्ञजनले पारमिता-धर्ममा पारंगत हुँदा पाइने लाभलाई सम्बोधिलाभ गर्ने मूल्यवान अवसर यही हो भन्थानेर ३७ बोधिपक्षीय-धर्मसहितको बुद्ध-शिक्षा पाउन भगमदुर प्रयास गर्नुपर्दछ ।'

३) प्रवजित हुनुको महान अवसर (उपलब्धि)

भिक्षुको जीवनमा पाउन तीन प्रकारले प्रवजित हुन्छन् – प्रज्ञाको कारणले लिने प्रवज्या (**पञ्चा पब्बज्जित**), श्रद्धाको कारणले लिने प्रवज्या (**सद्दा पब्बज्जित**) र भय वा लान्छनाको कारणले लिने प्रवज्या (**भय पब्बज्जित**) । यी तीनमा, पहिलो दुईमा पूर्वसंचित पारमिता वा पुण्यको दरकार पर्दछ । अन्तिम चाहिँ केही पाउने आसाले भिक्षुत्व ग्रहण गरेका हुन्छन् – राजनीतिक शरणको आसाले, रोग निवारणको आसाले, शत्रुबाट त्राण पाउने आसाले तथा सांसारिक जीवनमा भेल्लुपर्ने संघर्षको कारणले । सर्वज्ञ बुद्धको शिक्षा वास्तवमा ज्ञानीजनको विषय हो । भिक्षु होस् वा गृहस्थ, बुद्ध-शिक्षा विज्ञजनले मात्र संरक्षित गरेको हुन्छ । भनाइ पनि छ ‘सिंहको बोसो सुनको कपमा मात्र संकलन गरिन्छ ।’ यसलाई म बिस्तारमा भन्छु ।

बुद्धको शिक्षा पाउनु र त्यसबाट लाभ पाउनु देव र ब्रम्हाको निमित्त ठूलो अवसर हो । मुस्किलले लाखजना देवमा एकजना मानिस बुद्ध-शिक्षाबाट लाभान्वित होला । तिनीहरूमध्ये दसहजारमा एकजना भिक्षु होला अन्य साराका सारा गृहस्थमै सीमित रहन्छन् । बुद्धको जीवनकालमा श्रावस्ती नगरमा करोडौंको संख्यामा आर्यजनहरू (स्रोतापन्न) थिए । तिनीहरूमध्ये मुस्किलले एकलाख जति भिक्षु बने होलान् । ‘भिक्षु बन्नुमा महान उपलब्धि छ’ भन्ने भनाइ ती भिक्षुहरूको सम्बन्धमा भनिएको हो जो प्रज्ञा वा श्रद्धाका कारणले प्रवजित भएका हुन् । प्रज्ञाको कारणले प्रवजित हुनेहरूले प्रज्ञाको लागि मेहनत गर्दछन्, श्रद्धाको कारणले प्रवजित हुनेहरू आर्यमार्गको अभ्यासको लागि काम गर्दछन् र भयको कारणले प्रवजित हुनेहरू भिक्षुहरूलाई छुट दिइएका भौतिक पदार्थहरू संकलन गर्नमा र उपभोग गर्नमा लाग्दछन् । आहार, चिवर, विहार बास र औषधिजस्ता चार वस्तुहरू त्यसरी छुट पाएका वस्तुहरूमा पर्दछन् । यिनै विवरणको आधारमा कुनै एक भिक्षुलाई कस्तो प्रकारको भिक्षु हो भनेर जान्न सकिन्छ ।

अर्को किसिमले भन्नुपर्दा, चार प्रकारका भिक्षुहरू (**प्रवजितहरू**) हुन्छन् –

- ▶▶ एक, प्रज्ञाको विकास गर्ने (पञ्चा पब्बज्जित),
- ▶▶ दुई, सम्यक जीवन बिताउन उद्यत रहने (सद्धा पब्बज्जित),
- ▶▶ तीन, आरामदायी जीवनको कामना गर्ने (लोभ पब्बज्जित)
- ▶▶ अर्को, धर्ममा सतही तवरले मात्र श्रद्धा राख्ने (मोह पब्बज्जित) ।

४) श्रद्धा हुनुको महान उपलब्धि

श्रद्धा चार प्रकारका हुन्छन् -

- क) पसाद सध्दा (श्रद्धा),
- ख) ओकप्पन सध्दा (श्रद्धा),
- ग) आगम सध्दा(श्रद्धा) र
- घ) अधिगम सध्दा (श्रद्धा)

क) पसाद सध्दा

‘पसाद सध्दा’ त्रिरत्नप्रतिको श्रद्धा हो । बुद्ध, धर्म र संघलाई अत्यन्त आदर सम्मानको योग्य मानिन्छ । यो श्रद्धा त्रिरत्नप्रतिको श्रद्धा भए पनि त्यति गहिरो र गम्भीर प्रकृतिको श्रद्धा भने होइन । यसको स्थायित्व हुँदैन ।

ख) ओकप्पन सध्दा

बुद्ध, धर्म र संघका गुणहरूबाट प्रेरित भई राखेको श्रद्धा ‘ओकप्पन सध्दा’ हो । यो श्रद्धा भित्रदेखि उत्पन्न हुने श्रद्धा हो र यो जीवनभर रहिरहन्छ तर मृत्युपश्चाद् चित्तबाट लुप्त हुन्छ ।

ग) आगम सध्दा

यो श्रद्धा बोधिसत्त्वहरूमा विकसित हुने श्रद्धा हो । भविष्यमा बुद्धत्व प्राप्त गर्ने स्वीकृति र सुनिश्चितता प्राप्त गरेपछि बोधिसत्त्वले तीनरत्नप्रति कहिल्यै नडग्ने श्रद्धाको विकास गर्दछन् । यसको अर्थ हो पुण्यकर्ममा अटल श्रद्धाको विकास हुनु ।

घ) अधिगम सध्दा

यो श्रद्धा आर्यजनले आरक्ष गर्ने श्रद्धा हो । ती आर्यजनले यही

श्रद्धालाई विकसित गर्दै लगी मार्गफलको भागीदार भई निर्वाणको पनि साक्षात्कार गर्दछन् ।

यी चार प्रकारमध्ये पहिलो पनि दुर्लभ बरदान नै हो । बौद्ध देसमा जन्मेकाहरूमा पनि यस प्रकारको श्रद्धा हतपती पाईदैन ।

दोस्रो प्रकारको श्रद्धा नौ वटा संघ गुणले युक्त असल आचरणले सम्पन्न भिक्षुउपर राखिने श्रद्धा हो ।

‘आगम सद्धा’ हुनेले आफूलाई पुण्यकर्ममा पूर्णता पाउने कामबाट एकदिनको लागि पनि अलग राख्न सक्दैन ।

मार्गज्ञानको लाभ पाइसकेका र पुण्यकर्ममा पूर्णता प्राप्त गरिसकेका आर्यजनले राखिने श्रद्धालाई ‘अधिगम सद्धा’ भनिन्छ । तिनीहरूमा तीनरत्नप्रति, पञ्चशील पालनाप्रति, दस कुशल कर्मको सम्पादनप्रति र ३७ बोधिपक्षीय-धर्मको अभ्यासप्रति अटल श्रद्धा रहन्छ ।

छिटो निर्वाण प्राप्तिका लागि श्रद्धाले कुँजीको काम गर्दछ । जस्तै कि कुनै मिर्गी रोगीले उत्तेजक संगीत सुन्नेवितिकै मुर्छा परी काम्न थाल्दछ । जब ऊ त्यस रोगबाट निवृत्त हुन्छ, कुनै पनि संगीतले जतिसुकै उत्तेजक होस् उसलाई केही प्रभाव पार्न सक्दैन । उसले स्मरण गर्दछ, कस्तो सास्ती हुन्थ्यो, यस्तो यस्तो बेला मुर्छा आउँथ्यो, रोक्नै नसक्ने गरी मुटु धड्किन्थ्यो र बेहोसी आउँथ्यो । अब जब ऊ पूर्णरूपले निको भइसकेको छ, उसलाई अपूर्व खुसी लाग्दछ । जब उसले अन्य मिर्गी रोगीहरूलाई कामेको र मुर्छा परेको देख्दछ, उसले आफूलाई पहिले भएको अनुभवको स्मरण हुँदा उसलाई अति नै खुसीको अनुभव हुन्छ किनभने अब ऊ त्यस रोगबाट पूर्णतया मुक्त भइसकेको छ । त्यस्तै जब उसले अन्य मिर्गी रोगीहरूबाट यस्तो यस्तो भयो, यसरी दुःख पायो भन्ने कुरा सुन्दछ, अनि आफू त्यस प्रकारको दुःखबाट उम्कन सकेकोमा हर्षित हुन्छ ।

त्यस्तैगरी, उत्तेजना ल्याउने अवसरले यो लोक व्याप्त छ जसमा लोभ, घृणा, अहंकार, मोह, घमण्ड इत्यादिको उत्पत्ति भइरहन्छ । एकजना आर्यपुरुषले लोभ घृणादिका अवसर समिपमा पाउँदा, उसले सोच्दछ कि पहिले पहिले निर्वाण प्राप्त नहुँदाको समयमा आफू पनि

यस्तै उत्तेजना, घृणा, अहंकारको सिकार बन्नुपरेको थियो तर अहिले त्यस प्रकारको विकृति आफूमा कति पनि छैन ।

अन्य मानिसहरू उत्तेजना वा क्रोधले ग्रसित भएको देख्दा वा सुन्दा उसले पहिले आफूमा पनि त्यसप्रकारको मूर्खता विद्यमान रहेको कुराको स्मरण गर्दछ र अब त्यस प्रकारको विकारबाट मुक्त भएको देखेर खुसी पनि हुन्छ । अर्को मिर्गी रोगी रोगले छटपटाएको देखेर एकजना मिर्गी रोगीले रोगलाई सम्झी एकदिन म पनि त्यसरी छटपटानुपर्ने होला भन्ने डर लिइरहेको हुन्छ । त्यस्तै ज्ञानीजन पनि अन्य मानिसहरू इन्द्रिय संवर नगरेका कारणले दुःखको अवस्थामा देख्दा सदा होसियार भई बस्दछ किनभने उसलाई थाहा छ उसका पनि अहंकारादि विकार विनष्ट भइसकेका छैनन् । तर आर्यजनमा प्राप्त प्रज्ञाको कारणले यस्तो डर विद्यमान रहँदैन किनभने उसका अहंकारादि विकार पूर्णतः विनष्ट भइसकेका छन् । अतः आर्यजनहरू आफूना पहिलेका अवस्थालाई सम्झी खुसी हुन्छन् र विकारादिबाट मुक्तावस्था प्राप्त भएकोमा आस्वस्त हुन्छन् ।

*‘अहो, हामी कति सुखी छौं कि,
हामीले जीवनलाई व्यवस्थित पार्न सकेका छौं ।
विकारादिले निवृत्त भई बस्न सकेका छौं ।
विकारादिले ग्रसितहरूका माझ ।
दुःखीहरूको माझ अदुःखी बनेर,
हामी विकारादिबाट निवृत्त भई बस्न सकेका छौं ।’*

धम्मपद-१९८

जीवनमा जीविकाको लागि दिनरात, अनुकूल प्रतिकूल मौसममा जोतिइरहेका मानिहरूलाई र अहंकारले मदहोस भएकालाई देखेर र जो सत्य तथ्य यथार्थ ज्ञानको अभावका कारणले अन्धाप्रायः छन् र जरा र मृत्युरूपी अग्निको आहार बनिरहेका छन्, त्यस्ता असंख्य मानिसहरूलाई देखेर एकजना आर्यपुरुषले आफू त्यसरी खटनु नपरेको र त्यस्तो मूर्खताबाट मुक्त भएकोमा खुसीको अनुभव गर्दछ । सामान्यजनहरू

उनीहरूका वरिपरि बसेर पनि सामान्य जीवन बिताउन जोतिइरहन्छन् ।

व्यर्थको मेहिनत वा 'मूर्खता' (बलुस्सुख संखारा) नै मूर्खले चाहेका हुन्छन् जो अज्ञानताले यति अन्धा हुन्छन् कि उनीहरूलाई कुन काम उत्तम फलदायी हुन्छ त्यो समेत थाहा हुँदैन । अज्ञानताकै कारणले व्यर्थको काममा आफूलाई व्यस्त राख्दछन् । फेरि आसक्तिका कारणले कर्मभव अथवा बारम्बारको जन्म पाइरहन्छन् ।

व्यर्थका कामकुराहरू भइरहेको हामी जताततै देख्न सक्दछौं । ठूलूला सहरमा, रेलवे टर्मिनलमा, हाट बजारमा, बन्दरगाहमा, हवाईस्थलमा, व्यस्त सडकमा इत्यादि जहाँ पनि विभिन्न प्रकारले कानैखाने आवाज आइरहेको हुन्छ । यी सबै आवाजहरू अनियन्त्रित छन् । यसको व्यर्थता र अनुपयोगिता सिर्फ ज्ञानीजन र आर्यजनहरूले मात्र देख्न सक्दछन् तर अज्ञानीहरूले भने यसैमा प्रगतिका लक्षण देख्दछन् ।

*'अहो, हामी कति सुखी छौं कि,
हामीले जीवनलाई व्यवस्थित पार्न सकेका छौं ।
कामजन्य सुखबाट अगल छौं ।
जसको लागि मरिमेट्नेहरूको माभ्रमा ।
कामजन्य सुखको लागि परिश्रम गर्नेहरूको माभ्र,
हामी त्यस्ता सुखविना नै सुखसाथ बाँच्दछौं ।'*

धम्मपद १९९

दुःखीत र कष्टकर जीवन बिताइरहेका मानिसहरू जस्तै अन्धाहरू, बहिराहरू, लाटाहरू, पागलहरू अथवा अन्य अभागी र दुःखी पशुहरू अथवा निम्नस्तरका लोकहरूमा दिइने अति कष्टकर यातनाहरू देख्दा वा सम्झिँदा ज्ञानीजनले आफू पनि एकदिन त्यस्तै अवस्थामा हुनुपर्ला किनकि आफूहरू पनि त्यस्तै निष्फल र व्यर्थको क्रियाकलापमा लागेका छन् र विकारका सिकार छन् भनेर जानी चिन्तित हुन्छन् ।

एक आर्यजनले दुःखले ग्रसित त्यस्ता प्राणीहरूलाई दया वा करुणा राख्दै आफू त्यस्ता दुःखबाट बचियो भनेर हर्षित हुन्छन् । यस्तो प्रकारको हर्ष मोग्गलायन भन्तेले गृहकुट पर्वतमा प्रेतहरूको एक समूहलाई

देख्दा मुस्कुराउनुभएबाट व्यक्त भएको थियो । सम्पूर्ण अंहकारादि विकार शान्त पारिसकेका मानिसहरूले खुसीको अनुभव गर्ने स्थिति नामरूपका क्रियाकलापहरू समाप्त भइसकेको सन्दर्भमा व्यक्त भएको हुन्छ ।

बुद्ध-शासन रहेकै बेला बाँच्न पाउनु महान उपलब्धि हो किनभने यस्तै समयमा भित्रभित्रै दन्किरहेको विकारादिको ज्वालालाई शान्त गर्ने सुअवसर प्राप्त हुन्छ । अनादिकालदेखि सल्किरहेको ११ प्रकारका आगोलाई निभाउने यो अत्युत्तम अवसर हो । वाहियात कामकुरा र चिन्तालाई त्यागेर अज्ञानता (अविद्या) को निर्मूलीकरण गर्नमा दत्तचित्त हुने बेला पनि यही हो । मानवले भोग्ने सुखादिलाई संसारमा आनाजाना गर्दा भोगिसकेको छ, यो जीवन मात्र अछुट छैन । चाहे मानिस अरबपति होऊन् वा सम्राट, कोही देव हुन् वा ब्रम्हा, उच्चलोकको जीवन पनि तुच्छ हो किनकि सांसारिक सुखहरू सबै विकारका स्रोत मात्र हुन् जसले पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई उस्काउँछन् । त्यसो हुनाले सबै प्रकारका सुख वास्तवमा उपभोग्य छैनन् किनभने ती सबै अनित्य भएर जान्छन्, भत्किएर जान्छन् र विनास भएर जान्छन् । एउटै गर्न योग्य काम भनेको विनासकारी सत्काय-दृष्टिलाई निर्मूल पार्नु हो । यो काम समयमै फत्य पार्नुपर्छ । त्यो समय हो – आजै र अहिल्यै । बेला गुमेपछि पाएको अवसर पनि लुप्त हुन्छ ।

भीनामसिना त्याज्य सुखको पछि लागेर यस्तो अमूल्य अवसरलाई गुमाउनु बुद्धिमानी होइन । अझै पनि मानिसहरू तृष्णा, आसक्ति अनि कहिल्यै 'पुग्यो' भन्ने नहुने मानव र दैवीय सुख वैभवमा अल्भिरहेका छन् । यी सबैलाई बुझेर ज्ञानीजनले भूल स्वीकार गर्दछ, "म अझै तृष्णाको दास छु, म अझै सुखमा आसक्त छु ।" आर्यजनले भने आफूले तृष्णा र आसक्ति जसले नरकमा तानेर लान सक्दछ, त्यसबाट मुक्त हुन सकेकोमा हर्ष मनाउ गर्दछन् । निर्वाणको साक्षात्कार गरिसकेपछि आर्यजनले कसरी जीवनप्रतिका दृष्टिकोण बनाउँदा रहेछन् भन्नेबारेको चर्चा यति नै भयो ।

५) धर्म-श्रवण गर्दाको महान उपलब्धि

‘सद्धम्म’को अर्थ ‘बुद्ध-शासन’ अथवा ‘बुद्ध-शिक्षा’ हो । यसको तीन मुख्य पक्ष छन् – शील पालन, समाधिको अभ्यास र प्रज्ञाको अभ्यास र विकास । यस विषयमा माथिको चर्चाबाट पनि पुष्टि भइसकेको छ । यिनलाई ‘परियति’ ‘प्रतिपति’ र ‘प्रतिवेध’ हुन् भनेर अड्कथामा बताइएको छ ।

“अनादि संसारको प्रारम्भदेखि मेरा यी दुई कान मानिसका, देवहरूका, ब्रम्हाहरूका बोली र आवाजले गुन्जायमान भएका छन् । सांसारिक कुराकानी र संवादले मभित्र रहेका तृष्णा, क्रोध, मोह, सत्काय-दृष्टि, जरा र मरणका ज्वालालाई मात्र हावा मिल्छ । यसभन्दा पहिले कहिल्यै पनि बुद्ध-शिक्षाका कुरा वा ज्ञान मलाई प्राप्त भएन जसले मभित्रका ती आगोको लप्कालाई निभाउन बल पुगेको होस् । अहा, यो कस्तो सुअबसर प्राप्त भयो मलाई ! अबदेखि म मेरा कानहरूलाई अति मूल्यवान र कल्याणकारी शब्द (धर्म श्रवण) ग्रहण गर्नमा मात्र प्रयोग गर्दछु । अबेला नहोस् !”

यसरी तपाईंले सोचविचार गर्नुपर्दछ, माउड थाउ !

‘उत्तमपुरिस दीपनी’ समाप्त

१२६२ बी.ई. क्यासोनको पहिलो वाक्सिड डे
२८ अप्रिल, १९०० सी.ई

धर्म-दोहा

- १) सासलाई हेर्दाहेर्दै गरौं अनित्यबोध,
संवेदनालाई हेर्दाहेर्दै गरौं भव-रोग निरोध ।
- २) तीनकुराले वन्धन बाँध्छ,
राग, द्वेष र अभिमानले ।
तीनकुराले वन्धन खुल्छ,
शील, समाधि र ज्ञानले ।

